

A politikai ellenségképzés jelenségének egyes aspektusairól

Doktori (PhD) értekezés

Készítette: Szabó Palócz Orsolya

Témavezetők:

Dr. habil. Révész Béla, címzetes egyetemi tanár

Prof. Dr. Antal Tamás, egyetemi tanár

Szegedi Tudományegyetem

Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Szeged, 2024

Tartalom

Bevezetés	5
1.1. Az értekezés kutatási kérdései és hipotézisek	10
1.2. Értelmezési keret	12
2. Fogalmi keretek tisztázása.....	15
2.1. Az ellenségfogalom dimenziói	15
2.2. Diszkurzív politikatudomány és diszkurzív institucionalizmus	17
2.2.1. A diszkurzív politikatudomány szemléletmódbeli alapvetései	24
2.2.2. A politikai ellenségkonstruálás folyamatának diszkurzív praxisa	26
2.2.3. Az ellenségképzés nyelvi technikái	29
2.2.4. Az ellenségképek típusai	34
2.2.5. Vita és diskurzus	36
2.2.6. Diskurzus és intézmény.....	37
3. Ellenségképzés a konfliktuselméletekben	40
3.1. A törésvonal-elmélet és a politikai ellenségképek összefüggései	44
3.2. A politikai polarizáció és a politikai ellenségképzés összefüggései.....	50
4. Ellenségképzés a politikai antropológiában	65
4.1. A hatalom szimbolikus eszközei és a politikai ellenségképzés összefüggései.....	70
5. Ellenségképzés a politikai pszichológiában	77
5.1. Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmainak szerepe a politikai ellenségképzésben	80
5.2. A titkosszolgálatok szerepe a politikai ellenségképzésben	83
6. Ellenségképzés a politikai kommunikációban.....	84
6.1. Félelmek szerepe a politikai ellenségképzés folyamatában	85
6.2. A figyelemalapú politika és a politikai ellenségképzés összefüggései.....	94
7. Az ellenségképzés lehetséges jogi és politikai következményei	109
7.1. A kivételes állapot jelentősége	109
7.2. A különleges jogrend intézménye	111

7.3. Carl Schmitt és a kivételes állapot.....	114
7.4. A nemzetközi terrorizmus mint a kivételes állapot fenntartásának indoka.....	115
7.5. A különleges jogrend szabályozásának és alkalmazásának egyes kérdései Magyarországon	117
<i>Következtetések</i>	120
8. Politikai ellenségképzés válsághelyzetekben – politikai vezetők ellenségképző narratívái.....	123
8.1. Esettanulmány – Orbán Viktor válságnarratívái I.: Politikai ellenségképzés a 2020-as COVID-19 járvány tükrében	128
8.2. Esettanulmány – Orbán Viktor válságnarratívái II.: Politikai ellenségképzés az ukrán-orosz háborús konfliktus tükrében.....	136
<i>Következtetések</i>	141
9. A hatalom szimbolikus eszközeinek szerepe a politikai ellenségképzésben.....	144
9.1. Esettanulmány: Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben.....	146
<i>9.1.1. Az eset történeti kontextusa</i>	148
<i>9.1.2. Koszovó mint a mitikus újradefiniálás eszköze</i>	151
<i>9.1.3. A miloševići ellenségképző retorika természete</i>	158
<i>Következtetések</i>	173
10. Ellenségképzés a digitális térben.....	176
10.1. Esettanulmány: kampánykommunikáció a közösségi médiában	176
<i>10.1.1. Az eset kontextuális tényezői: előválasztások nemzetközi kitekintésben</i>	176
<i>10.1.2. A 2021-es ellenzéki előválasztások szereplőinek kommunikációja a digitális nyilvánosságban</i>	180
<i>Következtetések</i>	187
Összegzés	190
Irodalomjegyzék	217
Függelék	246
<i>Milošević beszéde Kosovo Polje, 1987. április 24.</i>	246

<i>Milošević beszéde, belgrádi naggyűlés [Miting na Ušću], 1988. november 19.....</i>	246
<i>Milošević beszéde az 1989. évi rigómezei (koszovói) csata 600. évfordulóján, Gazimestan, 1989. június 28.</i>	249

Bevezetés

A politikai ellenségképzés napjaink politikai folyamatainak egyik leginkább szembeötlő jelensége, akár a hazai, akár a nemzetközi politikára gondolunk. *Az ellenség*, s az általa jelentett veszélyek, a vele szembeni védekezés szükségessége, illetve távoltartásának módozatai világszerte szerves részévé váltak a politikai diskurzusoknak, elég akár a kisebbség- vagy migrációellenes, egyre kiélezettebb hangvételű politikai kampányokra, vagy például az ugyancsak egyre gyakoribb válságdiskurzusokra, illetve a hozzájuk kapcsolódó bűnbakképzés jelenségére gondolni. Donald Trumptól Giorgia Melonin át Orbán Viktorig olyan politikai vezetők színrelépésével találkozunk, akik megszólalásaikban már nem félnek eltávolodni az egykor általánosnak vélt politikai korrektség szabályaitól – sőt, ezt az eltávolodást explicite deklaráltan szükségesnek, mi több, egyenesen kívánatosnak is tartják.

„Ez a politikai korrektség pedig abszolút megöl bennünket mint országot. Az ember nem mondhat semmit. Bármit mond, megtalálják az okát, hogy miért nem jó.”
(Donald Trump, 2015. augusztus 9.)¹

A politikai ellenségképzés az állampolgári politikaészlelésnek is az egyik legalapvetőbb sarokpontjává vált. A különböző politikai oldalak önmaguk és ellenfeleik leírására, megjelölésére használt fogalmai – a jobb- illetve baloldaliságtól kezdve a progresszív és a konzervatív szembeállításán át a barát-ellenség viszony meghatározásáig – a szavak tartalmának pontos ismerete nélkül is alapjaiban határozzák meg azt, hogyan érzékeljük a politikai valóságot és hogyan viszonyulunk annak folyamataihoz (Balogh, 2022c: 61.). A politikától való állampolgári elfordulás, illetve a politikai érdeklődés alacsony szintjének okait feltárni kívánó kutatások rendre összefüggést állapítanak meg *a politika* erodálódása, leértékelődése, valamint az állampolgárok csökkenő politikai érdeklődése között, a politikával kapcsolatos negatív konnotációk között visszatérő motívumként említve a pártvitákat, a politikai diskurzusok negatív színvonalát (ld. „sárdobálás”) és a politikusok morális karakterének romlását (hazugságok, korrupciós ügyek stb.).² A felsorolt tényezők

¹ Saját fordítás; az eredetit ld.: “*And this political correctness is just absolutely killing us as a country. You can’t say anything. Anything you say today, they’ll find a reason why it’s not good.*” Trump, 2015. augusztus 9.

² A politikai érdeklődésre ható tényezők, illetve az állampolgári attitűdök vizsgálatára irányuló kutatások tekintetében a teljesség igénye nélkül ld. Szabó–Oross, 2014; Székely–Szabó, 2016; Róbert–Szabó, 2016; Oross–Szabó, 2017a; Oross–Szabó, 2017b; Róbert et. al., 2017; Szabó–Oross, 2018; Székely et al 2021.

mindegyike összefüggésbe hozható a politikai ellenségképzés egyes aspektusaival, hozzájárulva annak a magyar politikai kultúrában³ egyébként sem ismeretlen jelenségnek a felerősödéséhez, amely szerint a politika folyamatait az állampolgárok jelentős része „a politikusok egymásra acsarkodásával”, parttalanak tűnő vitáival azonosítja. Tovább erősíti ezt a tendenciát a politikai ellenségképzés narratíváinak erősen szimbolikus jellege, amely jelenség – figyelemmel arra, hogy a társadalom tagjai alapvetően szimbólumhasználat által élik meg a politikához való viszonyukat (Zentai, 1997: 18.) – magától értetődően, szinte észrevétlenül vonja magára az állampolgárok figyelmét.

A politikai ellenségképzés napjainkban tapasztalható *intenzitásnövekedése* nem kerülte el azonban a társadalomtudományok művelőinek figyelmét sem, s több neves kutató is célul tűzte ki a jelenség okainak feltárását. A teljesség igénye nélkül ide tartoznak például Pál Gábornak a politikai erőszak és politikai ellenségképzés összefüggéseit vizsgáló írásai (Pál, 2019; Pál, 2021), Balogh László Leventének a politikai polarizációval összefüggésben megjelenő, ellenségképző aspektusokat feltáró munkái (Balogh, 2021; Balogh 2022), valamint a politikai kommunikáció irodalmának számos olyan kutatása, amely például a figyelemalapú politika (Merkovity, 2017; Merkovity, 2019; Altheide–Merkovity, 2021) vagy a populisták kommunikációs stílus keretrendszerén belül (Glied, 2020; Böcskei, 2021; Böcskei, 2022; Glied et. al., 2022)⁴ próbálja értelmezni a politikai ellenségképzés jelenségét. Nem hagyható figyelmen kívül a fentiekén kívül természetesen Szabó Márton munkássága sem, hiszen a téma beemelését a hazai politikatudományi vizsgálódások körébe neki köszönhetjük (Szabó, 2000; Szabó, 2006; Szabó, 2007; Szabó, 2016), és aki a témában írott számos, nagy volumenű munka mellett, a kérdéssel foglalkozó tetemes nemzetközi szakirodalom lefordításán keresztül is hozzájárult a téma hazai kutatásának felvirágzásához. Remekül példázza továbbá mindezek mellett a politikai ellenségképzés jelenségének térnyerését, hogy az Intersections folyóirat 2017-ben *Mobilization through Enemy Images in Central and Eastern Europe* címmel különszámot szentelt a politikai ellenségképzés közép-kelet-európai megjelenési formáinak körüljárására, feltérképezésére és megértésére.⁵

³ A politikai kultúrának a magyar társadalomban jellemző tendenciáiról bővebben ld. Papházi, 2018.

⁴ Jelen értekezés a populizmus fogalmának azokkal az értelmezéseivel vállal közösséget, amelyek azt egy, a politikai vezér által megszemélyesített (Moffit–Tormey, 2014: 386.), illetve intézményesített (vö. Szabó, 2010) *diskurzusként*, egyfajta *kommunikációs stratégiaként* (Taggart, 2000), illetve az ezeknek a kommunikációs stratégiák elemeknek az alkalmazására támaszkodó, *politikai stílusként* határozzák meg (Moffit–Tormey, 2014: 391.).

⁵ Ld. Intersections. East European Journal of Society and Politics. Vol. 3; Nr. 3. 2017: *Mobilization through Enemy Images in Central and Eastern Europe*.

A politikai ellenség léte természetesen nem újkeletű eleme a politikának: politikai ellenségek, illetve ellenségképek azóta léteznek, amióta léteznek politikai közösségek (Koselleck, 1998: 12-13; Schlett, 2018: 43.), Carl Schmitt óta pedig azt is tudjuk, hogy magának a politikai főnevesített fogalmának a mibenléte, a politikum differencia specifikuma is a barát-ellenség megkülönböztetésben ragadható meg (Schmitt, 2008: 26.). Bár az ellenségteremtés a politika lényeges része, intenzitása és megjelenési formái folyamatos változásban vannak, amit az is remekül példáz, hogy a közelmúltban az európai politika fősodrában alapvetően a nyílt antagonizmusokban való politikai gondolkodás és kommunikáció dominanciája figyelhető meg: az ellenségnarratívák elváltak a korábban őket szabályozni látszó választási kampányciklusoktól,⁶ s immáron intenzíven és állandósultan részeivé váltak a mindennapok politikai kommunikációjának (Gerő et. al., 2017: 15.).

Ahogy az ellenségképzés mint a vizsgálat tárgya nem újszerű jelensége a politikának, nem újdonság a rá vonatkozó tudományos reflexió sem, elég csak Schmitt (1938), Ricœur (1967), Edelman (1988) vagy Koselleck (1994) vonatkozó munkáira gondolni.⁷ Már Bibót is foglalkoztatták az olyan „politikai hisztériák”, amelyek a bűnbakképzés politikai technikáinak, mechanizmusainak révén különböző csoportok közötti ellenségeskedésbe, szélsőségesebb esetben egyes kisebbségek üldözésébe torkollnak (Bibó, 2011a). Szemléletmódjában hangsúlyosan figyelmet szentelt olyan különböző társadalomlélektani aspektusok vizsgálatának, mint amilyenek a társadalomban megbúvó félelmek, előítéletek és ellenségképek, számunkra is követendő példát hagyva ezeknek a jelenségeknek a politikatudomány szemléletmódjával és eszközeivel történő tanulmányozására (Enyedi, 2004b: 16.).

Ezzel azonban el is érkeztünk a politikai ellenségképzés kutatásának egyik legnagyobb erényéhez, amely egyben egyik legnagyobb nehézsége is, ez pedig nem más, mint a kutatási terület nagyfokú interdiszciplinaritása, hiszen – ahogy az már Bibó pszichologizáló megközelítéséből is kitűnik – a téma egyaránt élvezi több tudományág, illetve tudományterület érdeklődését. *Politikai pszichológiai* vizsgálódások egész sora foglalkozik azzal, hogy miért fogékonyak különböző politikai közösségek az ellenségkép-alapú politikai narratívákra, *politikai szociológusok* vizsgálják a jelenség egyes hatalmi-funkcionális

⁶ Ezt Bíró-Nagy András egy konkrét empirikus példán, a kormányzat migrációellenes narratíváján keresztül mutatta be a 2014–2018-as országgyűlési ciklusra vonatkozóan. Ld. Bíró-Nagy, 2018: 271.

⁷ Az összes itt hivatkozott művet magyar nyelven ld. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Jósöveg Műhely Kiadó, Budapest, 2000.

aspektusait, *politikai kommunikációs* kutatások tömkelege kutatja, hogy mik azok a kommunikációs technikák, amelyek e narratívák hatékonysága mögött állnak, és *politikai antropológiai elemzések* közkedvelt témája mindezek hatalmi-szimbolikus beágyazódásainak a kutatása – hogy csak néhányat említsünk a kézenfekvőbb átfedési, illetve érintkezési pontok közül. Témakörünk olyan, ránézésre távolabbinak tűnő tudományterületekkel is határos, mint például a *politikai vezetéskutatás*, vagy egyes *rezsimelméletek* (ld. a plebiszciter vezérdemokrácia modellje), hiszen a politikai ellenségképzésnek bizonyos vezetői stílusokban vagy éppen az egyes rendszerek stabilizációs mechanizmusai között is sarkalatos pontoknak bizonyulhat. További nehézséget jelent, hogy még a politikatudomány berkein belül születő kutatások sem egységes keretrendszerben szemlélik a politikai ellenségképzés jelenségét, s néhány kivételtől eltekintve (Szabó, 2007; Tódor, 2015; Gerő et. al., 2017; Molnár, 2020) sokszor nem is kifejezetten a politikai ellenségképzés áll vizsgálódásuk célkeresztjében, hanem valamely más társadalmi-politikai jelenség vizsgálata során – ld. politikai erőszak (Pál, 2019; Pál, 2021), politikai polarizáció (Balogh, 2022c), politikai vezetés (Metz, 2017a; Metz, 2017b), politikai diskurzusok (Pál, 2014; Pál 2015) –, mintegy kísérőjelenséggént kerülnek kapcsolatba a témával.

Ezeket a nehézségeket nem hagyták reflektálatlanul a témában tevékenykedő kutatók sem. Gerő Márton és szerzőtársai kifejezetten javasolják egy *interdiszciplináris megközelítés* kialakítását a politikai ellenségképzés jelenségének adekvát vizsgálatára, kiemelve, hogy ennek a megközelítésnek magába kellene foglalnia 1) a politikaelmélet alapvető téziseit az ellenségfogalomnak a politikában betöltött funkcióira vonatkozóan, 2) a meglévő empirikus tudományos eredményeket az ellenségképeknek a politikai aktorok általi használatára vonatkozóan, 3) valamint azokat a kontextuális-környezeti tényezőket, amelyek kedvező környezetet teremtenek az ellenségkép-alapú politizálás virágzásának. A szerzők hangsúlyozzák továbbá, hogy a kérdéskör teoretikus vizsgálatának túl kell mutatnia azon – az egyébként igen gyakori kutatói megközelítésen –, hogy az ellenségképzés jelenségét a populizmus vagy a szélsőjobboldali politika értelmezési keretén belül próbálja megragadni, s hogy a mélyebb megértés érdekében, éppen a jelenség interdiszciplinaritását kihasználva, olyan területek nézőpontjait (és eredményeit) is be kell vonni a vizsgálódásba, mint a szociológia vagy a szociálpszichológia (Gerő et. al., 2017: 16.).

Jelen értekezés célja mindezek tükrében a politikai ellenségképzés jelenségének tudományos vizsgálatára irányuló kutatói megközelítések, szemléletmódok, módszerek és eredményeik

egységes keretrendszerbe foglalása. A félreértések elkerülése érdekében hangsúlyozandó, hogy ez a cél nem egy mindennek felett álló metaelmélet megalkotását foglalja magába, csupán a politikai ellenségképzésre vonatkozó tudásanyag rendszerbe foglalását, az eddigi tudományos eredmények egymásra vonatkoztatását, illetve mindezek tanulságaiból néhány, talán általános érvényűnek tekinthető következtetés beazonosítását a politikai ellenségképzés jelenségével összefüggésben annak okaira, funkcióira, jellemvonásaira, technikáira, hatásaira, illetve következményeire vonatkozóan, azzal a nem titkolt céllal, hogy mélyebben megérthessük a politikai ellenségképzésnek a politikai folyamatainkban betöltött szerepét.

Gyakori vélekedés ugyanis, hogy a politikai ellenségképzésre negatívumként, egyfajta anomáliaként, a politika kívánatos működését bomlasztó, normál mederben zajló folyamatait megzavaró, kerülendő és orvosolandó jelenségként tekintünk. S noha természetesen ezeknek a megközelítéseknek is lehet – sőt, ahogy azt később látni fogjuk, bizonyíthatóan van is – igazságtartalma, magáról a jelenségről vajmi keveset tudhatunk meg általa. Ahhoz pedig, hogy ennek az orvosolandónak tartott jelenségnek a tényleges orvoslására bármi távlati reményünk vagy elméleti esélyünk lehessen, meg kell értenünk hosszú időn át tartó fennállásának és a politikai folyamatokban egyre prominensebben megmutatkozó jelenlétének okait.

Mint azt a későbbiekben részletesebben is körüljárjuk majd: ha egy társadalomban egy jelenség hosszú időn át fennáll – márpedig a politikai ellenségképzés a politikai közösségek meglétével egyidős –, akkor feltételezhető, hogy az adott jelenség valamilyen funkciót tölt be a társadalom életében, amely tartós fennmaradását indokolja (Merton, 2002: 123.). A politikai ellenségképzés esetében pedig nem csupán hosszú fennállásról, hanem napjainkban tapasztalható intenzitásnövekedésről is beszélhetünk.

Malinowski megközelítése ehhez hasonlóan feltételezi, hogy a társadalmi intézmények és szokások azok funkcióinak betöltése révén képesek fennmaradni és a társadalmi stabilitáshoz hozzájárulni. Az általa képviselt funkcionális szemlélet alapján minden társadalmi intézmény vagy gyakorlat egy adott közösségi szükséglet kielégítését biztosítja,

és éppen ezen funkciók révén válik nélkülözhetetlenné a társadalom számára (Malinowski, 1944: 61-63.).⁸

Nem érhetjük be továbbá azzal a magyarázattal sem, hogy a jelenség terjedéséért napjaink politikusainak „minőségromlását”, „morális hanyatlását” tesszük felelőssé, s a politikai ellenségképzés technikáinak népszerűségét a pillanatnyi politikai előnyszerzés szempontjaival magyarázzuk. Noha a kettő között kétségtelenül feltételezhető összefüggés, e magyarázatot mégsem tekinthetjük kielégítőnek, hiszen, ha el is fogadnánk logikáját – mint ahogy nem tesszük –, akkor sem kapnánk választ például arra a kérdésre, hogy miért fogékony mégis a társadalom ezekre a technikákra, miért jutalmazza az őket alkalmazó politikusi magatartást. A jelenség mélyebb megértésére kell tehát törekednünk, mivel a „politikusi romlottság” tudományos magyarázóereje finoman szólva is megkérdőjelezhető.

Jelen értekezés tehát a meglévő tudományos eredmények rendszerezése mellett empirikus, politikai diskurzusok, illetve politikai döntésekhez (cselekvéshez) vezető folyamatok elemzéséből származó kutatási eredmények összefoglalására törekszik, kiegészítve a politikai ellenségképzés mibenlétére vonatkozó következtetések levonásával, a jelenség értelmezési rétegeinek, dimenzióinak feltárásával.

1.1. Az értekezés kutatási kérdései és hipotézisek

A fentiekben megfogalmazott célkitűzések tükrében az értekezés által megfogalmazott kutatási kérdések és hozzájuk tartozó hipotézisek a következők:

K1: Mi végre a politikai ellenségképzés?

H1: A politikai ellenségképzés jelensége a pillanatnyi politikai előnyszerzésen túlmutató funkciót lát el a politikában.

Az 1) kutatási kérdéshez kapcsolódó H1 hipotézis Robert Mertonnak a fentiekben ismertetett megállapítása alapján abból az előfeltevésből indul ki, hogy amennyiben egy jelenség tartósan beépül egy adott társadalom mindennapjaiba, e tartós fennállás alapján valószínűsíthető, hogy az adott jelenség egy *specifikus szükségletet elégít ki* az adott közösség életében, *funkcióval* bír annak vonatkozásában (Merton, 2002: 123.). Tekintettel

⁸ Malinowski klasszikus példája a Trobriand-szigetek Kula kereskedelmi rendszere, amely nem csupán árucserre volt, hanem a társadalmi kohézió és hierarchia fenntartásának eszközeként működött, e közösségi funkciók révén biztosítva a gyakorlat fennmaradását (Malinowski, 1922).

arra, hogy a politikai ellenségképzés a szervezett politikai közösségek történetének egyik legrégebbre visszanyúló jelensége, miközben napjaink társadalmi-politikai viszonyainak is meghatározó tényezője, feltételezhető, hogy maga is egy ilyen specifikus funkció kielégítésének köszönheti a történelmi korokon átívelő, folyamatos jelenlétét a politika folyamataiban. Megjegyzendő továbbá, hogy noha a politikai ellenségképzés tartós fennállását a pillanatnyi politikai előnyszerzés szempontjaival összefüggésben már több kutató vizsgálta (Szabó, 2016; Molnár 2020), hipotézisünk szerint ez, a politikai ellenségképzés által kielégített specifikus szükséglet a politikai előnyszerzés pragmatikus szempontrendszerén kívül keresendő.

K2: Mivel magyarázható a politikai ellenségképzés napjainkban tapasztalható intenzitásnövekedése?

H2: A politikai ellenségképzés jelenségének intenzitásnövekedése összefüggésben áll a politikai kommunikáció újfajta irányjaival.

H3: A politikai ellenségképzés jelenségének intenzitásnövekedése összefüggésben áll a jelenségnek keretet biztosító politikai rendszer egyes típusjegyeivel.

A politikai ellenségképzés napjainkban tapasztalható intenzitásnövekedésének okait feltárni kívánó 2) kutatási kérdéshez kapcsolódó H2 hipotézis *a politikai kommunikáció legújabb trendjeiben* keresi a jelenség térnyerésének magyarázatait (különös tekintettel a politika közösségi média általi digitalizációjára, a digitális nyilvánosság platformjainak meghatározó szerepére, ezeknek a kommunikációs stratégiákra gyakorolt hatásaira illetve a figyelemalapú politika térnyerésére), míg a H3 hipotézis a politikai erők konfliktusos küzdelmének, s ezzel a politikai ellenségképzésnek is *a kontextuális környezetét, illetve formális keretrendszerét biztosító politikai rendszer sajátosságainak* vonatkozásában feltételez hasonló, determinisztikus jellegű összefüggéseket.

K3: Milyen általános jellemvonásokkal írható le a politikai ellenségképzés jelensége?

H4: A politikai ellenségképzés rendelkezik a politikai cselekvés szerkezeti elemének tekintett *politikai gondolkodás* egyes karakterjegyeivel.

H5: A politikai ellenségképzés rendelkezik a hatalom szimbolikus eszközeként felfogott *politikai nyelv* egyes tulajdonságaival.

H6: A politikai ellenségképzés rendelkezik a diszkurzív beszédaktusok tágabb összefüggésrendszereként értelmezett *politikai diskurzusok* egyes jellemvonásaival.

A politikai ellenségképzés általános jellemvonásainak beazonosítására irányuló 3) kutatási kérdéshez kapcsolódó H4, H5, illetve H6 hipotézisek mindegyike egy-egy olyan jelenséggel kapcsolatban feltételez oksági meghatározottságot, amelyek óhatatlanul és elválaszthatatlanul hozzátartoznak a politikai ellenségképzés fogalmához – akár azáltal, hogy a *politikai cselekvésként értelmezett diszkurzív beszédaktusok strukturális elemét* (politikai gondolkodás) képezik (Schlett, 2018), akár azáltal, hogy az e beszédaktusok *társadalmi kinyilvánításához szükséges eszközkészletet, kulturális jelrendszert* (politikai nyelv) biztosítják (Zentai, 1997), akár azáltal, hogy ezeknek a társadalmi-politikai nyilvánosságban megjelenő konkrét kommunikációs aktusoknak *tágabb közegét, értelmi összefüggésrendszerét* (politikai diskurzusok) adják (Pál, 2014). Az oksági kapcsolat vélelmezése azon a kiindulóponton nyuszik, hogy az általunk vizsgálni és megérteni kívánt jelenséghez immanensen és elválaszthatatlanul hozzákapcsolódó tényezők szükségképpen adnak át jellemvonásokat, karakterjegyeket az általuk meghatározott jelenségnek, esetünkben a politikai ellenségképzésnek – ebből adódóan ezeknek az elemeknek a vizsgálatával közelebb kerülhetünk az értekezés vizsgálati tárgyát képező politikai ellenségképzés specifikus tulajdonságainak beazonosításához is.

1.2. Értelmezési keret

Szemléletmódbéli előfeltevéseit, azaz a versengő tudományos álláspontok közti kutatói döntést tekintve jelen dolgozat sokat kölcsönöz Schlett Istvánnak a politikai gondolkodásról írt átfogó munkájából, annak is elsősorban a politikafelfogására vonatkozó, szemléleti alapvetéseiből (Schlett, 2018: 20-29.). Akárcsak Schlett tette azt említett művében, jelen értekezés szerzője is úgy tekint a politikára, mint egy *autonómiával rendelkező*, ugyanakkor más társadalmi alrendszerekkel *kölcsönhatásban álló* szférára, amely ennek megfelelően saját belső működési logikával, szabályrendszerrel, gondolkodásmóddal és nyelvezettel rendelkezik, amely jellemvonásaiban minőségileg tér el a társadalom további alrendszereinek – hasonlóan sajátos és egyedi jellegű – jellemvonásaitól. Ennél messzemenőbben jelen értekezés nem tárgyalja az alapvetően Easton (1957), Parsons (1951), Luhmann (2006), illetve Almond (1965) nevéhez fűződő *strukturalista-funkcionalista* rendszerelméleti megközelítések egyes részkérdésekben való eltéréseit, ehelyett az elméleti irányzat képviselőinek rendszer és alrendszer, valamint az alrendszerek

egymás közti viszonyára vonatkozó alaptételét teszi magáévá, elfogadva tehát, hogy a társadalmat különböző funkciókat ellátó alrendszerek alkotják.⁹ Ezeknek a *funkcionális alrendszereknek* egyike tehát a politikai alrendszer, amely a már említett viszonylagos autonómiája lévén sajátos funkcióval, belső törvényszerűségekkal, elkülönült intézményekkel, egyedi gondolkodásmóddal és nyelvezettel rendelkezik (Schlett, 2018: 21.). Témánk szempontjából mindez azért különösen releváns, mert a kutatás tárgyát képező politikai ellenségképzés minden interdiszciplinaritása ellenére is *politikai eredetű jelenség*, amely – ennek megfelelően – a politikai alrendszer belső törvényszerűségei és racionalitása szerint működik. Következik mindebből továbbá, hogy a jelenséget megérteni is csak a politikai alrendszer működési logikája felől tudjuk, azaz mindenekelőtt a *kormány-ellenzék* dichotómiában megragadható, univerzális értékduál *hatalmi logikája* felől (Pokol, 2002: 202; Pokol, 2004a: 214; Pokol, 2004b; Luhmann, 2012: 145-170.), a társadalom többi alrendszerének – az erkölcsnek, az esztétikának vagy akár a tudománynak – megközelítésmódja helyett. Itt tehát a rendszerszintű logikában is visszaköszön, amit a *Bevezetésben* is jeleztünk, nevezetesen, hogy az erkölcsi megfontolások (ld. morálisan hogyan ítéltető meg a politikai ellenségképzés) nem bírnak magyarázóerővel egy, a politikából származó, illetve arra irányuló jelenség esetében.

Követi Schlett szemléletmódját a jelen értekezés *a politika tárgyának* meghatározását illetően is, e tekintetben Schlett ugyanis a már emlegetett Carl Schmitt meghatározáshoz nyúl (Schlett, 2018: 22.), aki a politikai mibenlétének differencia specifikumát a társadalomnak a *barát-ellenség dichotómia* mentén történő megosztására való képességben, illetve ennek *intenzitásában* határozta meg (Schmitt, 2002). Következésképpen, bármely, akár a politika szféráján kívülről érkező, *sui generis nem politikainak* tekinthető téma képes arra, hogy politikai jelleget öltson – amennyiben képes a politikai testnek az említett barát-ellenség, mi-ők dichotómia mentén történő kettéosztására. A barát-ellenség kettősségen túlmenően nem elhanyagolható eleme e definíciónak az *intenzitásproblematika* sem, hiszen az adott problémakör *intenzitása* lesz az a tényező, amely a politikai jelleget hordozza: ha egy adott konfliktusban megjelenik ugyan a mi-ők lehatárolás, az adott téma azonban csekély társadalmi érdeklődésre tart számot, s kevésbé képes politikai érzelmek kiváltására, nem beszélhetünk politikai jellegről. Ellenben amennyiben a felosztást erős intenzitás kíséri,

⁹ A rendszerelméleti megközelítés a hazai szakirodalomban elsősorban Pokol Béla munkásságában köszön vissza, aki nem csak a témában írott, átfogó műveiben foglalkozik az irányzattal, de az azzal kapcsolatos élénk szakmai vitáknak is aktív résztvevője. Ld. Pokol, 1991; Pokol, 2002; Pokol, 2004a; Pokol, 2004b; Pokol, 2008.

s az egész társadalom állásfoglalására számot tarthat a kérdésben, úgy *politikai* problémáról beszélhetünk. Érdeemes kiemelni továbbá e folyamat *dinamizmusát*: egy politikai jelenség intenzitását veszítve elvesztheti politikai jellegét is, s helyét újabb, azelőtt nem politikai témakörök vehetik át – nem egyirányú, lezárt folyamatokról beszélünk tehát. *Kritérium* és *intenzitás* következésképpen együttesen alkotják a schmitti meghatározás esszenciáját (Szabó, 2000: 34-35.). Noha nem szükségképpen ilyen explicit módon deklarálva, de az intenzitás problematikája több későbbi, a társadalmi-politikai konfliktusok mibenlétével és jellegével foglalkozó elmélet esetében is visszaköszön. Ezek közé tartoznak többek között a törésvonal-elméletek, amelyek kedvelt kutatási témája annak vizsgálata, miként ragadható meg például a pártok szerepe a csoport-hovatartozás alapú társadalmi konfliktusok kialakításában, illetve elmélyítésében (ld. a pártok csak leképezik a társadalomban egyébként is meglévő törésvonalakat, vagy maguk is alakítják azokat stb.), valamint az, hogy milyen társadalmi-politikai következményekkel járhat ezeknek a törésvonalaknak a túlzott elmélyülése, megszilárdulása az adott társadalomban (Róna, 2008: 124.), amely újfent, az egyes konfliktusok intenzitásának megnövekedését foglalja magában.

Ugyancsak Schmittől kölcsönzött szemléleti előfeltevése az értekezésnek a gondolkodónak a politikai állapotaira vonatkozó alaptézise is, nevezetesen, hogy a politika *normálállapotok* és *kivételes állapotok* váltakozásából áll (Schmitt, 2002), ahol a normálállapot jelenti a politikai cselekvés meghatározott, stabil keretek között történő működését, amelyben nem fenyeget a rendszerváltozás alternatívája, míg a kivételes állapot a rendszer válságának kifejeződése, amelyben „maga a léte válik kétségessé”. Ezzel összefüggésben Schlett jelzi a strukturalista-funkcionalista megközelítésmód egy feltűnő hiányosságát, nevezetesen, hogy statikusságánál fogva csak a politikai rendszerek normálállapotának a leírására alkalmazható, miközben elfedi a politika néhány olyan, alapvető fontosságú kérdését, mint amilyen a politikai közösséget megosztó, rendszerszintű konfliktusok megjelölése, illetve szélsőségesebb esetben, magának a rendszerváltásnak a problémája (Schlett, 2018: 22.). Mindezek tükrében, a szemléletmódbeli elővetések tekintetében az a kissé paradox helyzet áll elő, hogy míg elfogadjuk a legfőbb harmóniaelméletként is számontartott strukturalista-funkcionalizmus alapvetéseit az egymással kölcsönhatásban álló társadalmi alrendszerekről, addig mégis inkább a harmóniaelméletek kritikájából kinőtt konfliktuselméletek¹⁰

¹⁰ A konfliktuselméleti megközelítés egyik leghíresebb alakja maga Karl Marx, aki, mint az ismeretes, a társadalmi konfliktusokat nem csupán a társadalmi viszonyok természetes velejáróinak, hanem a történelmi fejlődés mozgatórugóinak is tekintette. Marxnak a történelmet osztályharcok történeteként való felfogásában

megközelítését valljuk annyiban, hogy a társadalmi-politikai konfliktusokra nem anomáliaként vagy szükségszerűen káros jelenségként tekintünk, hanem a társadalmi együttélésnek – jellemzően az egyéni- és csoportérdekek különbözőségéből fakadó – természetes velejáróiként (Dahrendorf, 1994: 21-23.).¹¹

A fentiekből is következik tehát jelen értekezés utolsó, kognitív előfeltevése, amely a disszertáció H1 hipotézisének is alaptéziséül szolgál, nevezetesen, hogy a politikai ellenségképzésnek van „értelme”, *funkcióval* bír a politika keretrendszerén belül, amely funkció túlmutat a pillanatnyi politikai előnyszerzés praktikus szempontjain, és amely funkciók a politikai alrendszer sajátos logikája felől érthetők meg.

2. Fogalmi keretek tisztázása

2.1. Az ellenségfogalom dimenziói

A kutatási témánk egyik kulcsfogalmát képező *ellenségfogalom* folyamatos változásban van, mást és mást jelent különböző politikai szituációkban, különböző politikai szereplők számára. Ennek a problémának az áthidalására a szakirodalom az ellenségfogalom három dimenzióját különbözteti meg. Ennek megértéséhez mindenekelőtt be kell azonosítanunk, hogy a fogalomnak létezik egyfajta tárgyi megalapozottsága – ha úgy tetszik, objektív háttere – amely a vizsgálódás első szintjét adja, és amely nem más, mint az *érdekellentét* (Révész, 2002). Ez az érdekellentét – amely akkor is létező jelenség, amennyiben nem veszünk róla tudomást, azaz, ha semmiféle tudati reflexió nem kapcsolódik hozzá – adja a *programalapú politikai polarizáció* (Balogh, 2022c) alapját. Ennek az objektíve létező érdekellentétnek a megléte képezi a további két vizsgálódási szint alapját, a második dimenzió ugyanis annak a terepe, ahogyan ezekre a valóságban létező, kibékíthetetlen érdekellentmondásokra a *megismerő elme reflektál*. Az objektív helyzetnek ez a fajta tudati

az osztályharc nem elkerülendő anomália, hanem a társadalmi változás szükségszerű mechanizmusa, mozgatórugója. Vö. Marx, 1848.

¹¹ Mindez kihatással bír a politikai konfliktusokban résztvevő politikai aktorokra vonatkozó felfogásra is, annyiban, hogy Schlett a fentiek alapján elutasítja azt a – gyakran maguk a politikai szereplők által alkalmazott – megközelítést, amely a politikai szerepvállalást negatívnak ítélt emberi tulajdonságokkal (hataloméhséggel, az önös érdekek hajszolásával stb.) társítja, ehelyett – Weber nyomán – egy, szakmájukban, még ha mégoly specifikus szakmában is tevékenykedő karakterekként tekint a politikai aktorokra, akik a hivatásuknak megfelelő (Weber, 1998) specifikus közeg, a politikai mező szabályainak megfelelően cselekednek és hoznak döntéseket. A politikai szereplők kettős (olykor az imádatba, olykor a gyűlöletbe átcsapó) megítéléséért tehát ebben a keretrendszerben elsősorban maga a „szakma” tehető felelőssé. Mint Schlett írja: „nem a politikus osztja meg a társadalmat, hanem eleve egy megosztott társadalomban tevékenykedik”, a társadalmi ítéletek ellentétessége pedig a politikai megosztottság következménye (Schlett, 2018: 24.).

tükröződése azonban nem szükségszerűen van jelen, és nem is feltétlenül adekvát a tárgyi valóságára nézve. Az ismeretelméleti háttérrel tekintve ugyanis az ellenségfogalom vonatkozásában is előjöhethetnek mindazok a hibák és hiányosságok, amelyek a megismerő tevékenységben általánosságban jelen vannak – ilyen lehet például a helyzet inadekvát leírása, az objektív valóság tényszerű elemeinek szelektálása, egyes részelemeinek kiemelése és beillesztése az ellenségfogalomba stb. (Révész, 2002).¹²

¹² Többek között a megismerő tevékenységnek ezeket a természetesen velejáró hiányosságait is szem előtt tartva beszél Böcskei versengő valóságérzékelésekről, eltérő ténypercepciókról, illetve igazságkonceptiókról az állampolgári politikaiérzékelés vonatkozásában (Böcskei, 2019: 45.).

„Egy korlátozást azonban hadd bocsássak előre. A nyelvi meghatározások, vagyis az, hogy ki hol miért ellenség, nem fogják át az ellenségességet létrehozó valamennyi körülményt. Vannak fizikai diszpozíciók, gazdasági, vallási, társadalmi és politikai előírások, amelyek hozzájárulnak az ellenségesség terjedéséhez. Bizonyos, hogy mindig nyelvi eszközök közvetítik a nyelven kívüli eljárásokat, ám ezek nem oldódnak fel a beszéd aktusában. A nyelv szükséges, de nem elégséges feltétele, hogy hadba szálljunk az ellenséggel.” (Koselleck, 1998: 14.)

Láthatjuk tehát, hogy az ellenségfogalom esetében nem pusztán logikai torzulásokról van szó, hanem arról is, hogy maga az *érdek* is gátolhatja a megismerés folyamatát. Mindezek tükrében a harmadik szint keretét azok a vizsgálódások adják, amelyek arra irányulnak, hogy hogyan működnek a gyakorlatban ezeknek az érdekellentéteknek és a rájuk való tudati reflexióknak a *kommunikációs és szemantikai formái* (Koselleck, 1988). A hétköznapi jelenségek szintjén alapvetően ez a harmadik szint az, amelyik a leggyakrabban megmutatkozik, a tudományos vizsgálódás során azonban szem előtt kell tartani, hogy a szemantikait a háttérben megelőzi egy kognitív, illetve egy ontológiai dimenzió is (Révész, 2002).

2.2. Diszkurzív politikatudomány és diszkurzív institucionalizmus

A diszkurzív politikatudomány a hazai politikatudományban Szabó Márton munkásságával fémjelzett diszciplína. Szabó mint a rendszerváltás után konszolidálódó magyar politikatudomány iskolateremtő alakja,¹³ olyan keretrendszert dolgozott ki, amely a politikatudományon túlmutatva, széleskörű társadalomtudományi reflexiók érdeklődésére is számot tart, s noha e reflexiók körében korántsem teljes az egyetértés az általa kialakított elméleti konstrukcióval kapcsolatban, az azt övező egyet nem értések rendre konstruktív hangvételű és magas színvonalú szakmai vitákban és tudományos párbeszédekben artikulálódtak, tovább szélesítve ezzel a gondolkodás horizontját (Pál, 2019: 159.).¹⁴

¹³ Szabó Márton politikafilozófiai invencióiról bővebben ld. Kiss, 2015: 7-11; Böcskei, 2016: 239-246; Horváth-Gyulai, 2019: 7-9.

¹⁴ Ld. Ezeket a magas színvonalú szakmai vitákat remekül példázza többek között, hogy a Replika Társadalomtudományi Folyóirat 2016/3-as, 98. számát kifejezetten diszkurzív politikatudományi és intézményelméleti témáknak szentelte, a diszkusszió jegyében, *A fecsegő mindenedet!* címmel. Ugyancsak ezeknek az élénk szakmai vitáknak az eredményterméke a 2019-ben Horváth Szilvia és Gyulai Attila szerkesztésében megjelent *Dialógus, vita, diskurzus* címet viselő és Szabó Márton diszkurzív politikatudományára reflektáló írásokat tömörítő tanulmánykötet, amelynek szerzői közül többen kritikai álláspontokat fogalmaznak meg az elméleti keretrendszer egyes elemeivel kapcsolatban, annak jelentőségét,

Szabó diszkurzív politikatudományának sajátosságát mindenekelőtt szemléletmódbeli alapvetései adják. Ezek kiindulópontja, hogy a különböző elbeszélésekre, narratívákra, diskurzusokara és értelmezésekre magukra is politikai mechanizmusokként, a politikai valóságot aktívan formáló és alakító cselekedetként tekint. Vizsgálódásaiban a politikai diskurzus és a társadalmi valóság viszonyára helyezi a hangsúlyt, amely megközelítés magában hordozza azt az elméleti előfeltevést, hogy a politikai diskurzusok nem csupán tükrözik a politikai valóságot, hanem aktívan formálják és konstruálják is azt. Ahogy maga is deklarálja, 2016-os nagyvolumenű szintetizáló munkájában, a diszkurzív politikatudomány mindenekelőtt egy *interpretatív* és *konstruktivista, kommunikatív* jellegű és *posztmodern* politikatudományi iskola (Szabó, 2016: 13.).

Nem véletlen mindezek tükrében az sem, hogy – mint azt a *Bevezetésben* is írtuk – Szabó a politikai ellenségképzés kutatásának hazai úttörőjévé vált, hiszem az általa megalkotott „alternatív szemléletű politikatudomány” kifejezetten alkalmas a politikai ellenségképzés narratíváinak vizsgálatára – amely vizsgálat alatt az „egyszerű” szövegszintű elemzésen túl az adott beszédaktusok, nyilvános jelentésátadási folyamatok tágabb társadalmi-politikai közegének, azok abban betöltött szerepének és hatásmechanizmusainak a kutatását is értjük, különös tekintettel arra, hogy a politikai diskurzusok milyen szerepet játszanak az ellenségképek létrehozásában, fenntartásában és átformálásában (Pál, 2014: 172; Szabó, 2016: 15-18.).

A diszkurzív politikatudomány keretrendszerén belül a politikai folyamatokat csak akkor tudjuk helyesen értelmezni, ha a politikai aktorok *nyilvános értelemadási folyamatait*, azaz *diskurzusait* nem az általuk konstruált narratívák *igazságtartalma* felől próbáljuk meg megérteni (azaz nem arra koncentrálunk, hogy ki hazudott, és ki nem), hanem elfogadjuk, hogy a tényszerűen cáfolható tartalmakat közvetítő politikai üzenetek ugyanúgy képesek alakítani befogadóközönségük tagjainak saját *politika- és valóságérzékelését*, mint a makulátlan igazságtartalommal rendelkező társaik.

Böcskei Balázs mindezzel kapcsolatban éles vitába száll ugyanakkor azokkal a megközelítésekkel, amelyek az egyes narratívák igazságtartalmának irrelevanciáját a „*tények utániság*” politikájával (post-truth politics) magyarázzák, illetve azonosítják (Böcskei, 2016: 241.). A „tények utániság” vagy „igazság utániság” politikájának

és a hazai politikatudomány fejlődésében betöltött szerepét azonban egy szerző sem vitatta (ld. Horváth–Gyulai, 2019).

koncepciója lényegében egy olyan állapotot ír le, amelyben *az érzelmek és személyes meggyőződések nagyobb szerepet játszanak a közvélemény formálásában, mint maguk az objektívnek vélt tények* – kiegészítve mindezt azzal a feltételezéssel, hogy e hiedelmek és érzések adott esetben pontosabb képét festhetik a valóságnak, mint a készen kapott faktumok, hozzájárulva ahhoz, hogy a társadalom tagjai elveszítsék az objektívnek tételezett tények iránti érdeklődésüket, illetve a bizonyítékalapú érvelések iránti fogékonyságukat (McIntyre, 2018: 5-15; Bocskor, 2022: 314.). E megközelítés követői ebből adódóan gyakorta azzal magyaráznak, illetve racionalizálnak számunkra megmagyarázhatatlannak és irracionálisnak vélt jelenségeket (mint például a Brexit-, vagy a Trump-fenomén), hogy a választópolgárok egy része egyszerűen figyelmen kívül hagy bizonyos maguktól értetődő tényeket politikai döntéseinek meghozatalakor, visszaemelve ezáltal a politikai viták és konfliktusok keresztútjába korábban már lezártak hitt kérdéseket, meghaladottnak vélt álláspontokat (Böcskei, 2017: 257-259.).¹⁵ Böcskei hangsúlyozza ugyanakkor, hogy e koncepciónak az elfogadása azt feltételezné, hogy a politikában léteznek olyan *egyféléképpen létező, cáfolhatatlan tények*, amelyeknek meghaladására, magunk mögött hagyására a „tények utániség” elnevezése utalni kíván. Mint azonban arra a szerző – a diszkurzív politikatudomány szemléleti alapvetéseivel összhangban – rámutat, a politikai tények minden esetben *jelentésviszonyok feltárásán nyugszanak*, s ezáltal mindig *relációban létező, konstruált tények*. Böcskei felhívja a figyelmet továbbá a „tények utániség” koncepciójának hübriszére is, amely azáltal, hogy feltételezi, hogy a politikában létezhetnek konszenzusok egyes alapigazságok kétségbevonhatatlanságára vonatkozóan, lényegében a politikai tudás, a szakértelem, és az értelmezés lehetőségének a *kisajátítását* hajtja végre, elfeledkezve a politikának az alapvetően *konfliktusos*, gyakorta *esetleges és irracionális* természetéről – éppen a politikai alrendszer belső működési logikájának lényegi meghatározottságát, a politika *hatalmi dimenzióját* száműzve ezáltal a jelenség megértésére irányuló gondolkodásból. Mint azt Böcskei írja, el kell fogadnunk tehát, hogy versengő valóságinterpretációk korát éljük, amelyben (többek között a politika közösségi média általi digitalizációjának következtében¹⁶) *fragmentált nyilvánosságok* kínálják számunkra *eltérő tényértelmezések és interpretációs ajánlatok* egész sorát. Mindezek eredményeképpen egyének és társadalmi csoportok egy része csupán a tényeknek egy adott együttesével, vagy

¹⁵ Ilyen, korábban lezártak hitt kérdések újbóli kinyitásának tekinthető többek között a klímaváltozás tagadása, a tudomány eredményeinek megkérdőjelezése, vagy a politikailag korrektségnek a *Bevezetésben* is említett elutasítása (Böcskei, 2017; Böcskei, 2019).

¹⁶ Erről bővebben ld. a 6. fejezetet.

azoknak egy meghatározott interpretációjával találkozik – a megismerő elme tudati reflexiója által magában hordozott hiányosságok következményeivel is összhangban – új, egymástól eltérő valóságokat érzékelve, s generálva ezáltal. Böcskei intelmét megfogadva tehát, annak érdekében, hogy mélyebb összefüggéseiben érthessük meg a „tények utániság” sokszor leegyszerűsítő koncepciójával magyarázott, irracionálisnak vélt jelenségeket, bele kell törődnünk, hogy a politika nem a rögzítettségek, hanem az igazságkonceptiók ütközésének a terepe, ebből adódóan pedig a „tények utániság” a politikának nem anomáliája, hanem normálállapota, amelynek következménye, hogy a politikai nyilvánosság észlelésekor óhatatlanul számolnunk kell bizonyos fokú *ténypluralitással*, a *versengő valóságinterpretációk meglétével* (Böcskei, 2019: 35-46.).¹⁷

Schlett ugyanakkor kiegészítéssel látja el a fentieket: hozzáteszi, hogy – miként azt Koselleck is jelezte az ellenségképzéssel összefüggésben – a gondolati tevékenységből fakadó valóságkonstruálásnak, illetve -alakításnak is vannak bizonyos korlátai, s ezáltal a politika konstrukciós valóságának teremtettenyi mögött is találunk olyan tényezőket, amelyek *adottak* az értelmező (cselekvő) ember számára, tőle függetlenül léteznek, s ezáltal korlátok közé szorítják lehetséges cselekvéseinek körét. Mint írja, „a cselekvések körét behatárolják a »dolgozók«, a készen kapott körülmények, amelyek befolyásolják az emberi cselekvések eredményét” – nem vitatja ugyanakkor, hogy ezek a készen kapott körülmények is lehetnek mások gondolati tevékenységének konstrukciói. Nem vitatva azt sem, hogy tekinthetünk tényként magára a gondolatra is, Schlett kritériumot fogalmaz meg azzal kapcsolatban is, hogy „politikai ténynek csak azok a gondolatok válhatnak, amelyek meghatározzák mások cselekvéseit”, vagyis rendelkeznek azzal a képességgel, hogy *cselekvésre késztessek* a politika aktorainak egy kritikus tömegét (Schlett, 2018: 39-40.).

A fentiek tükrében megállapíthatjuk tehát, hogy konstrukciós valóságként értelmezett politikai valóság megértéséhez nem az egyes politikai narratívákban megfogalmazott üzenetek tartalma, hanem azok társadalmi-politikai közegükben betöltött *hatásai*, illetve *funkciói* felől kell közelíteni (Szabó, 2016: 13-31.). Noha ezt Szabó explicite nem deklarálja ekképpen, de megközelítésmódja mindezek tükrében tökéletesen egybevág jelen értekezésnek azzal a Schlett munkásságából kölcsönzött szemléletmódbeli alapvetésével miszerint a politika folyamatainak megértéséhez a politikai alrendszer – mindenekelőtt a *kormány-ellenzék* dichotómián alapuló – *hatalmi logikája* felől kell közelítenünk, s nem

¹⁷ Mindez nem összekeverendő az álhírek (fake news) problémakörével, amely nem azonos helyzetre vonatkozó, eltérő interpretációkhoz, hanem eleve meghamisított állításokhoz kapcsolódik (Böcskei, 2019: 37.).

szükségszerűen az általunk kutatóként otthonosabban ismert tudományos alrendszer *igaz-hamis bináris kódja* (Pokol, 2002: 202; Pokol, 2004a: 214; Luhmann, 2012: 145-170.) szerint működő értelmezési logika mentén. Fontos technikai distinkció ugyanakkor a két kutató megközelítése között, hogy míg Schlettnek a politikai gondolkodás mibenlétére és sajátosságaira tett, az értekezés 2. fejezetében részletesebben is tárgyalt megállapításai a politikatörténet teljességére vonatkozóan érvényesek, addig Szabónak a politikai diskurzusok konstitutív jellegére vonatkozó gondolataival kapcsolatban egy szükségszerű időbeli korlátozást kell tennünk, az autonóm politikai aktorok diszkurzív tevékenysége által konstruált versengő valóságértelmezések és igazságkonceptiók ugyanis szükségképpen a *modernitás* politikai fejlődésének, a *modern demokráciák* elterjedésének hozadékai.¹⁸ Szabó munkásságát elemezve Gyáni Gábor és Horváth Szilvia egyaránt kiemeli, hogy a szabói politikaelmélet modernitáshoz kötöttsége szoros összefüggésben áll e modern politikai rendszerek *legitimitás-diskurzusaival*, tekintettel arra, hogy egy, a politikai hatalom létét igazoló, végső legitimációs forrás hiányában ezekben a rendszerekben a diskurzusok válnak a folyamatos legitimitásigény kielégítésének hordozóivá: a nyilvános beszéd értelemdadási tevékenysége révén megkonstruált hatalmi legitimáció határozza meg tehát a politika esetleges valóságának működését (Gyáni, 2011; Horváth, 2019: 134.).¹⁹

A demokratikus politikának alapvető jellemvonása a fentiek mellett továbbá, hogy egy adott politikai közösségen belül a társadalmi-politikai viszonyokat folyamatosan újrafogalmazó, illetve – a diszkurzív politikatudomány szókészletét alkalmazva – azokat *újrakonstruáló*, *legalizált* és *nyílt kompetíció* folyik a politikai élet különböző aktorai között (Szabó 2016: 303.). Együtt jár mindezzel, hogy bárki, aki cselekvőként kilép a politika porondjára, szükségképpen mások ellenfeleként fog ott megjelenni, ki kell alakítania tehát az olyan, önmagát a politika más szereplőitől megkülönböztető karakterhegyeit, amelyek segítségével önmagát a politikai mező kompetitív közegében egyedivé tudja tenni. Része mindezeknek olyan, szinte már bagatellnek tűnő kérdések megválaszolása, mint például az, hogy egyáltalán mit érzékelünk problémának az adott társadalmi-politikai környezetben, illetve mit nem, milyen elképzeléseink vannak az általunk problémaként érzékelt jelenségek

¹⁸ Mindez természetesen nem gátol meg bennünket abban, hogy a politikai ellenségképzés folyamatainak, működési mechanizmusainak és technikáinak működését, hatékonyságát, vagy akár gyakorlati veszélyeit kívánjuk bemutatni, akkor történelmi példákat is használjunk ezek szemléltetésére.

¹⁹ Hatványozottan igaz ez a modern politikai mítoszok szimbolikus narratíváira, amelyeknek egyik, az őket a klasszikus történelmi mítoszoktól leginkább megkülönböztető, elsődleges funkciója a legitimációs aspektusokban ragadható meg (Balogh, 2019).

orvoslására, és hogyan kívánjuk azokat megvalósítani. Szervesen kapcsolódik mindehhez azonban az olyan kérdéseknek a megválaszolása is, hogy egyáltalán *kik vagyunk*, és *mit akarunk* elérni a politika szerepvállalásunk révén, valamint, hogy *kikkel szemben határozzunk meg önmagunkat*: kik azok, akikkel semmiképpen sem szeretnénk egy oldalra kerülni, vagy akár átmeneti szövetséget kialakítani, kik azok, akiknek az álláspontjait élesen vitatjuk, akiknek a politikai-társadalmi valóságra vonatkozó elképzeléseit, változtatási kísérleteit károsnak tartjuk, elképzeléseik megvalósítási kísérleteit pedig hátráltatni kívánjuk (Schlett, 2018: 41-48.).

„Az a politikai közösség, amelynek nem léteznek elvei és szilárd világnézete, voltaképpen nincs; vagy ha mégis, ide-oda sodródik, bensőleg meghasonlik, bomlik – egyszóval nem cselekvőképes. (...) Egy politikai program nem azonos sem a rövid távú ígéretekkel, sem szakpolitikai elképzelésekkel, hanem vízió a múltból, a jövőről, a társadalomról, a célokról. (...) Hogyan kelthetne másként szenvedélyt, teremtené bátorságot, hűséget, szeretetet, haragot. állhatatosságot, reményt, hogyan lenne képes a határok kijelölésére? Hogyan tarthatná össze és tenné cselekvőképpé a politikai közösséget?” (Schlett, 2018: 48.)

Ezeknek az aspektusoknak az összessége visszaköszön tehát a demokratikus politika színpadán új szereplőként megjelenő egyén *öndefiníciójában*, a politikai közösség megteremtéséhez szükséges *integrációs elvek és érvek* kidolgozásában, amelynek megfogalmazása gondolati előfeltétele tehát a politikai folyamataiban aktív cselekvőként való részvételnek (Schlett, 2018: 46.). Politikai kompetíció, a hatalom megszerzéséért vagy egyes politikai pozíciók betöltését folytatott küzdelem mindezek tükrében tehát csak az egymástól megkülönböztetett *politikai ellenfelek* között képzelhető el, alapvető jellemvonása ugyanis a demokratikus politikai rendszereknek továbbá az is, hogy azokban a konfliktusok intézményesült szereplőiként megjelenő pártok *legálisan* nem teremthetnek maguknak *ellenfélmentes politikai környezetet* – hiszen ha ez bekövetkezne, akkor a demokratikus politikai berendezkedések alapvető kritériumai közé tartozó *kompetíció* szűnne meg létezni, ezáltal pedig maga a rendszer is megszűnne demokráciának lenni – és noha történelmi ismereteinkből számos példát ismerünk arra, amikor egyes rendszerek mesterségesen igyekeztek ilyen közeget kialakítani, ez aligha szolgálhat irányadónak napjaink politikai szereplői számára.²⁰ Jobb híján tehát ezek a politikai aktorok jogi *eszközök*

²⁰ Ld. A Harmadik Birodalomban (1933–1945) Hitler 1933-as hatalomra jutását követően azonnal megkezdődött a politikai versengés felszámolása: a Reichstag-tűz rendelet 1933 februárjában felfüggesztette a

helyett *diszkurzív eszközök* bevezetésével igyekeznek politikai riválisaikat eltávolítani a közéletből – ezt a folyamatot nevezi a szakirodalom *a kizsorítás diszkurzív eljárásának* (Szabó, 2016: 309-311.), amelynek közelebbi aspektusait és a politikai gyakorlatban megnyilvánuló megjelenési formáit a 10. fejezetben részletesebben is tárgyaljuk.

A fentiekben megfogalmazottak mindezek ellenére természetesen nem jelentik azt, hogy a modern demokráciák kialakulása előtt ne létezett volna politikai ellenségképzés – hiszen korábban is deklaráltuk, hogy az az első politikai közösségek megszületésével egyidős jelenség –, vagy hogy a 20. század diktatórikus rezsimejei ne használták volna előszeretettel annak technikát – hiszem a *Mein Kampf* szinte kézikönyvszerűen gyűjti csokorba azokat, míg Marx munkássága és életműve ellenségkép-alapon osztotta meg a világ társadalmait –, csupán azt, hogy a disszertáció célkitűzése a politikai ellenségképzés modern folyamatainak a közelebbi vizsgálatára fókuszál, s ennek megfelelően a *Bevezetésben* ismertetett kutatási kérdései és hipotézisei is ugyancsak a politikai ellenségképzésnek, mint *a modern demokratikus politika megkerülhetetlen jelenségének* a mélyebb megértésére irányulnak.

Jelen értekezés tehát a politikai ellenségképzés jelenségét elsősorban a modern demokratikus politikai berendezkedések keretrendszerén belül értelmezi és vizsgálja, alapvetően napjaink politikai viszonyaira releváns összefüggéseit kívánja megérteni. Mindezek ellenére azonban, vannak a disszertációnak olyan fejezetei, amelyek olyan aspektusokat vizsgálnak és olyan összefüggéseket kívánnak feltárni, amelyek a politikai ellenségképzés egyes történeti kontextusaira fókuszálnak a jelen mélyebb megértésének érdekében, vagy éppen olyanok, amelyek történelmi példákon keresztül kívánják illusztrálni

weimari alkotmány alapjogait és állandósította a kivételes állapotot, 1933. július 14-én pedig elfogadták a „pártok újjáalakulása elleni törvényt”, amelynek eredményeképpen a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) lett az egyetlen legálisan működő párt az országban (Németh, 2005: 99-101.). Noha a Szovjetunióban (1922–1991) alapvetően sem létezett nyugati típusú többpártrendszer, a bolsevik hatalomátvételtől kezdődően fokozatos volt a politikai alternatívák kizsorítása a közéletből. 1921-ben az Oroszországi Kommunista Párt 10. Pártkongresszusán először csak a bolsevik párton belüli frakciók betiltásáról hoztak határozatot, majd az 1920-as évek folyamán teljesen felszámolták a mensevikek és az eszerek szerveződéseit is. Végül a Szovjetunió 1936-os alkotmánya hivatalosan is rögzítette az egypártrendszert, szentesítve ezzel a Kommunista Párt egyeduralmát, amely a rendszer bukásáig fennmaradt (Krausz, 2005: 156-168.). Mussolini Olaszországában (1922–1943) hivatalosan csak 1926-ban tiltották be a politikai szerveződések egy kivételes törvény keretében, egy Mussolini elleni merénylet kísérletének hatására – noha Olaszország de facto már 1925 óta egypárti államként működött. Az 1928-ban elfogadott új választási törvény eltörölte a parlamenti választásokat, jelölteként innentől kezdve csak a fasiszta szakmai szervezetek, illetve egyéb, kormányirányítás alatt álló egyesületek javasolhattak, a szavazás pedig az így összeállított egyedüli jelöltlista plebiszcitum jellegű jóváhagyására korlátozódott. Az egypárti berendezkedés 1943-ig, Mussolini hatalomból való eltávolításáig állt fenn (Harsányi, 2005: 175-180.).

a politikai ellenségképzés “túlzott hatékonyságának” működését és a vele járó veszélyeket (ld. 8. fejezet).

2.2.1. A diszkurzív politikatudomány szemléletmódbeli alapvetései

A fentiek tükrében kijelenthetjük a diszkurzív politikatudomány elméleti keretrendszerére vonatkozóan, hogy az megközelítés-, illetve szemléletmódbeli sajátosságainál fogva kifejezetten alkalmas a politikai ellenségképzés jelenségének vizsgálatára és elemzésére. Szabónak a *politikai valóságot* nem objektív struktúraként, hanem egy, *politikai diskurzusok által konstituált jelentésváltozások által meghatározott, dinamikus közegként* történő felfogása lehetővé teszi számunkra annak vizsgálatát, hogyan keletkeznek és múlnak ki az egyes politikai közösségek identitását²¹ meghatározó ellenségképek, lehetőséget teremtve ezáltal annak mélyebb megértésére is, hogyan képesek a társadalom tagjai diszkurzív praxis révén saját valóságuk formálására.

A diszkurzív politikatudományi megközelítés Szabó által kidolgozott koncepciójának középpontjában tehát mindenekelőtt *az értelemzés* áll, amely egy alapvetően *ember-, illetve közösségközpontú* megközelítésről tesz tanúbizonyságot – hiszen az *értelmezés* alapvetően egy *szubjektív* megélést feltételez. Mindezek tükrében a *társadalmi valóság* értelmezése is az emberi tényező *jelentésformáló tevékenységéhez* kapcsolódik, s ezáltal a folyamatosan változó jelentéstartalmak kialakulásában, szerveződésében, formálódásában, változásában és kimúlásában ragadható meg.

²¹ A *politikai identitás* az egyének és csoportok politikai hovatartozásának dinamikus és többdimenziós formája, amely szorosan összefonódik a politikai közösségek diszkurzív kereteivel és azok változásaival (Wendt, 1999: 383-384.). Az identitás nem csupán egy rögzült állapot, hanem egy folyamatosan alakuló folyamat, amelyet a politikai diskurzusok, ideológiai preferenciák és társadalmi interakciók formálnak. Ez a konstrukció érzelmi, szimbolikus és kognitív elemeket is tartalmaz, meghatározva az egyének politikai viselkedését, lojalitását és csoporthoz való kötődését (Mouffe, 2005: 15; Laclau, 2005: 68-70.). A politikai identitás kialakításában az ideológiák központi szerepet játszanak, hiszen azok értékrendeket és meggyőződéseket kínálnak, amelyek alapján az egyének politikai pozíciójukat és társadalmi viszonyait meghatározzák (Althusser, 1971; Hall, 1996: 4-5.). A csoportidentitásokon belül az egyéni politikai identitás a közös politikai célok és értékek mentén szerveződik, különösen a politikai közösségek szimbolikus narratíváin keresztül (Smith, 1991: 17.). Az ilyen narratívák *legitimítást adnak a politikai intézményeknek és segítenek a politikai közösségek önértelmezésében*, miközben határvonalakat is kijelölnek a „mi” és „ők” közötti elkülönülés révén (Schmitt, 1998: 26.). A politikai identitás és az ellenségképzés szorosan összekapcsolódik, mivel az „*ellenség*” *konstruálása erősíti a csoportkohéziót és kijelöli a politikai közösségek határait* (Laclau, 2005: 69.). Az *érzelmek*, különösen a *félelem* és *szorongás*, kulcsszerepet játszanak ebben a folyamatban, mivel ezek az érzelmek fokozzák a csoporthoz való kötődést és *polarizálják a társadalmi konfliktusokat* (Charland, 1987: 139.). Az identitásformálás szociológiai és pszichológiai dimenziói magukban foglalják a társadalmi konfliktusok, polarizáció és dehumanizáció belső dinamikáját, amelyek az identitást egyszerre érzelmi és kognitív konstrukcióvá teszik (Anderson, 1983: 12-15; Ramet, 2006: 78.).

Szabó mindezekkel összhangban új értelmezését kínálja a magának *a politikai cselekvésnek* a felfogásával kapcsolatban is, reflektálva Boda Zsoltnak arra a megállapítására, miszerint a politikatudománynak nincs cselekvésmélete, aminek következtében adott cselekvés azáltal nyeri el politikai jellegét, hogy „alanya vagy tárgya a politika tereumára esik” (Boda, 2012: 60-61.), Szabó több olyan alapvető jellemvonását különbözteti meg a politikai tettnek, amely segítségünkre lehetnek abban, hogy azt elkülönítsük a cselekvő politikus önző, magánemberként végrehajtott tetteitől, s helyette beazonosíthassuk a politikai mező szabályszerűségei által meghatározott cselekedetek sajátosságait. A szabói értelmezésben tehát a *politikai tett* mindig értelmezések, jelentések hálójában jelenik meg, érzelmek és akaratok olyan hordozójaként, amely a beszéd-től nem leválasztható – mint Szabó írja, az ember ugyanis „beszélve cselekszik és tetteinek mindig beszéd- vagy szövegstruktúrája van” –, és amelynek irányultsága mindig közösségi-politikai viszonyok alakítására vonatkozik, kimenetele, illetve hatásai pedig (a természeti világ determinisztikus összefüggéseivel ellentétben) mindig bizonytalanok (Szabó, 2016: 20.).

A Ricœur által *nyelvi eseményekként* aposztrofált diskurzusoknak (Ricœur, 2002: 61.), beszédaktusoknak és jelentésátadásoknak az ebben a keretrendszerben elfoglalt központi szerepéből is adódik, hogy a politikai közösséget Szabó egyben beszédközösségként is értelmezi, *egymás reflexiós kategóriáiként* kezelve ezáltal *beszéd* és *közösség* fogalmát. A társadalmilag kompetens beszéd által jön tehát létre ebben a konstrukcióban az a *társadalmi-politikai közösség*, amely később a politikai ellenségképzés értelmezésének egyik kulcsfontosságú kategóriája lesz majd. Újfennt deklaráljuk tehát, hogy Szabó *a politikai valóságra konstrukciós valósággént tekint*, amelyből egyenesen következik, hogy a politika egészének is új felfogását is kínálja – amely felfogás szerint az nem más, mint „egy közösség nyilvános, közös, értelmezett és szabályozott élete és tevékenysége” (Szabó, 2016: 18-23.).

Fontos mindezek mellett továbbá, hogy annak ellenére, hogy Szabó politikai ellenségképzéssel kapcsolatos munkásságának fókuszában, mint ahogy az az eddigiekből is kiderült, *a politikai diskurzusok konstitutív jellege* áll, ez nem jelenti az ellenségfogalom létszerű dimenziójának tagadását: értelemszerűen léteznek a diszkurzív politikatudományon belül is a valóságnak a politikai nyelv és a diskurzusok által éppen reflektálatlanul hagyott, nem tematizált (azaz nem konstruált) elemei is.²² Létezik distinkció továbbá Szabónál a

²² Hasonló különbségtételt láthattunk korábban Schlett-nél is, aki a gondolatok tényként történő értelmezését nem vitatva, a mások cselekvésének meghatározására való képesség hiányára való hivatkozással zárta ki a

politikai diskurzusok *valóságkonstruáló*, illetve *valóságalkító* funkciói között is. Mint írja, a homo politicus értelemadó és értelemfejtő tevékenysége politikaalakító tényezők. Nem minden diskurzus konstruálója, megalkotója vagy létrehozója tehát a politikai valóságnak, van amelyik „csak” formálja, megváltoztatja, átalakítja azt (Szabó, 2016: 18-19.). Mindez rímel arra a schmitti megkülönböztetésre, amelyet a barát-ellenség lehatárolás intenzitásproblematikájával kapcsolatban láthattunk a politikai jellegének meghatározásakor, nevezetesen, hogy politikai jellegről csupán akkor beszélhetünk, ha a mi-ők dichotómia mentén megosztó téma tényleges társadalmi érdeklődésre tart számot, s ezáltal alkalmas érzelmek kiváltására (Schmitt, 2002).

2.2.2. *A politikai ellenségkonstruálás folyamatának diszkurzív praxisa*

Miután a fentiekben áttekintettük a diszkurzív politikatudomány szemléletmódbeli alapvetéseit, illetve annak azokat a vonatkozásait, amelyek a politikai ellenségképzés folyamatainak elemzésére kifejezetten alkalmassá teszik ezt az elméleti keretrendszert, a következő szerkezeti egységben áttérünk a politikai ellenségképzés folyamatának tárgyalására.

Mindenekelőtt ezúttal is egy rövid fogalmi distinkcióval kell kezdenünk ellenség és ellenségkép fogalmának tekintetében. Míg az ellenségkép egy, a politikai diskurzusok feljebb bemutatott valóságkonstruáló képessége által életre hívott konstrukció, amelynek *alakja* – mint arra Pál rámutat – *a közösséget fenyegető veszély szimbolizációjával és perszónifikációjával fonódik egybe* (Pál, 2019: 161.), addig az ellenség fogalma alapvetően tényleges társadalmi-politikai, esetleg háborús konfliktusok szereplőire használatos, s jellemzően a fizikai megsemmisülés/megsemmisítés lehetősége kapcsolódik hozzá. A tradicionális ellenség kategóriája tehát alapvetően kívülálló személyekhez, illetve csoportokhoz kötődik, akik már *azelőtt is kívülállók voltak, hogy ellenséggé lettek volna* – szemben a modern politika ellenségképeivel, amelyek jellemzően belső szereplők, akik *a diszkurzív praxis révén externalizálódnak* (Gerő et. al., 2017: 17.).²³ Előbbi esetben egyszerűbb tehát a helyzet: a háborúzó vagy megszálló idegen deklaráltan egy másik

politikai tények kategóriájából az aktuálisan politikai relevanciával nem rendelkező gondolatok körét (Schlett, 2018: 40.).

²³ Ez a folyamat írható le *a kizorítás narratív eljárása* által, amelynek keretében a politika aktorai rivális ellenfeleik hitelességének, illetve legitimációjának megkérdőjelezése révén igyekeznek ellenfeleiket *a politikai közösség ellenségeként* feltüntetni, megkísérelve ezáltal a másik *kizorítását* a politikai életből (Szabó, 2016: 309-311.).

politikai közösség tagja, aki a saját politikai közösségünk létét fenyegeti, annak elpusztítására tör (Szabó, 2016: 312.).

Az ellenségkép-alkotás esetében ezzel szemben – enyhe túlzással – a határ a csillagos ég: megkülönböztethetünk *külső és belső ellenségképeket* aszerint, hogy az ellenségként aposztrofált személy vagy csoport a saját, a „mi” csoportunkon kívüli, vagy azon belül megbúvó entitás, disztigválhatunk *abszolút és relatív ellenségképek* között az adott konfliktus feltételhez kötöttségének függvényében, elkülöníthetünk *konkrét és absztrakt ellenségképeket* a fizikai jelenlét megléte, illetve annak hiánya szerint, különbséget tehetünk továbbá *potenciális és aktuális ellenségképek* között az ellenségként történő megnevezés időbeni megjelenése alapján (Szabó, 2006; Molnár, 2020). Átfedések, illetve összefüggések természetesen létezhetnek konstruált ellenségkép és tényleges ellenség között. Ezeknek egyik alapesete az általánosítás kategóriája, amikor az ellenségképet azáltal hívjuk életre, hogy egy ténylegesen ártó tevékenységet folytató személyeknek egy kisebb csoportjából a közösség egészére vetítjük azok tulajdonságait.²⁴ Másik alapesetünkben ezzel szemben egy tényleges múltbéli ellenséges viszony emlékből, az egykori konfliktus következményeként konstruálunk ellenségképet.²⁵ Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy az ellenségképző politikai diskurzusok konstitutív narratíváiban az ellenségkép megalkotója minden esetben *de facto ellenségként* hivatkozik az általa létrehozott ellenségkép-konstrukciókra, saját maga által konstruált valóságában ténylegesen ártani kívánó (és ártani képes), tényleges fenyegetést jelentő karakterként láttatja azokat (Pál, 2019; Molnár, 2020).

Tekintettel tehát arra, hogy jelen értekezés vizsgálódásainak középpontjában éppen ezeknek az ellenségképző politikai narratíváknak, az ellenségképzés diszkurzív praxisának a megértése és jellemvonásainak feltérképezése áll, a disszertáció a továbbiakban egységben kezeli ezeket a fogalmakat, a releváns esetekben külön reflektálva azok egymáshoz való

²⁴ Szemléletes példája ennek az egyes muszlim közösségekre vonatkozóan a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után megjelenő ellenségképek, amelyek a szélesebb muszlim közösségre vetítették ki egy radikális kisebbség cselekedeteit (Gillum, 2018).

²⁵ Ezt az esetet példázza, hogy az Egyesült Államok és Oroszország közötti kapcsolatokban a nemzetbiztonsági diskurzusokban, illetve külpolitikai narratívákban a hidegháború lezárultával is megmaradtak azok az ellenségkép-elemek, amelyek a hidegháború során keletkeztek (Legvold, 2016). A hidegháborús ellenségképek ilyen módon történő továbbélése figyelhető meg többek között az ukrán-orosz konfliktussal kapcsolatban azokban az oroszországi narratívákban, amelyekben az Egyesült Államok úgy jelenik meg, mint az orosz nagyhatalmi státusz megkérdőjelezője, amely fenyegetést jelent az orosz identitásra és szuverenitásra nézve (D'Anieri, 2019). Az amerikai politikai diskurzusokban is megfigyelhető továbbá a hidegháború korszakához kapcsolódó ellenségképek újraéledése, ezekben a „revansista” Oroszország képe úgy jelenik meg, mint amely korábbi befolyási övezeteit igyekszik visszaszerezni, veszélyeztetve ezáltal a nyugati demokráciát és Európa stabilitását, indokolva ezáltal a NATO jelenlétét és intézkedéseit a kelet-európai országokban (Laruelle, 2021).

viszonyára, összefüggéseire. Mindezzel összhangban magára a politikai ellenségképzés folyamatára is úgy tekintünk, mint arra a diszkurzív praxisra, amelynek révén az adott narratíva megalkotója (a konstruktőr) által életre hívott ellenségképek beépülnek a politika konstrukciós valóságába.

Ennek a folyamatnak a nyelvi-retorika szinten végbemenő első lépése az ellenségnek a beszélő általi *narratív kijelölése*. Az így kijelölt ellenség válik ezáltal minden későbbi viszonymeghatározás eredőjévé: az egyéni és a közösségi identitás kialakítása egyaránt az *idegen*, a fenyegetést jelentő *ellenség* diszkurzív konstrukciójának a relációjában megy végbe, egy dinamikus identifikációs diskurzus eredményeként. Az ellenségkonstruálás folyamatának második lépésében a beszélő negatív tulajdonságokat társít az ellenséghez, s a hozzá tartozó, ellentétes oldalhoz, középpontba helyezve azokat a különbségeket, amelyek elválasztják a „*mi*” és az „*ők*” csoportjait, és amelyekre a későbbiekben a másik csoport veszélyessége visszavezethetővé válik (legyen az a veszélyesség ténylegesen fizikai, szellemi, kulturális, materiális vagy akár vallási jellegű). Harmadik lépésben a beszélő megkonstruálja az adott konfliktus szerepköreit (Szabó, 2006; Szabó, 2016) – amelyek jellemzően a tranzakcióanalízis pszichológiájából eredeztethető drámaháromszög-modell (Karpman, 1968) *áldozat*, *üldöző*, illetve *megmentő* kategóriái köré rendeződnek (Molnár, 2020) –, majd tulajdonságokkal ruházza fel az így életre hívott szereplőket, következetesen saját oldalhoz társítva minden erkölcsi értelemben „jó”, és az ellenoldalhoz kapcsolva minden erkölcsileg „rossz” tulajdonságot, egy eltúlzott és felnagyított elképzelést alkotva ezáltal az egyes szereplőkről és azok veszélyességéről. Az erkölcsi pozíciók kiosztása mellett kiemelendő továbbá az ellenségkonstruálás diskurzusainak *egységesítő retorikája*, amely a semlegesség pozíciójának létszerű tagadásával, az, „aki nincs velünk, az ellenünk van” elvet követve mindenkit elhelyez a mi-ők dichotómia szerint kialakított csoportok valamelyikében.

Edelman rámutat ezzel összefüggésben, hogy politikai ellenséggé minősítésünk mindezek tükrében teljesen független attól, miként cselekszünk (vagy éppen nem cselekszünk), ellenséggé válásunk ugyanis mindössze annak függvénye, hogy a hatalom vagy más potens politikai szereplő *helyzetértelmezésében*²⁶ *annak nyilvánít-e bennünket* (Edelman, 1998:

²⁶ A politikai gondolkodásban születő helyzetértelmezést Schlett lényegében a politikusi valóságkonstrukció megalkotásával azonosítja. A helyzet értelmezése a politikai gondolkodáson belül a tervezés dimenziójának egyik alapkérdése, amely elsősorban a cselekvés lehetőségeinek és körülményeinek feltérképezésére, tehát lényegében *a politikai valóságnak a politikai cselekvés szempontjából történő értelmezésére* vonatkozik, s

90.).²⁷ A dolgok nyilvános kimondása ugyanis – mint azt Szabó kiemeli – meg is teremti az adott dolgot: esetünkben a korábban nem létező, s csak az ellenséggé nyilvánítás következtében életre hívott ellenséges viszonyt. Egzisztenciális súllyal bíró realitásról van tehát szó, hiszen akit ellenséggé nyilvánítanak, szintén ellenségként fog tekinteni azokra, akik őt annak bélyegezték. Szintén súlyos következmény továbbá, hogy annak, aki az ellenségkonstruálás eszközeivel élt, annak a megalkotott beszédkonstrukciói előfutárai, legitimációs eljárásai lehetnek későbbi tárgyi-fizikai formában is megjelenő ellenségeskedéseknek (Szabó, 2006: 72-73.), a politikai erőszak színrelépésének (Pál, 2019: 166.).²⁸ Az ellenségkonstruálás diszkurzív praxisának eredményeképpen létrejövő ellenségkép tehát lényegében a politikai valóságnak a politikai cselekvés szempontjából történő értelmezése során kialakított, egy adott személy vagy csoport veszélyességével és ártalmas mivoltával kapcsolatos meggyőződésben, illetve e meggyőződés nyilvános kimondásában ragadható meg (Szabó, 2006; Schlett, 2018; Pál, 2019; Pál, 2021).

Noha az így létrejövő ellenségképek típusai, mint azt feljebb is láthattuk, igen változatosak és sokfélék lehetnek, ezek mindegyike hasonló logikák mentén konstruálódik – s amely logikák a nyilvános beszédaktusok révén jutnak kifejeződésre. A diszkurzív politikatudomány az ellenségkonstruálás technikájának öt nyelvi stratégiáját különbözteti meg, jelen fejezet következő szerkezeti egységében ezeket tekintjük át.

2.2.3. Az ellenségképzés nyelvi technikái

Az első, amelyet közelebbről is meg kell vizsgálnunk az ellenségkonstruálás nyelvi stratégiái közül, az *átdefiniálás* kategóriája, amelynek hatékonysága – s ezáltal veszélye is – mindenekelőtt abban ragadható meg, hogy általánosan ismert realitásokból táplálkozik, és rendezi őket elfogadott gondolati sémák köré, effektíven leplezve ezáltal, hogy éppen ellenségkonstruáló nyelvi kirekesztés zajlik. Az átdefiniálás technikája ugyanis abban áll, hogy *veszélyes ellentétként* interpretálja a társadalomban természetyszerűleg létező

magába foglalja a politikai intézményeknek, a politikai szereplők egymáshoz fűződő viszonyának, motivációinak, erejének és cselekvőképességének a számbavételét (Schlett, 2018: 44-45.).

²⁷ Szabó ezzel összefüggésben jelzi, hogy az ellenséggé nyilvánításnak ez a folyamata *öndefiniáló módon* is előállhat. Nem csak mások beszédaktusának révén válhatunk tehát egy adott politikai közösség kinyilvánított ellenségévé, nekünk is hatalmunkban áll a helyzetet ekképpen értelmezni, s önmagunkat ekként meghatározni (Szabó, 2006: 73.). Az ellenséggé nyilvánítás öndefiniáló módon történő kinyilvánítása illusztrálható a kommunista mozgalom példájával, amelynek tagjai önmagukat határozták meg a kizsákmányoló magántulajdonosi osztály ellenségeiként (Szabó, 2016: 318-319.).

²⁸ A politikai diskurzusoknak az egyes politikai konfliktusok intenzitásával kapcsolatos összefüggéseit részletesebben az értekezés 3.1. fejezete tárgyalja.

különbségeket, „a jól ismert eltéréseket érthetetlen szokássá, az ártatlan másságot veszedelmes antinómiává, a kedves idegent fenyegető rémalakká” alakítva ezáltal (Szabó, 2016: 315.). E stratégia alkalmazásának a leggyakoribb esetei az egyének örökölt és megváltoztathatatlan *szomatikus jegyihez* (fajhoz, nemhez, bőrszínhez, alkathoz), illetve az azokban megmutatkozó különbségekhez kapcsolódnak, lényegében tehetetlenné, a technikával szembeni védekezésre képtelenné téve ezáltal az ellenségkonstruálás célpontjait.²⁹ Mint azt Csepeli György írja, ilyen esetekben, amikor a megkülönböztetés alapját egy kisebbség testi-biológiai adottságai adják, a beszélő lényegében anatómiai formációkat ruház fel társadalmi jelentéssel, többségi szempontú megkonstruálását adva ezzel a kisebbségről alkotott képnek (Csepeli, 2002: 197.).³⁰ Ezeket követik az ugyancsak örökölt, ám részben vagy egészben már megváltoztatható *kulturális meghatározottságok* (az anyanyelv, a hagyományok, vagy akár az életmód) különbözőségeiből,³¹ majd pedig a közösségi feltételek által alakított, de már döntően egyéni választáson alapuló (vallási vagy politikai) *nézetek és hitek* eltéréseiből táplálkozó megkülönböztetések.³² A kiindulópont realitását tehát ezeknek az általánosan ismert, érzékelhető különbségeknek a valóságosága adja (Szabó, 2006).

Az átdefiniálás folyamatának első állomása abban a *transzformációban* érhető tetten, amely ezeknek a természetszerűleg létező különbségeknek a megnevező-azonosító elválasztásból megkülönböztető ellentétet állít (Szabó, 2006: 73.). Ez önmagában még nem tekinthető ellenségkonstrukciónak, hiszen önmagunknak a másoktól való megkülönböztetése, saját közösségünk célkitűzéseinek megfogalmazása magával hozhatja saját, pozitív önképünk

²⁹ Az átdefiniálás technikájának rendszerszintű intézményesüléseként értelmezhető a dél-afrikai apartheid rendszer, amely egy megváltoztathatatlan szomatikus jegy, a bőrszín különbségeit tette meg a rendszerszintű megkülönböztetés alapjává, negatív képzetársítások egész sora révén alsóbbrendűként tételezve az ellenségkonstruálás folyamatának célpontjait (Thompson, 2001).

³⁰ Csepeli „gyarmatosító tekintetnek” nevezi a kisebbségeknek az ilyen módon történő megkonstruálásában érvényesülő szemléletmódot, amelynek kimondatlan előfeltevése egy olyan „normális”, kisebbségmentes állapot létezésének feltételezése, amelyben a többség élheti a maga utópisztikus, idilli életét, technikai természetű problémaként tekintve ezáltal az adott kisebbségre és annak létére (Csepeli, 2002: 198.).

³¹ Szemléletes példája az átdefiniálásnak a kulturális különbségekből táplálkozó esetének az Egyesült Államokban a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően megnyilvánuló ellenségkonstruáló praxis, amely a muszlim közösségek kulturális eltéréseit a nyugati értékekkel ellentétes, a társadalmi normáktól távolálló, veszélyes és idegen jelenségekként interpretálták (Volpp, 2002).

³² A nézetek és hitek különbségeiből táplálkozó átdefiniálás kategóriájába sorolhatók például a hidegháború alatt a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti ideológiai különbségekre építő ellenségkonstruáló folyamatok, amelyek a kommunizmus és a kapitalizmus közötti ellentéteket nem pusztán véleménykülönbségként, hanem tényleges veszélyforrásként interpretálták. Ide tartozik például az átdefiniálásra támaszkodó ellenségkonstruáló amerikai diskurzusokban a kommunista eszméknek szabadságot és demokráciát fenyegető értelmezése, ellenségge nyilvánítása (Gaddis, 2006).

kialakításának, közösségünk kohéziójának erősítését anélkül is, hogy szükségképpen értékítéletet mondanánk mások felett: a megkülönböztetésnek ezen a pontján a másik még lehet semleges, érdektelen idegen, de akár potenciális szövetséges is. Amikor azonban – az átdefiniálás folyamatának második lépéseként – mindezekhez hozzátársul az egyes célok megvalósítására alkalmas *személyek vagy csoportok körének kijelölése*, illetve a retorika általi leszűkítése, az azt eredményezi, hogy immáron egyedül önmagunkra tekintünk úgy, mint akik képesek (és érdemesek) a közösség nemes politikai céljainak realizálására, megágyazunk tehát ezáltal az ellenség nyelvi színre lépésének: hiszen ha egyedül mi vagyunk a mindentudás birtokosai, akkor mindenki más csak akadályozni tud bennünket, az akadályokat pedig le kell győzni céljaink elérése érdekében. Az így létrejövő kirekesztő igény pedig már magában hordozza az ellenségkonstrukció lehetőségét, annak *kimondatlan előfeltevését*. Az átdefiniálás folyamatának záróakkordja mindezek után *az ellenség nevének nevezése* – korábbi megállapításainkkal összhangban –, az ellenséges viszonynak a kinyilvánítás általi életre hívása. A másság ekkor már nem lehet semleges: a retorika a kizáró ellentétekhez már negatív képzettársításokat rendel, az ellenség így minden rossz hordozójává lesz, akinek *romlottsága a tőlünk való különbözőségének hozadéka*, s akivel szemben a közösséget meg kell védenünk – gondolati megalapozását adva ezáltal a vele szembeni fellépés lehetőségének (Szabó, 2016: 313-314.).

Az ellenségkonstruálás második stratégiai eljárása *az aszimmetrikus megnevezések* alkalmazása, amely már az átdefiniálás eredményeképpen létrejövő, aszimmetrikusan ellentétes (vö. Koselleck, 1997), valamint észben, jellemben és küllemben *pejoratív* töltetű kategóriák használatát jelenti. Ezek a pejoratív kategóriák minden esetben *mások által* az egyénre aggatott elnevezések – hiszen önmagára senki nem hivatkozna például barbárként, hitetlenként, elnyomóként vagy árulóként –, amelyek adott politikai szituációban az egyes személyekkel vagy csoportokkal szembeni megbélyegzés, illetve a kirekesztés eszközeivé válhatnak. A fogalmak aszimmetriájából adódik, hogy azok nem tekinthetők egymás mindössze nyelvi-stílusbeli különbségeket hordozó szinonimáinak, hiszen „a beszélő más embert lát maga előtt, ha munkaadóról vagy ha kizsákmányolóról, tőkésről van imperialistáról, elesetről vagy kódísról, a kommunizmus vezető erejéről vagy a Gonosz Birodalmáról beszél” (Szabó, 2006: 76.). Aszimmetriájuk révén ezek a kifejezések olyan tényleges, *minőségbeli és tartalmi különbségeket jelölnek* tehát, és olyan megkülönböztető jelentéseket hordoznak, amelyek használata nem tekinthető ártatlan és semleges cselekedetnek: tudatos használatuk olyan, az ellenséggé nyilvánított személyek

aszimmetrikus megbélyegzésére irányuló, eminens politikai cselekedet, amely változtatni kíván a politikai közösség természetén és összetételén, a politikai együttműködés eddigi rendjén (Szabó, 2006: 76.). Az ilyen, aszimmetrikus megbélyegzésére irányuló politikai cselekedetek – noha nem minden esetben eredményezik, de – *minden esetben megelőzik* az általuk ekképpen megbélyegzett, ellenségként értelmezett személyek kirekesztését vagy üldözését (Allport, 1954; Szabó, 2006; Pál, 2019).

Az ellenségkonstruálás soron következő nyelvi technikáját azok a *szemantikai oppozíciós kategóriák* alkotják, amelyekbe a politikai ellenségképzés narratívái a politikai ellenséggé tett személyt, illetve csoportot elhelyezik. A szemantikai oppozíciós kategóriákba helyezett ellenségkonstrukciók innentől kezdve nem önmagukban, hanem *egy kizáró ellentét egyik pólusaként* jelennek meg. Az így létrejövő ellentétpárookra jellemző, hogy azok mindig *univerzális jellegűek*, azaz a létezés teljességét átfogják, megszüntetve ezáltal a köztes kategóriákat, a semleges pozíciók elfoglalásának lehetőségét: valaki vagy becsületes vagy korrupt, vagy igazmondó vagy hazug, köztes állapotok nem képzelhetők el (Szabó, 2006: 78-79.). Sajátos jellemvonása továbbá a szemantikai oppozíciós kategóriáknak, hogy az azokban megjelenő ellentétpárok egyes pólusai *eltérő értéktartalommal bírnak* egymáshoz képest: az ellentétpár egyik tagja mindig értéktöbblettel, erkölcsi felsőbbrendűséggel rendelkezik annak másik tagjához képest – a gyengeséggel szemben az erő, a diktatúrával szemben a demokrácia, az egyenlőtlenséggel szemben az egyenlőség, a jogtalansággal szemben az igazságosság fog értéktartalmában győzedelmeskedni.³³ Az ellentétpárok egyes kategóriái politikailag cselekvő értelmüket, gyakorlati jelentőségüket mindenekelőtt életszervező képességükben nyerik el azáltal, hogy egy nyelvi praxis elemeiként képesek *hatékony és erős politikai cselekedetek generálóivá* válni, miközben egyaránt meghatározzák a beszélők és címzettek mozgásterét, cselekvési lehetőségük korlátait (Szabó, 2016: 316-317.).

A *sztereotipizálás* nyelvi stratégiájának egyik leginkább szembeötlő jellemvonása, hogy diskurzusaiban a gondolati sémáknak egy meglehetősen leegyszerűsítő, szűk készletéből válogat. Ezzel szoros összefüggésben működési elvének megértése egyfelől abban ragadható

³³ A szemantikai oppozíciós kategóriák mindkét jellemző karakterjegyét, az univerzális jelleget és az eltérő értéktartományt egyaránt remekül példázza a populista narratívákban központi jelentőséggel bíró nép-elit ellentétpár, ahol a „nép” az igazság, az erkölcs és a becsület egyértelmű értéktöbblettel bíró megtestesítője, míg az „elit” a negatív konnotációk hordozójaként a korrupciót, a hazugságot és az elnyomást szimbolizálja. Az univerzális jelleget illusztrálja a köztes pozíciók hiánya, aminek következtében valaki vagy a nép oldalán áll, vagy az elit kiszolgálója, s ezáltal a nép ellensége (Mudde–Kaltwasser, 2017; Geró et. al., 2017).

meg, hogy minden *látható* társadalmi különbségben a kirekesztés alapját véli felfedezni, másrészt pedig abban, hogy a *láthatóvá tett* belső különbségekre is a *veszélyesség* hordozóiként tekint (Szabó, 2016: 319.). Mindezekkel összhangban Murray Edelman a politikai ellenségkonstruálás folyamatában megjelenő sztereotipizáló és sematikus nyelvhasználatra vonatkozóan ugyancsak azt a jellemvonást emeli ki, miszerint az „az ellentmondásos és homályos tézisek meglehetősen szűk készletéből válogat”. Ezt az ellentmondásos jelleget hivatottak illusztrálni az olyan tézisek, amelyek szerint az ellenséggé nyilvánított személyek vagy csoportok „nem akarnak beilleszkedni, de be akarnak férközni közénk”, vagy éppen „fejletlenek és iskolázatlanok, mégis agyafúrtak és jó taktikai érzékük van” (Edelman, 1988: 100-101.). Az ilyen gondolati sémák keretbe rendezésére Edelman a sztereotipizált kognitív eljárások három kategóriáját különbözteti meg: 1) az ok-okozatiság szisztematikus felcserélésére épülő *hibáztatás nyelvét*,³⁴ amely a társadalmi problémák elszenvedőit jelöli meg azok okozóiként, 2) a rész és az egész összemosásából eredeztethető *homogenizálás nyelvét*,³⁵ amely a csoport egészére vetíti rá egyes tagjainak felelősségét, illetve 3) a *visszavezetés nyelvét*,³⁶ amely minden társadalmi-politikai probléma mögött az ellenség ártó tevékenységét feltételezi (Edelman, 1988: 120-121.).

Az ellenségkonstruálás nyelvi technikáinak sorát a *kinyilatkoztatás* stratégiája zárja, amelynek lényege, hogy az ellenséget vizionáló személy nem vitatémaként, hanem megkérdőjelezhetetlen *evidenciaként* kezeli annak létezését, támadó és ártó szándékait. Egyenesen következik mindebből, hogy a politikai ellenség feltételezett létezése soha nem egyenrangú felek közti párbeszédnek, az érintettek közös diszkurzív praxisának eredményeképpen konstruálódik meg „hanem egy kinyilatkoztató beszéd cáfolatlan igazságaként” mutatkozik meg (Szabó, 2016: 318.). Kiemelendő azonban, hogy noha a

³⁴ A hibáztatás nyelvének működési logikája illusztrálható például azokkal az 1980-as években az Egyesült Államokban elterjedt jobboldali politikai narratívákkal, amelyek a legnagyobb nehézségekkel küzdő társadalmi csoportokat (a munkásosztályt és egyes kisebbségi közösségeket) hibáztatták az országban tapasztalható gazdasági nehézségekért – holott épp ők voltak a gazdasági visszaesés legnagyobb vesztesei (Murray, 1984). Hasonlóan jelenik meg napjaink hazai diskurzusaiban a hajléktalanság problematikája: a hajléktalan embereket gyakran személyes hibáik, felelőtlennek vélt döntéseik miatt okolják saját elesett helyzetükért, figyelmen kívül hagyva azokat a strukturális tényezőket (megfizethető lakhatás hiánya, mentális egészségügyi támogatás elérhetetlensége, gazdasági egyenlőtlenségek), amelyek a hajléktalanok számáránynövekedésének tényleges okozói (Faragó et. al., 2021).

³⁵ A homogenizálás nyelvének klasszikus esetét fedezhetjük fel többek között a különböző migrációellenes narratívák retorikájában, amely bevándorlók egy kisebb csoportjának negatív konnotációval bíró cselekedeteit, normaszegő magatartásait a bevándorlók összességére vetítve értelmezi, összemosva, homogenizálva és kriminalizálva őket ezáltal (Wodak, 2015).

³⁶ A visszavezetés nyelvének tipikus esete fedezhető fel az antiszemitizmus narratíváinak retorikájában, amely minden társadalmi és gazdasági problémát az ellenségnek, azaz a zsidóságnak a háttérben meghúzódó tevékenységével, aknamunkájával magyaráz (Lipstadt, 2019).

kinyilatkoztatás egyaránt megfogalmazható alárendelt vagy hatalmi pozícióból is,³⁷ az ellenségkonstrukció minden esetben a veszélyesség kinyilatkoztatására vonatkozó egyszerű *rámutatás*, sohasem kétirányú kommunikációs folyamat terméke. Az ellenséggé nyilvánított személyek nem vitapartnerek, hanem a politika olyan szereplői, akikkel nem folytatható dialógus. Ebből adódóan a kinyilatkoztató beszéd is csupán *róluk*, s nem pedig *velük* kommunikál, miközben retorikájában egyidejűleg tárgyiasítja is őket, annak érdekében, hogy a jövőre nézve könnyebben állíthassa őket majdani politikai támadások középpontjába (Szabó, 2006: 81-82.).³⁸

2.2.4. Az ellenségképek típusai

A fentiekben számbavettük tehát azokat a nyelvi stratégiákat, amelyek a politikai ellenségképzés diszkurzív praxisában megszülető ellenségkonstrukciókat életre hívják, az ennek a folyamatnak az eredményeképpen létrejövő ellenségképek egyes típusairól azonban szót kell még ejtenünk – erre vállalkozunk jelen szerkezeti egység keretei között.

Az ellenségképek különböző típusai közül a *külső ellenségkép* áll legközelebb a tradicionális, hódító ellenség kategóriájához, s noha a modern politikában már nem kell szükségképpen a fizikai megsemmisítés fenyegetéséhez kapcsolódnia, a külső ellenségkép megtestesítője továbbra is a saját közösségünkön kívülálló személy vagy csoport, aki ennek megfelelően rendelkezik valamilyen, a „mi” csoportunktól markánsan eltérő jellemvonással vagy karakterjeggyel. A *belső ellenségkép* ezzel szemben olyan személyt vagy csoportot jelöl, amelynek veszélyessége éppen abban rejlik, hogy rendelkezik a saját közösségünk tagjaira is jellemző tulajdonságok egy részével, ezáltal képes az adott közösség részévé válni, „megbújni” annak tagjai között. Az ilyen belső ellenségekre való *rámutatás*, a belső ellenségek „leleplezése” modern demokráciákban a pártok ellenségkonstruáló praxisának gyakori eleme, különösen pártszakadások vagy korábbi szövetségek felbomlása esetén,

³⁷ Az alárendelt pozícióból megfogalmazott kinyilatkoztatás esetét Szabó a kommunista mozgalom példájával illusztrálja, akik saját terminológiájuk szerint is alárendelt, *kizsákmányolt* pozícióból deklarálták abbéli meggyőződésüket, hogy egy jobb világ eljövetele oportunista egyezkedések helyett kizárólag a magántulajdonosi osztály totális megsemmisítésével érhető el (Szabó, 2016: 318-319.).

³⁸ A kinyilatkoztatás nyelvi stratégiájának alkalmazásával gyakran találkozhatunk Orbán Viktor nyilvános megszólalásaiban, különös tekintettel a miniszterelnökné a Soros Györggyel kapcsolatos megnyilvánulásaira. Ezekben a narratívákban Soros jellemzően Magyarország szuverenitásának fenyegetőjeként jelenik meg: a beszélő rámutat tehát az általa jelentett veszélyekre, de párbeszédet nem folytat vele (Enyedi, 2019).

amikor is a narratíva beszélője, a konstruktőr hirtelen mintegy *felfedezi* a korábban saját soraiban megbúvó árulót, ellenséget (Szabó, 2016: 312.).³⁹

Remekül illusztrálható az ellenségessé nyilvánított egykori politikai szövetségesek példáján keresztül a *relatív ellenségképek* kategóriájának működése is. Ebben az esetben az ellenséges viszony fennáll ugyan, de nincs kőbe vésve, az ellentét jellemzően valamilyen kondícióhoz kötött, így az ennek a kondíciónak a megszűnése, illetve megoldása esetén feloldhatóvá válik, a korábbi szövetségeseknek megvan tehát az esélyük arra, hogy újra egymásra találjanak, amennyiben politikai érdekeik úgy kívánják. Az *abszolút ellenségkép* megtestesítőjével ezzel szemben semmilyen körülmények között nem képzelhető el az ellenséges viszony megoldása, a konstruktőr ezen nem tud, de nem is akar változtatni: az abszolút ellenségképként konstruált személy vagy csoport mindig is ellenség volt és mindig az is fog maradni. Szemléletesen illusztrálható az abszolút ellenségképek karaktere Koselleck klasszikus kategóriáival (ld. hellénnel szemben a barbár, kereszténnyel szemben a pogány), azok közül is mindenekelőtt az ellenségként bélyegzett személyek *emberi mivoltának tagadásából* táplálkozó *Untermensch* mint alsóbbrendű ember, illetve az *Unmensch* mint nem-ember fogalmaival (Koselleck, 1997: 56-57.).⁴⁰

³⁹ Illusztrálendő a külső és belső ellenségképek gyakorlatbéli működésének sokszínűségét, érdemes figyelemmel lenni arra, hogy a mindennapi politika klasszikus ellenségképein túlmenően ezek a megkülönböztetések például olyan kategóriarendszerekben is megjelenhetnek, mint amilyen például a Koselleck által is említett vallás. A vallás vonatkozásában is elmondható, hogy a külső és belső ellenségkép értelmezése a közösségi identitás megerősítésére irányul – ebben az esetben politikai közösség helyett a vallásit véve alapul. A külső ellenségkép ebben az esetben az olyan vallások vagy vallási csoportok tagjaira vonatkozik, akik a „mi” vallási csoportunkon kívül esnek, és jellemzően eltérő hitelveket, gyakorlati szokásokat vagy morális szabályokat követnek (ld. katolikus hívekkel szemben a muzulmán hit követői, az ellenreformáció követőivel szemben a protestantizmus hívei). Az ilyen típusú ellenségképhez kapcsolódhat például az eretnekségtől vagy a hitetlenektől való félelem, amely a közösség identitásának (és hitének) megerősítéséhez vezet. Vallási vonatkozásban a belső ellenségkép ezzel szemben olyan személyre vagy csoportra utal, akik bár külsőleg a vallási közösség tagjainak tűnnek, bizonyos nézeteik vagy tetteik által mégis veszélyt jelenthetnek a közösség számára. A belső ellenségkép értelmezése ennek következtében gyakran olyan vallási vagy ideológiai tisztogatásokhoz vezet, amelyek során azokat a „megtévedt” tagokat igyekeznek kiszűrni, akik az ortodox hittől eltérő, újító nézeteket képviselnek – például amikor egy vallási közösség vezetése árulónak, hitelhagyónak minősíti azokat, akik új tanokat követnek, vagy újító szándékkal közelítenek a hit kérdéseihöz, ezzel potenciális veszélyt jelentve a közösség egységére. Kifejezetten gyakori mindez egyes egyházszakadások, vallási reformok, illetve újító mozgalmak idején (ld. a reformáció kezdeti időszakban a katolikus egyházon belül megjelenő reformmozgalmaknak és képviselőiknek a hit tisztaságát veszélyeztető belső ellenségképpé nyilvánítása egyes katolikus egyházi vezetők által) (Cameron, 2012).

⁴⁰ Koselleck eredeti példájában az antiszemitizmus retorikájában a zsidósággal szemben alkalmazott fogalomhasználatot elemzi, de ugyancsak az abszolút ellenségképek kategóriájába sorolható például a kommunizmus retorikájában a burzsoázia, illetve maga az imperializmus is. Hasonlóképpen tűnnek fel a nyugati demokráciák diskurzusaiban a terrorizmus, és annak képviselői is, akikkel morális-erkölcsi romlottságuknál fogva semmilyen körülmények között nem képzelhető el megegyezés vagy tárgyalás (Molnár, 2020: 13.).

Magától értetődő a különbségtétel *konkrét* és *absztrakt ellenségképek* között: míg előbbi kategóriájába egy pontosan megnevezhető személy, csoport, intézmény vagy szervezet tartozik, perszonalizálva ezáltal az ellenséges viszonyt, addig utóbbi esetben a narratíva konstruktőre egy elvont fogalmat vagy jelenséget (ld. terrorizmus, globalizáció, kapitalizmus) aposztrofál ellenségként. Jellemző az absztrakt ellenségképekre, hogy éppen homályos, nehezen megfogható természetükből adódóan képesek a veszélyesség érzetének felülreprezentálására, míg rugalmasságuknál fogva könnyen és széleskörben adaptálhatók az aktuálpolitikai előnyszerzés szempontjainak megfelelően: ha az ellenségnek nincs arca, akkor bárhol meghúzódhat és bármikor felbukkanhat.

Végezetül, az *aktuális ellenségképek* kategóriáját azok a személyek, illetve csoportok testesítik meg, amelyeket az ellenségképzés diszkurzív praxisa éppen tematizál, az ellenségképző narratívák kereszttüzebe állít, kiemelve őket ezáltal a *potenciális ellenségképek*nek a diskurzusok által reflektálatlanul hagyott, tágabb köréből. A potenciális ellenségképek ezzel szemben folyamatosan léteznek és jelen vannak egy adott társadalmi-politikai közegben, de nem részei a politikai közösség diskurzusainak: folyamatosan „kéznél vannak”, de „nincsenek használatban”.⁴¹

2.2.5. *Vita és diskurzus*

Az ellenségképek típusainak, illetve az ellenségképzés nyelvi technikáinak áttekintése mellett a téma átfogó megértéséhez elengedhetetlenül szükségeltetik a *vita*, illetve a *diskurzus* fogalmának konceptualizálása. Ebben a tekintetben jelen tanulmány Pál Gábornak a fogalmakhoz fűzött meghatározását követi, amelynek értelmében a vitára nem szóbeli konfrontációként tekint, hanem – a diszkurzív politikatudományi megközelítés keretrendszerén belül bevettnek tekinthető módon –, az álláspontok közeledésének és távolodásának lehetőségét egyaránt magában hordozó, ugyanakkor a felek által közösen végzett – ám nem szükségképpen nyilvános – értelemadási tevékenységét érti alatta (Pál,

⁴¹ A potenciális ellenségképek működése illusztrálható a hazai baloldal egyes pártjainak a határon túli magyarsághoz kapcsolódó diskurzusaiival: megjelentek ellenségképként a határon túli magyarok a 2001-es státustörvény kampányának vonatkozásában, majd hosszú időre lekerültek a napirendről, hogy 2015-ben újra visszatérjenek, többek között egyes migrációs kérdésekkel, a választójoggal és az azzal való visszaélések kockázataival, valamint a nemzetpolitikai stratégia egyes gazdaságpolitikai vonatkozásaival kapcsolatos politikai vitákban, majd ezek elcsendesedésével újra feledésbe merüljenek (Molnár, 2020: 14.). A választójog részleges kiterjesztését megvalósító 2011. évi CCIII. tv. hatályba lépése óta általánosnak tekinthető az a tendencia a magyar baloldalnak a határon túli magyarságra vonatkozó diskurzusait illetően, hogy azok országgyűlési ciklusok közben egyáltalán nem, vagy csak kivételes esetekben foglalkoznak a határon túli magyarságot érintő kérdésekkel, az országgyűlési választásokhoz közelebbi időszakokban pedig újra megjelennek a politikai ellenségképzés narratíváiban – folyamatosan váltogatva tehát, hogy éppen aktuális vagy potenciális ellenségképként jelennek-e meg a vonatkozó diskurzusokban.

2014: 172.). Szabó Márton politikaelméletének alapfogalmait elemezve Horváth Szilvia a vitát mint az esetleges politikai valóság *létmódját* határozza meg, s Pálhoz hasonlóan ugyancsak a vitának mint a politikai ellenfeleket összekötő, sajátos *politikai viszony*nak az értelmezését adja, amely egyaránt magában hordozza az egyetértés és az egyet nem értés lehetőségét is: éppúgy lehet az összekötés, mint elválasztás praxisa (Horváth, 2019: 141.).

A *diskurzus* ezzel szemben a vita kategóriájánál tágabb, s egyszersmind terheltebb fogalom is, amelynek elsődleges *funkciója* – a vita kategóriájának analógiájára – ezúttal sem a konfrontációban vagy a konszenzuseresésben ragadható meg (Szabó, 2003: 214.), hanem abban a képességében, hogy *teret képes biztosítani az egyetértés és az egyet nem értés folyamatai számára* (Horváth, 2019: 141.). Pál praktikusabb célzatú diskurzusfogalmát követve ennek tükrében diskurzus alatt a továbbiakban konkrét kommunikációs aktusok, valamint a nyilvános, interaktív és interszubjektív folyamatok *tágabb közegét*, értelmi összefüggés- és eszközrendszerét értjük (Pál, 2014: 172.). Fontos kiegészítés továbbá – hívja fel rá a figyelmet Ricœur nyomán Szabó – hogy a diskurzus, szemben a (jel)rendszerként felfogott nyelvvel, rendelkezik *időbeliséggel*, amely a diskurzust eseményként egy meghatározott jelenhez kapcsolja, valamint a saját beszélőjére vonatkozó *szubjektivitással*. A diskurzus emellett mindig *egy meghatározott világra vonatkozik*, amelyet leír, kifejez vagy reprezentál, és *mindig jelen van benne egy másik személy* mint a kommunikáció címzettje, akivel a „közleménycsere” zajlik (Ricœur, 2002: 61; Szabó, 2010: 21-22.). Következik mindebből, hogy e jellemvonások együttese a diskurzust innentől kezdve egy, a társadalmi-politikai valóságtól távoli, elvont nyelvi struktúrából saját jogán létező *társadalmi tény*vé emeli – mint azt Ricœur írja –, ez a négy alapvonás „együtt konstituálja a nyelvet nyelvi eseményként” (Ricœur, 2002: 62.).

2.2.6. Diskurzus és intézmény

A fenti megközelítésmód a neoinstitucionalizmus, azon belül is a diszkurzív institucionalizmus tágabb elméleti keretrendszerében helyezhető el. Az új institucionalizmus az intézményközpontú megközelítésnek a társadalomtudományokban végbement behaviorista fordulatra adott válaszreakciójaként, egyfajta adaptációjaként alakult ki, s amely az intézmények tanulmányozásának olyan megközelítését adja, amely a merev, *formális struktúrákon* túlmenően, az emberi tényezőket és *informális elemeket* is beemeli vizsgálódásának hatókörébe. E látókörbővítés ellenére is azonban sokáig jellemző volt a neoinstitucionalizmus egyes irányzataira, hogy azok sokkal inkább a statikusság, illetve a folytonosság leírására, mintsem a dinamizmus és a változások magyarázatára voltak

alkalmasak.⁴² Ennek okai elsősorban abban keresendők, hogy az intézményekre ezek a megközelítések jellemzően *eleve adott, statikus, az emberi tényezőket korlátozó* tényezőként tekintettek, e megközelítés eredményeképpen pedig a rendszerben bekövetkező változásokat az új institucionalizmus kutatói jellemzően külső behatás, *exogén sokk* következményeként magyarázták. Az *endogén magyarázatok* keresése felé történő elmozdulás eredménye, hogy a neoinstitutionalista kutatók az *eszmék* és a *diskurzusok* szerepe felé fordították a figyelmüket, amely törekvés magába foglalta az elkötelezettséget arra, hogy a változás politikájának magyarázatokor beemeljék a vizsgálódás keretei közé többek között az eszméknek a politikai cselekvés konstituálásában betöltött szerepét, a meggyőzés erejének és technikáinak a politikai vitában betöltött szerepét, a deliberációnak a demokratikus legitimációban betöltött szerepét, a politikai érdekek és értékeknek a változások formálásában betöltött szerepét, illetve a változás dinamikájának a történelemben és a kultúrában történő megjelenését (Schmidt, 2010: 2-5.).

Ezeknek a törekvéseknek az eredményei öltöttek testet a *diszkurzív institucionalizmus* irányzatában, amely mintegy gyűjtőfogalomként a társadalom- és politikatudományi munkáknak azt a széles skáláját öleli fel, amely a fenti tényezőknek az elemzés keretébe történő beemelése által tisztább képet tud adni az intézményi változások dinamikájáról (Szalai, 2011: 50.). Ez a megközelítés már magukra a *politikai intézményekre* is úgy tekint, mint olyan képződményekre, amelyek az ember nyilvános értelemadási tevékenysége, azaz *diskurzusok által formálhatók*. Mindebből egyenesen következik azonban, hogy az így felfogott intézmények működése nem érthető meg kizárólag a jogi vagy szervezeti szabályok tanulmányozása alapján – ehelyett az *emberi tényezőknek*, a *politikai nyelvnek* és *diskurzusoknak* az intézmények *értelmezésében, működésében és formálásában* betöltött központi szerepének, azon belül is mindenekelőtt azoknak az intézmények *legitimitását, normáit és gyakorlatát* megeremtő, illetve megerősítő tevékenységének vizsgálata által tárható fel. Az intézmények és a diskurzusok tehát kölcsönösen konstruálják egymást: az intézmények nem csak szabályokat és normákat adnak, hanem maguk is diszkurzív aktusokon keresztül léteznek és formálódnak (Schmidt, 2010; Szalai, 2011).

⁴² Itt a viselkedésközpontú neoinstitutionalizmusnak elsősorban a három, egyébként egymással is rivalizáló, klasszikus iskolájára: 1) a közgazdaságtani alapú, *racionalis választásra épülő intézményfelfogásra*, 2) a társadalmilag-kulturálisan meghatározott, *szociológiai szempontú*, cselekvésre épülő *intézményfelfogásra* és 3) a *történeti szempontú intézményfelfogásra* kell gondolnunk (Szabó, 2010: 5; Schmidt, 2010: 1-2.).

A fentiekben leírtakból következik az *intézmény fogalmának kiterjesztő értelmezése* is, amely Szabó Márton meghatározásában a kodifikált, politikusok és jogászok által működtetett, formális intézményeken túlmenően magába foglalja a „szabályszerűen ismétlődő és tartós viselkedést, amelynek középpontjában a környezetére *reagáló* egyén (állampolgár) áll, aki egyben megkísérli alakítani is társadalmi-politikai környezetét” (Szabó, 2010: 4-5.). Intézménynek minősülnek ebben a megközelítésben tehát többek között a társadalmi-politikai *normák*, amelyek az egyéni és csoportos viselkedési formák keretét adják, ide tartoznak az egyes politikai aktorokkal szemben támasztott *társadalmi elvárások*, a politikai diskurzusok által folyamatosan újradefiniált *identitások*, de intézmény maga a *diskurzus* is,⁴³ többek közül azáltal, hogy képes kialakítani és rögzíteni olyan általános alapelvek normatív kereteit, mint amilyen például az igazságosság eszméje. Az egyes *társadalmi és politikai hagyományok* (például az Országgyűlés vitakultúrája, az ünnepi ceremóniák stb.) szintén intézményeknek tekinthetők: ezek nem formálisan kodifikált, de diszkurzív úton fennmaradó normák, amelyek hozzájárulnak a politikai rend stabilizálásához, a politikai valóságot konstruáló értelmezések rögzüléséhez. A fentiek tükrében ezt a megközelítést tartja irányadónak és alkalmazza jelen értekezés is – különös tekintettel a későbbi fejezetek szempontjából kifejezetten jelentős *identitásnak* a diszkurzív emberi tevékenység által meghatározott konstrukciós intézményi mivoltára.

A teljesség kedvéért megemlíteném azonban, hogy Szabó kritikával illeti azokat a diszkurzív institucionalizmus keretrendszerén belül születő munkákat, amelyek, noha elindulnak a fentiekben bemutatott értelmezés irányába, mégis strukturalista-funkcionalista kiindulópontból igyekeznek hozzájárulni az empirikus intézménykutatás eredményeinek bővítéséhez. Szabó kritikája elsősorban abban áll, hogy az ilyen jellegű kutatások az egyes strukturális elemek funkcionális egymásra vonatkoztatása révén tényhierarchia felállítására, ok-okozati determináló összefüggések azonosítására törekednek, elzárva ezáltal a lehetőséget az értelmezés, az interpretáció innovációi előtt. Mint Szabó rámutat, e megközelítések megválaszolatlanul hagynak – egyebek mellett – olyan kérdéseket, mint

⁴³ Szabó felhívja rá a figyelmet, hogy a diskurzusok egyéni tényből *társadalmi ténnyé való alakulásának* természetére elsőként a vezetéstudomány képviselői hívták fel a figyelmet, mindenekelőtt az *értelmező reagálás* fontosságát hangsúlyozva, s rámutatva többek között e reagálások fokozatbéli különbségeire aszerint, hogy egyes megnyilatkozások hatalommal bíró személyekről, illetve szervezetektől származnak-e, vagy sem, s ezáltal milyen mértékben képesek az intézményesedésre, a társadalmi-politikai környezet alakítására (Szabó, 2010: 22.). E vezetéstudományi munkák megállapításai a politikai ellenségképzés jelenségének vizsgálatakor is kiemelkedő relevanciával bírnak, különös tekintettel a politikai vezetők válsághelyzetekben történő megnyilvánulásainak intézményesülési potenciáljára, amelyet jelen értekezés 8. fejezetében tárgyalunk részletesebben.

például, hogy „hogyan lesz az egyedi tett változást eredményező (általános) társadalmi valósággá” (Szabó, 2010: 12-16.). Jelen értekezés ezt az ellentmondást azáltal oldja fel, hogy noha az egyes társadalmi alrendszerek sajátos működési logikájára, és azok egymással való kölcsönhatásaira vonatkozóan elfogadja ugyan a strukturalista funkcionális egyes alaptételeit, a politikai nyelv társadalmi használata révén végbemenő nyilvános értelemfejtési és értelemadási folyamatokra, a diszkurzív politikatudomány alapvetéseivel összhangban nem a társadalmi-politikai valóság pusztá leképeződéseiként, hanem azok aktív alakítóiként tekint. Összekapcsolva a két megközelítést, értelmezésünkben a politikai nyelv nyilvános használata révén keletkező diskurzusok a politikai alrendszer belső hatalmi logikájával, univerzális értékduáljával (kormány-ellenzék) összhangban, mindig mély gyökerekkel illeszkednek a fennálló hatalmi viszonyokba, éppúgy lehetnek ezáltal a hatalom legitimációs alapjai, mint egyes politikai konfliktusok örök forrásai (vö. Zentai, 1997: 23.). Elfogadja jelen értekezés továbbá, hogy beszéd, cselekvés és intézmény kölcsönösen formálják egymást, s nem kísérel meg tényhierarchiát, ok-okozati determinizmust felállítani közöttük. Értelmezésünkben tehát egymás határfeltételeiként és vonatkozási területeként, diskurzus és intézmény azonos ontológiai státussal bírnak: egyik sem oka vagy következménye a másiknak (Szabó, 2016: 22.).

Ahogy azt a *Bevezetésben* is jeleztük, a politikai ellenségképzés jelenségének tudományos igényű vizsgálatára a társadalomtudományok számos területe érdeklődést mutat. E tudományterületek összefonódásait, egymásra hatásait mi sem példázza jobban, minthogy a téma kutatásának számos alapvető gondolkodójára több tudományág is sajátjaként hivatkozik a politikai ellenségképzéssel összefüggésben.

Mindezek tükrében, noha megnehezíti tehát az egyes területek lehatárolását eme magasfokú összefonódás, az értekezés jelen fejezetében az egyes tudományterületeknek a vizsgálati témával összefüggésben meghatározott alapvetéseinek áttekintésére, kutatási eredményeinek vázolására törekszem.

3. Ellenségképzés a konfliktuselméletekben

A konfliktuselméletek a társadalomtudományok számos területén fontos szerepet töltenek be, különösen a szociológia, a politikatudomány és a pszichológia területén. A szociológiában Karl Marx és Max Weber munkássága hangsúlyozta a társadalmi osztályok

és csoportok közötti konfliktusokat, míg a politikatudományban Carl Schmitt barát-ellenség dichotómiája tette láthatóvá a hatalmi konfliktusok politikai szerepét. A pszichológia szempontjából a konfliktuselméletek az egyének és csoportok közötti feszültségek pszichológiai mechanizmusaira, különösen a politikai ellenségképzés dinamikájára koncentrálnak. Így tehát a konfliktuselméletek különböző megközelítések mentén jelennek meg e tudományterületeken, amelyek mindegyike a konfliktus természetének eltérő aspektusait vizsgálja.

Magának a politika fogalmának a meghatározásakor már legkorábbi politológiai tankönyveink is kiemelik⁴⁴ – természetesen a fogalom meghatározás nehézségeire való utalás mellett – a konfliktus és a konszenzus törékeny kettőségének szerepét, hangsúlyozva előbbi elkerülhetetlenségét, immanens beágyazottságát a politikai folyamatokban. Fokozottan igaz ez annak tekintetében, hogy a versengő definíciós kísérletek közös nevezője *az adott politikai közösségre nézve kötelező érvényű döntések meghozatalának folyamata*, illetve a politikai aktorok erre irányuló *versengése*, mint a politika lényegi eleme – amelyben a különböző társadalmi csoportok eltérő érdekeiből adódóan értelemszerűen nem képzelhető el teljes egyetértés, kódolva tehát a konfliktusok meglétét a politika folyamataiban. Az eltérő társadalmi csoportérdekek, a társadalmi törésvonalak (Lipset–Rokkan, 1967; Róna, 2008) természetes megléte lényegében kirajzolja tehát számunkra a politikai ellenségképzés tárgyi megalapozottságát, az ellenségeskedés objektívnek tekinthető háttérét, azaz az ellenségfogalmunk kognitív kategóriáját.

Következik továbbá ebből a gondolatmenetből az a másik politikatudományi alapvetés is, hogy nem minden társadalmi konfliktus feloldható, hiszen egyes törésvonalak mentén megosztott társadalmi csoportok egymást kizáró csoportérdekei (amelyek gyakran a társadalom struktúrájában gyökereznek; ld. Dahrendorf, 1994) ezt fogalmilag is negligálják, míg konfliktus nélküli társadalom csak mesterségesen hozható létre.⁴⁵ Ez, a politikai

⁴⁴ A teljesség igénye nélkül ld. Bihari–Pokol, 1992; Bayer, 1999; Gallai–Török, 2003; Gyurgyák, 2004. (Az itt felsorolt művek többsége több kiadást is megélt, ehelyütt az első kiadások megjelenési dátumait tüntettük fel.)

⁴⁵ Gondolati síkon ugyanakkor az utópiák irodalmának egyes szerzői tettek erre kísérleteket: az utópiák azáltal, hogy egy, az igazságosságra és társadalmi harmóniára épülő ideális közösséget vázolnak fel és egy idealizált, konfliktusmentes társadalom eszményét ábrázolják, lényegében kettős szerepet töltenek be a politikatudományon belül. Egyrészt inspiráló gondolat kísérletekként alternatív társadalmi célokat és normákat tárnak elénk, másrészt kritikával illetik a fennálló politikai struktúrákat (ld. Morus Utópiáját). Az utópiák gyakorlati megvalósítására tett kísérletek ugyanakkor a totalitarizmus veszélyét hordozzák magukban, amennyiben egyes politikai berendezkedések erőszakkal kísérlik meg az utópiák által megfogalmazott ideálok gyakorlati megvalósítását (Sargent, 2010), fontos szem előtt tartani tehát, hogy az utópikus gondolkodás elsősorban az értékek és eszmék kifejezésére szolgál (Levitas, 1990), mintsem az általa felvázolt ideáknak a gyakorlatba történő átültetésére.

polarizációban megnyilvánuló megosztottság tekinthető tehát a politikai ellenségfogalom objektív hátterének, tárgyi megalapozottságának.

Konfliktus és konfliktus között is vannak azonban különbségek: kategorizálhatjuk őket résztvevőik szándéka, hozzáállása szerint (konstruktív vagy destruktív konfliktusok), vagy osztályozhatjuk őket például intenzitásuk alapján is – hiszen nyilvánvalóan más megítélés alá esik egy személyes nézeteltérés egy csoportok közti összetűzéshez, vagy akár egy nemzetek közti háborús helyzethez képest.

Az ellenségképzés szóbeli megnyilvánulásaival kapcsolatban érdemes még szót ejteni Gordon W. Allportnak a „nagyon intenzív” konfliktusokat osztályozó, *öt fokozatú folyamatmodelljéről*. E folyamatmodell 1) első fázisában az adott konfliktus résztvevői még alapvetően közvetett módon ártanak egymásnak, szóban nyilvánítják ki eltérő véleményüket vagy álláspontjukat, 2) ezt követik a sérelemokozás közvetlen formái (nyílt stigmatizálás, bűnbakképzés stb.), majd megjelennek a nem szóbeli formák is (ld. megalázás, kiközösítés, marginalizálás). Ebben a fázisban az ellenségkonstruálás 1. fejezetben bemutatott nyelvi stratégiáinak állandósulása vagy intézményesülése következik be: természetessé válik a másság veszélyességének feltételezése, rögzülnek az aszimmetrikus megbélyegzések kategóriái, a világról való gondolkodás szemantikai oppozíciós kategóriákra oszlik, uralkodóvá válnak a sztereotipizáló nyelvhasználat leegyszerűsítő sémái, s egyértelmű evidencia a kinyilatkoztatás által azzá tett ellenség léte és ártó szándéka. A modell innentől felfelé 3) az immáron elvárássá vált nyílt, bevett és rendszeres zaklatáson, valamint 4) a tényleges és állandósult erőszakalkalmazáson át vezet a konfliktus eszkalálódásának legvégső fokáig, 5) a népirtásig, amelynek egyedüli és nem titkolt célja immáron a konfliktusban ellentétes oldalra került személyek vagy csoportok teljes fizikai megsemmisítése (Allport, 1945; Pál, 2018). A folyamat tehát a percepcióval kezdődik, az egyéni viselkedéssel folytatódik, amely végül *kollektív cselekvéssé fajul* (Csepeli–Örkény, 2002: 9.). Mindennek jelentősége témánk szempontjából, hogy a folyamat sosem a „magasabb lépcsőfokon” kezdődik, tehát noha nem is minden ellenségképző narratívából, stigmatizációból vagy bűnbakképzésből is eszkalálódik a folyamat népirtássá, az a folyamatmodell alsóbb szintjei minden esetben előkészítik a terepet a soron következő folyamatlemnek, megteremtve ezzel a folyamatban való előrehaladás, az eszkaláció lehetőségét, így a pusztán nyelvi elemek szerepének jelentősége nem lebecsülendő.⁴⁶

⁴⁶ A konfliktusok eszkalálódásának ezt az alulról való építkezését szemlélteti a magyar zsidóság történeti példája is: a zsidósággal szembeni atrocitások a nyelvi megbélyegzés szintjén kezdődtek (pl. a zsidóság „idegen

Láthattuk tehát, hogy nem minden csoportközi érdekellentét növi ki magát társadalmi szintű konfliktussá, ahogy a politika szintjén sem jelenik meg minden széttartó társadalmi érdeknek a képviselője: az érdekellentét tehát szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy az adott megosztottság konfliktussá éleződjön, az olyan tudatos politikai cselekvés, mint amilyen a politikai ellenségképzés folyamata ezzel szemben apró különbségekből, akár semleges külsőségekből (ld. az átdefiniálás stratégiáját) is képes konfliktushelyzetek életre hívására, egyes csoportok közti ellenséges viszony megteremtésére. Hasonlóképpen, *ellenségképzés és politikai erőszak* viszonyrendszerével kapcsolatban Pál Gábor – Szabó fogalomértelmezését elemezve – ugyancsak megállapítja, hogy az ellenségkonstruálás folyamata a politikai erőszak *szükséges, de nem elégséges feltétele, kognitív és emocionális előkészítése*. Nem törvényszerű tehát, hogy az ellenségképzés erőszakalkalmazásba torkolljon, de megteremtheti annak lehetőségét: „ha nem is elkerülhetetlenné, de *valószínűbbé teszi az erőszak kitörését*” (Pál, 2019: 166.). Pál rávilágít továbbá, hogy Szabó – Edelman nyomán – ennek a folyamatnak a kulcspontjaként a „perspektívák beszűkítését” nevezi meg, amely az alternatív megoldások elvetésével, a cselekvési lehetőségek szűkítésével szinte elkerülhetetlenné teszi a konfliktus eszkalációját (Edelman, 1998; Edelman, 2004; Szabó, 2006; Szabó, 2016). Következik mindebből, hogy a politikai ellenségképzés narratívái a társadalmi megosztottságokat nem csupán erősítik, de az erőszakot *elfogadtató, legitimáló és normalizáló* képességüknél fogva az erőszakalkalmazást a konfliktuskezelési módszerek megengedhető formái közé emelik az adott társadalmi konfliktus ellentétes oldalán állókkal szemben (Szabó, 2006: 37; Pál, 2019: 166.).⁴⁷ Azokat a társadalmi ellentéteket, amelyek – gyakran a társadalom struktúrájában gyökeredzően – *egymást kizáró társadalmi törekvésekhez* kapcsolódnak határozza meg

testként” vagy „élősködőként” való stigmatizálása a magyarsághoz képest), majd az 1920-as numerus clausus törvénytől kezdve – amely az első jogi szintű diszkriminációs intézkedésként értelmezhető – fokozatosan intézményesültek a kirekesztés közvetlen formái. Ebből kiindulva épült ki az a jogi-politikai környezet, amely lehetővé tette a zsidósággal szembeni nyílt, bevett és rendszeres zaklatást, valamint az állandósult erőszakalkalmazást (ld. a 1938. évi XV. törvény; 1939. évi IV. törvény; 1941. évi XV. törvény; 1942. évi XV. törvényeket), illetve megalapozta a későbbi, végső szakaszban elrendelt deportálásokat és a fizikai megsemmisítés folyamatát (Karsai, 1997; Karsai, 2001).

⁴⁷ Pál Gábor a fentiekben túlmenően három további fontos összefüggést azonosít be Szabó Márton írásaiban ellenségképzés és politikai erőszak viszonyára vonatkozóan. Először is, a *beszédképzés-elmélet* szerint az ellenség megnevezése és jellemzése olyan performatív, azaz *cselekvő erővel bíró beszédmód*, amely az erőszakos beszédképzések különböző formáit foglalja magában. Másodszor, különösen háborús helyzetekben a politikai kommunikáció maga is az ellenség gyengítését célzó "harci cselekedetté" válik, erősítve az ellenséges viszonyokat. Harmadszor, Szabó hangsúlyozza, hogy a politikai tettek láncszerűen kapcsolódnak, ami a fizikai erőszak és az ellenséges diskurzus szoros együttjárását eredményezi. Ezáltal a *nyelvi és tárgyi cselekvések összefonódnak*, és az erőszak szóbeli és fizikai megnyilvánulásait nehéz élesen elválasztani (Szabó, 2006; Szabó, 2011; Pál, 2019: 167.).

Dahrendorf *társadalmi törésvonalakként* (Dahrendorf, 1994). Ebben a megközelítésben tehát a törésvonal egy olyan politikai-társadalmi megosztottságot jelöl, amely az egyes társadalmi csoportok közt meglévő objektíve létező érdekellentétekhez kapcsolódik, s amely ezáltal megelőzi a politikai ellenségképzés narratíváinak valóságkonstruáló tevékenységét. Ezen a téren azonban korántsem mutatkozik egyetértés a különböző törésvonal-elméletek s képviselőik között, akik a társadalmi csoportok közti érdekellentétek, a társadalmi szintű konfliktusoknak és a politikának, azon belül is – az egyes konfliktusok intézményesített szereplőiként értelmezett – politikai pártoknak az ezekkel kapcsolatos szerepvállalásának értelmezésére, összefüggéseinek feltárására alapvetően eltérő megközelítésből tesznek kísérletet – ezeknek a legfontosabb idevágó alaptételeit és meglátásait tárgyalja a következő alfejezet.

3.1. A törésvonal-elmélet és a politikai ellenségképek összefüggései

Róna Dániel a törésvonal-elméleteket elemző átfogó munkájában több ízben is említi, illetve hitelt érdemlően alátámasztja, hogy a törésvonal „a politikatudomány egyik leggyakrabban használt, ám talán legkevésbé definiált fogalma” (Róna, 2008: 121.). Ezzel összefüggésben idézi Róna tovább Tóka Gábornak a még ennél is szigorúbb kritikáját, amely szerint a törésvonal-elmélet lényegében nem más, mint „néhány szabatos állítássá nem érlelt metafora tekintélyérvekkel szentesített, szájhagyomány útján terjedő gyűjteménye” (Tóka, 1998: 12.). Ahogy arra Róna rámutat, még a Lipset–Rokkan szerzőpárosnak a fogalmat a politikatudományba bevezető klasszikus munkája, az 1967-es *Cleavage Structures, Party System and Voter Alignments* sem kínálja a fogalom egzakt meghatározását, ehelyett a szerzők által a műben felvázolt kategóriarendszerekből, a törésvonalak általuk meghatározott típusaiból, illetve az azok működésére vonatkozó következtetésekből vonhatunk le konzekvenciákat a fogalom értelmezésére vonatkozóan. E konzekvenciák Róna meghatározásában elsősorban abban ragadhatók meg, hogy az egyének saját (mikroszintű) döntéseire a tágabb társadalmi környezet (makroszintű) vizsgálatán keresztül kínálnak magyarázatot, következésképpen az egyéni döntésekre mint a társadalmi-politikai környezet által determinált jelenségekre tekintenek.⁴⁸ A törésvonal-elméletek egyes

⁴⁸ A tisztánlátás kedvéért itt jelezzük, hogy a törésvonal-elméletek jelentős részében a *választói magatartás* az az egyéni szintű döntés, amelynek magyarázatára az egyes szerzők a tágabb társadalmi környezet vizsgálatán keresztül igyekeznek választ találni. Ezzel összhangban az elméletek egyes generációinak meghatározásakor, illetve azok bemutatásakor Róna kiemelt figyelmet fordít a választói magatartás értelmezésére, valamint annak törésvonalakkal kapcsolatos összefüggéseinek magyarázatára (Róna, 2008: 123-133.). Mivel azonban ezek az vonatkozások nem kapcsolódnak szervesen a politikai ellenségképzés jelenségéhez, bemutatásuk pedig messzire vezetne, így ezeket az aspektusokat jelen értekezés nem tárgyalja.

szerzőgenerációinak munkásságát áttanulmányozva, a különböző törésvonal-értelmezések közös kiindulópontjait kutatva Róna arra a megállapításra jut, hogy egyetértés mindössze annyiban tapasztalható a különböző szerzők megközelítéseiben, hogy a törésvonalakra olyan jellegű *konfliktusként* (illetve konfliktusforrásként) tekintenek, amelyek *csoportovatartozás alapján* sorolják a társadalom tagjait az adott konfliktus egyik vagy másik oldalára, csoportovatartozás alapján osztva tehát az egyéneket különböző politikailag releváns kategóriákba, csoportokba és alcsoportokba (Bogdanor, 2001: 543; Róna, 2008: 122.). A törésvonalaknak ez az értelmezése megidézi a schmitti barát-ellenség megosztást, s annak intenzitásproblematikáját is, hiszen ebben a megközelítésben a törésvonal képes tehát csoportovatartozás alapon ráosztani valakire a barát, vagy az ellenség szerepét; nem minden társadalmi megosztottság válik ugyanakkor törésvonallá, csak azok, amelyek tartósan relevánsnak bizonyulnak a tágabb társadalmi-politikai környezet számára.

Róna alapvetően a törésvonal-elméletek három generációját különbözteti meg. Az első kategóriába tartoznak a Lipset és Rokkan klasszikus megközelítését követő *klasszikus elméletek* (Old Politics), amelyek a törésvonalakra *a politikai rendszer külső determinánsaként* tekintenek, amelyeket – érdekartikuláló tevékenységük révén – a politikai pártok formálnak politikailag is releváns konfliktusokká.⁴⁹ A törésvonal-definíció tekintetében tehát *a társadalmi megosztottság szükséges és elégséges feltételként* van jelen, s a törésvonalak azok a determináns tényezők, amelyek meghatározzák a pártok politikáját: a pártok dönthetnek ugyan arról, hogy mely meglévő törésvonalakat jelenítik meg a politikai konfliktusok szintjén is (pl. egyes ellentétek gyengítésével vagy felnagyításával) – a szerzők kifejezetten hangsúlyozzák ugyanis, hogy a társadalmi törésvonalak nem válnak automatikusan pártok közti konfliktusokká –, új társadalmi törésvonalak, megosztottságok kialakítására vagy a meglévők teljes eltüntetésére, felszámolására azonban nem képesek (Lipset–Rokkan, 1967: 26; Róna, 2008: 123-125.).⁵⁰ A törésvonal-elméletek második kategóriáját a klasszikus elméletek kritikájából kinövő *revízió* (New Politics / Dealignment) elméletei alkotják, amelyek részben, de nem kizárólagosan, a klasszikus elmélet

⁴⁹ Róna ebbe a kategóriába sorolja Lipset–Rokkan klasszikus műve mellett: Rae–Taylor (1970), Brooks et al. (2006) és Neto–Gary (1997) munkáit.

⁵⁰ A Lipset–Rokkan szerzőpáros által megkülönböztetett négy klasszikus törésvonal 1) a többségi és kisebbségi kultúra ellentétéként jellemezhető *etnikai törésvonal*, 2) a vallási, illetve vallásossági különbségek alapján leírható vallási törésvonal (amely eredeti formájában az állam–egyház konfliktust jelenítette meg), 3) a munkaadók és a munkavállalók közötti konfliktust magába foglaló *gazdasági törésvonal*, illetve 4) a város–vidék konfliktusként jellemezhetjük (Lipset–Rokkan, 1967: 11; Róna, 2008: 123-124.).

megszületése óta bekövetkezett társadalmi-politikai változásokat⁵¹ – mindenekelőtt a Marx-féle osztályfogalomnak⁵² mint a társadalmi-politikai folyamatokat mozgató alapkategóriának a jóléti államok térnyerésével való háttérbe szorulását – igyekeztek az elméletbe integrálni. Mindez a törésvonal fogalmának logikai építkezésében hozott változásokat: míg a klasszikus elmélet képviselői szerint a törésvonal határozta meg a pártrendszert, addig a „revizionista” szerzők fordított ok-okozati kapcsolatot tételeznek. Eszerint a politikai szereplők – közülük is elsősorban a pártok – politikája határozza meg a törésvonalakat, amelyeknek *a társadalmi megosztottság sem nem szükséges, sem nem elégséges feltétele*: a társadalmi struktúrákból nem vonhatók le tehát következtetések a politikai konfliktusok mintázataira vonatkozóan (Sartori, 1967: 84; Enyedi, 2004a: 4-5; Róna, 2008: 126-129.).⁵³ Róna a törésvonal-elméletek harmadik kategóriájába a „revízió revízióját” sorolja, azaz azokat az elméleteket (Realignment), amelyek Lipset és Rokkan eredeti logikájához visszatérve, s annak megőrzése mellett végzik el a klasszikus elmélet megújítását, és a törésvonal definíciójának kiterjesztésével igyekeznek orvosolni az eredeti koncepció (1967-es keletkezésénél fogva elkerülhetetlen) elavultságát.⁵⁴ Lipset és Rokkan megközelítéséhez hasonlóan az azt megújító szerzők is úgy tekintenek a meglévő társadalmi megosztottságokra, mint a kiéleződő politikai konfliktusok előfeltételeire, azt azonban a pártok politikaalakító képességéhez kötik, hogy tevékenységük révén mely társadalmi megosztottságokat emelik törésvonallá: a társadalmi megosztottság tehát ebben a keretrendszerben *szükséges, de nem elégséges feltétele* a törésvonal meglétének, ahhoz, hogy egy adott megosztottság valóban törésvonallá nőhesse ki magát, elengedhetetlenül szükséges a választók és pártok közötti kölcsönhatások ezirányú összjátéka is (Róna, 2008: 129-

⁵¹ Róna ebbe a kategóriába sorolja Sartori, Dahl, Inglehart, Lijphart, Dalton, Franklin és Colomer–Puglisi munkásságát (Róna, 2008: 134).

⁵² Ld. Marx eredeti meghatározása szerint osztályok „a társadalmi termelésben elfoglalt helyzetüknél fogva különböző viszonyban vannak a termelőeszközökhöz, s így különböző életfeltételeik révén egymással ellentétben állnak” (Marx, 1976: 385–386.).

⁵³ A törésvonalak logikai építkezésének változása a törésvonalak új típusainak felfogását hozta magával, amelynek eredményeképpen Lipset és Rokkan klasszikus kategóriáit számos új megközelítés váltotta. Az egyik leghíresebb ezek közül Inglehartnak a maslow-i szükséglet-hierarchiából kiinduló megközelítése, amely szerint a hagyományos vallási és osztályalapú törésvonalak háttérbe szorulásával ezek helyét egy *új, érték alapú generációs törésvonal* veszi át. Eszerint míg az idősebb generációk többnyire háborús körülmények között, nélkülözve nőttek fel, számukra a fizikai-anyagi szükségletek nagyobb súllyal nyomnak a latba, ezzel szemben a fiatalabb generációk, akik gyermekkoruk óta élvezik a jóléti társadalmak előnyeit, a szellemi-önkifejező értékek iránt fogékonyabbak, a generációs törésvonal tehát a *materiális-posztmateriális értékrendbeli* különbségben ragadható meg (Inglehart, 1977: 1990; Róna, 2008: 129.).

⁵⁴ Róna ebbe a kategóriába sorolja Eckstein (1996), Allardt et. al. (1967), Bartolini–Mair (1990), Knutsen–Scarborough (1995), Whitefield (2002), Kitschelt et. al. (1999), Enyedi (2004a). Vö. Róna, 2008: 133.

133.).⁵⁵ Utóbbiak tekintetében Bartolini és Mair három feltételt szabnak, amelyek „együttes és egyirányú fennállása” a törésvonalak létfeltétele: 1) az *empirikus* szint az egyének szociodemográfiai összetételében érhető tetten (lényegében ez felel meg annak, amit mi a disszertáció keretében a konfliktusok mögött húzódó objektív érdekellentétben ragadtunk meg), 2) a *normatív* szint, amely az egyes társadalmi csoportok *identitásának* kialakításához elengedhetetlenül szükséges értékek és ideológiák összességéként írható le, valamint 3) a *szervezeti* szint, amely lényegében az „egyszerű választópolgárt” az „elithez” kapcsoló intézményrendszerben ölt testet (Bartolini–Mair, 1990: 15; Róna, 2008: 30-31.). Mindezek tükrében a társadalmi megosztottság akkor válik a közös *politikai cselekvést* (pl. egyirányú szavazás) meghatározó törésvonallá, ha az adott megosztottság mentén létrejövő csoportok a közös érdekeken túlmenően rendelkeznek azonos értékekre épülő közös identitással, valamint egy olyan szervezeti hálózattal is, amely képes ezt az identitást megóvni a károsnak ítélt, külső behatásokról. Ezeknek a feltételeknek az együttes teljesülése határozza meg a törésvonal *zártságát*, amely pedig a törésvonal *erősségének* a fokmérőjeként funkcionál: mint Róna írja, „ideális” erősségű törésvonalról akkor beszélhetünk, „ha a társadalmilag elkülönült közösségeket kibékíthetetlen kulturális-ideológiai ellentét jellemzi, és a szervezetük a közösség minden tagját behálózza; ilyenkor a táborok között nincs mobilitás, átjárhatóság” (Róna, 2008: 131.).

A törésvonalaknak az ekképpen történő értelmezéséhez hozzátartozik az a napjainkra általánossá vált vélekedés, miszerint egy adott állam politikai rendszerének stabilitása, a benne felmerülő konfliktusok intenzitásának foka (ld. Allport), illetve a körülöttük forgó politikai küzdelmek békés vagy erőszakos jellege szoros összefüggésben van az adott társadalmi-politikai rendszerben meglévő *törésvonalak egymáshoz való viszonyával*. Ennek az összefüggésnek a politikatudományon belüli általános elfogadottságát remekül példázza, hogy azt több politológiai tankönyv is alapvetésként kezeli, jellemzően ugyanazzal a példával, Hollandia és Észak-Írország összehasonlításával illusztrálva azt. E klasszikus tankönyvi példa kiindulópontja, hogy a 20. század utolsó harmadában mindkét említett állam komoly (számos törésvonal által meghatározott) társadalmi-politikai megosztottságokkal

⁵⁵ A törésvonalak típusai az elméleteknek ebben a kategóriájában már teljes heterogenitást mutatnak: a legtöbb szerző valamilyen formában újra vizsgálja, vagy aktualizálja Lipset és Rokkan klasszikus kategóriáit, de többen építenek Inglehart értékalapú törésvonalára is (Franklin, 1992; Knutsen, 1988), miközben olyan, teljes új koncepciók is felmerülnek, mint a nemek közti törésvonal (Eckstein, 1966; Brooks et. al., 2006), vagy például a magyar politikai rendszerben a rendszerváltás után a megelőző politikai rezsimhez való viszony alapján determinált *predomináns törésvonal*, amely a predomináns szerepet tápláló társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai viszonylatok fenntartása, megóvása (baloldal), illetve azok megtörése és kiegyensúlyozása (jobboldal) közti politikai törekvések feszültségekre vezethető vissza (Löffler, 2002: 204.).

nézett szembe, a két állam konfliktusai intenzitásának összevetésekor azonban mégis markánsan különböző (sőt, egymással ellentétes) képet kapunk azoknak jellegéről, illetve eszkalációjának szintjeiről – amelynek okait az e példát használó tankönyvek következetesen a két példaállam törésvonalainak szerkezetére vezetik vissza. Eszerint ugyanis míg Hollandiában a meglévő (vallási és gazdasági) törésvonalak „keresztbemetszették egymást”, addig Észak-Írországból a (vallási és etnikai, valamint a gazdasági) törésvonalak egybeestek. Következésképpen, míg Hollandiában – a természetesen létező identitásalapú elkülönülés mellett is – megfértek egymás mellett katolikus és protestáns munkások, valamint katolikus és protestáns középosztálybeliek (tulajdonosi réteg), addig Észak-Írországból a vallási megosztottság szerint elkülönülő csoportok az összes többi dimenzió mentén is elkülönültek: a nehezebb gazdasági helyzetben lévő munkások jellemzően a katolikus írek közül kerültek ki, míg a középosztálybeli-tulajdonosi réteg javarészt a protestáns angol, illetve skót lakosság köréből. Míg tehát Hollandia törésvonal-szerkezete (és a ráépülő pártrendszer) lehetővé tette, hogy az egyes törésvonalak szerint megosztott társadalmi csoportok egy másik törésvonal mentén történő megosztás során azonos oldalra kerüljenek – fenntartva ezáltal a kapcsolatot, valamint az átjárás lehetőségét az egyes csoportok között –, addig Észak-Írországból az egyén az összes törésvonal szerinti megoszlás tekintetében ugyanazokkal találta magát szemben, illetve egyoldalon – elzárva ezzel a csoportok közti átjárás lehetőségét és felerősítve a köztük lévő társadalmi-politikai konfliktusokat, elmélyítve tehát a meglévő törésvonalakat (Enyedi-Körösényi 2001, 13-14; Pál, 2018: 309.).

Egyes törésvonalak elmélyítésére (vagy éppen azoknak a finomítására) azonban a fentiek tükrében az egyes konfliktusok intézményesített szereplőiként fellépő pártok törekvései, illetve tevékenysége is rájátszhatnak. A törésvonalakkal összefüggésben megjelenő konfliktusok, a politikai versengés, s ezáltal a pártoknak az ezekben a folyamatokban betöltött szerepének mélyebb megértéséhez Róna további pontosításokat fűz Bertolini és Mair feljebb ismertetett hármas feltételrendszeréhez. Az *empirikus szint* esetében a tartós szociodemográfiai különbségekhez, tehát a csoport-hovatartozás alapján determinált érdekelletétekhez Róna hozzákapcsolja kritériumként, hogy az adott megosztottság *politikailag azonosan cselekvő csoportokra* ossza a társadalom tagjait, a *normatív szint* esetében további kritériumként szabja, hogy az adott konfliktus ellentétes oldalain elhelyezkedő csoportoknak az adott konfliktussal kapcsolatos *értékei, véleményei és attitűdjei* azonosak legyenek az őket képviselő *pártok ideológiájával és programjával*, a

szervezeti szintet pedig azzal a kritériummal egészíti ki, hogy a konfliktus intézményesített szereplőiként fellépő pártok vezetésének szociokulturális jellege megfeleljen az adott pártnak a konfliktusban elfoglalt helyzetének, illetve élvezze a társadalom releváns (érdek)szervezeteinek támogatását – tehát például egy vallási párt vezetősége valóban vallásos politikusokból álljon, akik bírják az egyház támogatását (Róna, 2008: 138-139.). Róna rámutat továbbá, hogy noha a törésvonal-elméletek nagyrésze nem vizsgálta az az eshetőséget, amikor e három feltétel közül csak kettő, esetleg csak egy teljesül, egyre több olyan munka lát napvilágot, amely már ezeknek az eseteknek a kategorizálására is figyelmet fordít, így például az általa idézett Kevin Deegan-Krause meghatározása szerint egyetlen feltétel teljesülése esetén pusztán társadalmi különbségről (difference), két feltétel teljesülése esetén már társadalmi különbségről (divide) beszélhetünk, míg a három együttes teljesülése esetén, a fentiekkel összhangban, társadalmi törésvonalról beszélhetünk. További elemzését adja továbbá a szerző az egyes kategóriák kereszteződésének, aszerint, hogy mely feltétel teljesülése hiányzik az adott konfliktus esetében: pozíciós megosztottságról (position divide) beszélhetünk például a szervezeti szint hiányának esetében, strukturális szavazásról (census divide) pedig abban az esetben, amikor a választók értékei nem esnek egybe az őket az adott konfliktusban képviselő pártok ideológiájával, meghiúsítva ezáltal a normatív szint érvényesülését, míg az empirikus szint, azaz a választók közös, beazonosítható szocio-demográfiai tényezőinek hiánya esetében értékalapú szavazás (issue divide) áll fenn (Deegan-Krause, 2007: 540; Róna, 2008: 139.).

Mindezek relevanciája az egyes konfliktusok, megosztottságok, illetve törésvonalak erősségének a meghatározásában ragadható meg: noha mint azt láthattuk, komoly különbségek figyelhetők meg a törésvonal-elméletek egyes képviselőinek munkásságában abban a tekintetben, hogy mit tekintenek törésvonalnak, arról a legtöbb szerző nyilatkozik *valamilyen formában*, hogy mit tekint és mit nem tekint törésvonalnak. A fenti kategóriák fókuszált elemzése ugyanakkor egyes konfliktusok törésvonalnak minősítésén (vagy nem minősítésén) túlmenően pontosabb képet adhat arról, hogy egy adott, törésvonalnak minősített konfliktus mennyire és mely szinteken erős, és mely szinteken mutatkoznak gyenge pontjai, jobban hozzájárulva ezáltal az adott konfliktus természetének a megértéséhez, és nem utolsósorban a benne résztvevő személyek – mind a választók, mind a politikai aktorok – *politikai cselekedeteinek* megértéséhez. A törésvonal-elméleteknek ez a fajta megközelítése rávilágít arra, hogy ahhoz, hogy zárt törésvonalakról beszélhessünk, azaz, hogy megvalósuljon az adott konfliktus két oldalán kialakuló csoportok közti

átjárhatatlanság, ahhoz az egyes *csoport-hovatartozások alapján determinált objektív érdekellentéteken* túlmenően szükség van az egymáshoz való közeledést alapjaiban kizáró csoportidentitások kialakulására, illetve azoknak a rájuk települő és őket bebetonozó szervezettrendszer általi biztosítására is. Következésképpen, adott politikai rendszeren belül az egyes törésvonalak kialakulásra, azok elmélyítése, valamint az általuk meghatározott társadalmi csoportok közti átjárhatóság kiiktatása egyértelműen összefüggésbe hozható a konfliktusok intézményes szereplőiként fellépő pártok ellenségképző praxisával, azon belül is a politikai ellenségképzésnek elsősorban az egymást kizáró csoportidentitások létrehozásában betöltött szerepével: választók és pártok közötti kölcsönhatások az irányú összjátéka tehát, ami törésvonallá emel egy meglévő társadalmi megosztottságot, mindenekelőtt a pártok ellenségkonstruáló gyakorlatában keresendő.

3.2. A politikai polarizáció és a politikai ellenségképzés összefüggései

Ahogy jelen fejezet bevezetőjében is említettük, a politikai polarizáció a *demokratikus működés* egyik elengedhetetlen alapfeltétele: polarizáció nélkül nem beszélhetnénk versengő alternatívákról, tényleges politikai kompetícióról, vagy a széthúzó társadalmi érdekek pártok általi aggregációjáról, illetve artikulációjáról sem. Utóbbi különösen paradox szituáció volna, tekintettel arra, hogy a pártok fogalmi szinten sem képesek lefedni a társadalom teljességének érdekeit, hiszen jellegükből adódóan csak részérdekek képviselőit képesek (ld. *pars pro toto*⁵⁶), demokráciában tehát szükségszerű a *politikai polarizáció megléte* (Balogh, 2022c: 62-64.).

Ahogy azt az előző alfejezetben már-már eposzi jelzőként használtuk, demokráciában a politikai pártok lépnek fel *a konfliktusok intézményesített szereplőiként*: a már említett érdekaggregáló, valamint -artikuláló tevékenységük révén megjelenítik, illetve képviselik az egyes társadalmi csoportoknak – éppen csoport-hovatartozásuk által determinált – gyakorta széttartó és egymást kizáró érdekeit, óhatatlanul politikai szintre emelve és intézményesítve ezáltal a társadalmi konfliktusok általuk felkarolt halmazát. E konfliktusok tekintetében azonban – ugyancsak tankönyvi alapvetések szintjén (ld. Enyedi–Körösényi, 2004; Pál, 2018) – a politikatudomány megkülönbözteti a konfliktusoknak két kategóriáját: a

⁵⁶ A latin *pars pro toto*, azaz „rész az egészért” kifejezésből eredeztethető a „párt” szavunk, tekintettel arra, hogy a pártok vonatkozásában a *pars*, mint „rész” (a társadalom egy kisebb része) képviseli az egész, társadalmi értelemezett politikai közösséget. A fogalom és a kifejezés történetileg arra utal, hogy a pártok a társadalom bizonyos csoportjainak érdekeinek képviselőit szerveződnek ugyan, de a képviselői demokrácia keretében, hatalomra kerülve a társadalom egészére vonatkozóan, illetve annak nevében hoznak döntéseket.

pragmatikus és az ideologikus konfliktusokat (vö. Almond, 1970). Előbbiek jellemzően konkrét, gyakorlati kérdésekhez (ld. gazdasági redisztribúció) kapcsolódnak, az ellentétes álláspontok ennél fogva egymáshoz közelíthetők, a konfliktusban résztvevő felek a szituációra saját érdekérvényesítésük eszközeként tekintenek, *instrumentális cselekvésként* fogják azt fel, hozzáállásuk ennek megfelelően konstruktív, tárgyalásra, alkukötésre, kompromisszumra törekvő, amelynek eredményeképpen az ilyen típusú összeütközések többnyire mérsékelt intenzitásúak és racionálisan kezelhetők. Az ideologikus konfliktusok ezzel szemben olyan elvontabb értékek és világnézeti meggyőződések mentén szerveződnek, mint az erkölcsileg „jó” vagy „rossz” politikai cselekvés megítélése (ld. vallási előírások), az egyes álláspontok tehát kevésbé racionális természetűek, egymáshoz nehezen közelíthetők, vagy egyenesen egymást kizáró jellegűek (ld. az abortusz vagy a halálbüntetés kérdése), amelynek következtében ezekben a konfliktusokban a tárgyalás, a kompromisszum lehetősége erősen korlátozott, a résztvevő felek célja pedig a racionális meggyőzés helyett mindenekelőtt a meggyőződés és identitás *expresszív cselekvésként* történő kifejezése, amely felfokozott intenzitást eredményez (Almond, 1970: 36-45; Enyedi–Körösenyi, 2004: 35-36; Pál, 2018: 303-304.).⁵⁷

A törésvonal-elméletekkel összefüggésben is megbizonyosodhattunk továbbá a pártoknak arról a képességéről, hogy tevékenységük által képesek egyes törésvonalak elmélyítésére vagy mások elhalványítására, attól függően éppen milyen érdekeket emelnek a politikai képviselőlet szintjére, mely konfliktusokat, s mely társadalmi ellentéteket igyekeznek szövetségi politikájukkal, vagy éppen szervezeti rendszerük kiépítésével és mozgósításával felerősíteni vagy éppen gyengíteni (Róna, 2008: 124; Balogh, 2022c: 63-64.). Mindez összhangban áll Szabó Mártonnak a jelen disszertáció 1. fejezetében több ízben hivatkozott meghatározásával is, miszerint a modern demokratikus politika az élet olyan területévé vált, amely – a konfliktusok intézményesített szereplőiként megjelenő – pártok *legalizált és nyílt* küzdelme által meghatározott. E legalizált és nyílt küzdelem révén a pártok tevékenységük

⁵⁷ Megjegyzendő ugyanakkor a pragmatikus és ideologikus konfliktusok megkülönböztetésével kapcsolatban, hogy mint a társadalomtudományok minden tipológiája, ez is leegyszerűsítő és általánosító jellegű, a politikai valóság komplex konfliktusainak többsége pedig nem sorolható be tisztán egyik vagy másik kategóriába. Ehelyett a gyakorlatban az egyes típusok keveredése figyelhető meg: gazdasági jellegű érdekkonfliktusok is kaphatnak ideológiai töltetet, vagy egybeolvadhatnak világnézeti kérdésekkel. Pragmatikus konfliktusok esetében is elképzelhetők olyan álláspontok, amelyek kompromisszum útján nem feloldhatók, így intenzitásuk sem marad szükségképpen alacsony fokon. E megkülönböztetés jelentősége számunkra abban rejlik, hogy – mint minden társadalomtudományi típus- vagy modellalkotás – segít bennünket az egyes társadalmi jelenségek (jelen esetben a politikai-társadalmi konfliktusok) természetének megértésében, továbbá lehetőséget ad arra, hogy pontosíthassuk a konfliktusok sajátosságainak vizsgálatára vonatkozó elméleti keretünk fogalmait.

(többek között diszkurzív praxisuk) által folyamatosan újraformálják egyazon politikai közösség viszonyait és újrarajzolják annak határait, miközben egymáshoz való viszonyuk egyik alapvonása, hogy „a másik fél politikai programvalóságát érvénytelennek tekintik, mást próbálnak helyette képviselni és megvalósítani” (Szabó, 2016: 303.).

Mint azonban azt a fentiekben is megállapítottuk, a pártok létezésének alapvető funkciója, hogy *alternatívát nyújtson* a választópolgárok számára, így értelemszerű, hogy – ahogy azt a korábbi fejezetekben is hangsúlyozottan tárgyaltuk – mielőtt egyáltalán részt vehetnének bármiféle kompetícióban, vagy nekiláthatnának saját programvalóságuk megteremtéséhez, meg kell különböztetniük magukat a politikai élet más szereplőitől, azaz meg kell határozniuk önmagukat, meg kell teremteniük saját politikai közösségük identitását (Schlett, 2018: 43.) és ki kell jelölniük annak határait – ennek legkézenfekvőbb eszköze pedig az ellenségkép diszkurzív konstrukciójának megalkotása, amely lényegéből adódóan „magához vonzza és megjeleníti a politikai közösség tagjainak önértelmezését” (Szabó 2006: 13.). Ahogy tehát a demokráciának szüksége van a politikai polarizációra, úgy a politikai közösségnek is szüksége van ellenségképre, akivel szemben meghatározhatja önmagát, hiszen – mint ahogy arra Koselleck és Schlett is rámutat – az ellenségkép meghatározását is magába foglaló *önmeghatározás* hiányában aligha létezhet *cselekvő* politikai közösség, és aligha gyakorolhat valódi hatást. Hiszen, mint azt jelen értekezés keretében már több ízben megállapítottuk: az identitás megteremtése és fenntartása a politikai közösségek létezésének egyik alapfeltétele (Koselleck, 1998: 12; Schmitt, 2008: 26; Schlett, 2018: 18.).⁵⁸

Immáron több ízben megfigyelhettük a fentiek tükrében, hogy a politikai közösségek összefüggésrendszerének egyes aspektusai szoros kapcsolatban állnak a politikai ellenségképzés folyamatával és annak fogalomkészletével. Ezek között az aspektusok között gyakran visszatérő elem a politikai ellenségképzés összefonódása a politikai gondolkodás önmeghatározásra vonatkozó kérdéseivel (különösen az ellenségkép kijelölésének vonatkozásában), valamint a politikai közösség identitásának kialakításával és

⁵⁸ Értelemszerűen különbözik a helyzet diktatórikus politikai berendezkedések vonatkozásában, amelyek mesterségesen kívánják egyesíteni az eltérő társadalmi rétegeket – egyebek mellett a politikai ellenségképzés eszközrendszerét felhasználva ennek a célnak a megvalósítására. Ilyen kísérlet volt „az állam ellenségeinek” felszámolása a kommunizmusban a proletárdiktatúra, illetve a majdani osztály nélküli társadalom mesterséges létrehozásának céljából (Kershaw, 1989), vagy a nemzetszocializmus esetében a Volksgemeinschaft megteremtésére tett erőszakos próbálkozás az „árja faj” felsőbbrendűségével össze nem egyeztethető csoportoknak (zsidók, kommunisták, egyéb nem kívánatosnak ítélt elemek) a társadalomból való eltávolítására (Fitzpatrick, 1999).

fenntartásával, cselekvőképességének megteremtésével, határainak kijelölésével és folyamatos újrafogalmazásával. Ezzel összhangban – mint ahogy azt látni fogjuk – szoros kapcsolatot találunk az identitásalapú politikai polarizáció és az ellenségképzés folyamatai között is. Látható tehát, hogy a politikai közösség és a politikai ellenségképzés kapcsolatrendszerének vizsgálata határozottan jelen van a politikatudományi szakirodalomban, a politikai közösség fogalmának pontosabb meghatározására azonban kevés egzakt definíció áll rendelkezésre.

Ezek a relatíve tág fogalomértelmezéssel dolgozó, általános jellegű meghatározások jellemzően hasonló kiindulópontból, ám eltérő hangsúlyeltolódásokkal közelítenek a politikai közösség meghatározásához. Megjegyzendő továbbá, hogy számos, a politikai közösségek témakörével behatóan foglalkozó szerző anélkül használja a fogalmat, hogy annak egzakt meghatározását adná; ezekből a munkákból is levonhatunk azonban olyan következtetéseket, illetve kiolvashatunk olyan értelmezéseket, amelyek közelebb visznek bennünket a politikai közösség fogalmi elemeinek beazonosításához. Max Weber a politikai közösséget nem önállóan, hanem az állami fogalmán keresztül értelmezi: az államot mint legitim erőszak monopóliumával rendelkező politikai közösséget írja le (Weber, 1998). Benedict Anderson munkájában eredetileg a nemzet koncepciójának meghatározását adja, amelyre úgy tekint, mint olyan *elképzelt közösségre*, amelyben a nemzeti identitás határozza meg a közösségi kohézió alapját, és amelynek tagjai személyes kapcsolat hiányában is közös identitástudat révén kapcsolódnak egymáshoz. Andersonnak ez a megközelítése lehetőséget ad arra, hogy a politikai közösséget is olyan közösségként értelmezzük, amelyben az identitás és a közös célok mentén létrejövő kohézió köti össze a tagokat, függetlenül a fizikai közelség meglététől vagy annak hiányától (Anderson, 1983). Ernest Renan ezzel szemben a nemzetet mint közös akaratot tételezi, hangsúlyozva, hogy a közösség fennmaradásához elengedhetetlen a közös emlékek és az együttélés iránti vágy, amelyek kohéziós erővel bírnak (Renan, 1882). E gondolatok alapján a politikai közösség fogalmi elemei között is fellelhetők lehetnek azok a kohéziós tényezők, amelyek a közös identitás megteremtésében és fenntartásában játszanak szerepet. Robert Dahl mindenekelőtt a pluralista demokrácia működési sajátosságait vizsgálva – annak mintegy leágazásaként – tesz olyan megállapításokat, amelyekből következtetéseket vonhatunk le a politikai közösség fogalmára vonatkozóan, amely mindezek alapján egy olyan térként írható le, amelyben különböző érdekcsoportok versengésének és kompromisszumkeresésének összjátéka biztosítja a demokratikus stabilitást. A politikai közösség egyik fogalmi eleme lehet az

érdekcsoportok pluralitása és az egymás iránti toleranciája, amely a demokratikus stabilitást biztosítja (Dahl, 1956).

Láthattuk tehát, hogy míg az eddig említett szerzők többsége csak érintőlegesen, jellemzően egy másik társadalmi-politikai jelenség vizsgálatának „melléktermékeként” foglalkozott a politikai közösség kérdéskörével, addig David Held és Jürgen Habermas esetében már közvetlenebb értelmezésekről beszélhetünk. Held a politikai közösséget az állampolgári részvételre és közös politikai döntéshozatalra alapozza, hangsúlyozva, hogy ez a közösség alapvetően azoknak az állampolgároknak a közössége, akik aktívan részt vesznek a döntésekben és azok érvényesítésében (Held, 1987). Habermas értelmezése szerint pedig a politikai közösség egy olyan diszkurzív közösség, amelyben a konszenzusra törekvés és a deliberáció útján megvalósuló állampolgári részvétel teremti meg a demokratikus rendszer legitimációs alapjait (Habermas, 1996). Ezt az értelmezést Habermas a deliberatív demokrácia fogalmára építi, ahol az állampolgári közösség elsődleges funkciója a közös megegyezés, amely megerősíti a demokratikus elkötelezettséget. Charles Taylor gondolatai a politikai közösséget olyan entitásként jelenítik meg, amelynek tagjai közös erkölcsi és kulturális normák mentén osztoznak egy kollektív identitásban. Ez a közös identitás és elismert kulturális alapzat a közösség stabilitását és legitimitását biztosítja a tagok szemében (Taylor, 1994). Michael Walzer a közösség meghatározó jegyének a tagságot tartja, amely kijelöli, ki tartozik a közösséghez, és ki nem. Az ő értelmezésében a politikai közösség nem csupán intézményi egység, hanem olyan erkölcsi társulás, amely a közös normák és tagsági kritériumok mentén határozza meg önmagát, védve ezzel a közösség integritását (Walzer, 1983).

Mindezek tükrében megállapíthatjuk tehát, hogy a politikai közösség fogalmának meghatározásában három alapvető elem köszön vissza az áttekintett szerzők munkássága alapján. Mindenekelőtt: a közös *identitás* és *kulturális alapok*, amelyek – különösen Taylor és Anderson gondolataira építve – a tagok közti kohézió megteremtéséért felelősek. Másodszor, Walzer értelmezésében a politikai közösség alapvető jellemzője a *társadalmi kohézió* és *erkölcsi normák rendszere*, amely a tagok közötti kölcsönös erkölcsi elvek és elismerés révén stabilizálja a közösséget. Végezetül, Held és Habermas nézőpontja szerint a *demokratikus részvétel* és *deliberáció* biztosítja a politikai közösség legitimitását, megteremtve a konszenzuskeresés normatív alapját. Ezeknek a tényezőknek az összjátéka a politikai közösségnek egy olyan értelmezését kínálja, amely szerint az *közös identitással* és *kölcsönös erkölcsi alapokkal rendelkező, demokratikus részvételen alapuló* közösségként

határozható meg. Az így létrejövő definíció erénye a közösség belső kohéziójának és demokratikus elkötelezettségének a középpontba helyezése, amelynek révén az egységes értékek és normák mentén képes megteremteni a politikai stabilitás alapjait. Ez a megközelítés alkalmas arra, hogy biztosítsa a kollektív identitás kereteit, megerősítve ezzel a közösségen belüli szolidaritást és a közös érdekek védelmének igényét, miközben támogatja az állampolgári részvétel lehetőségeit és az ebből fakadó demokratikus elkötelezettséget.

Szembeötlő az előzőekben kialakított politikai közösség-definícióval kapcsolatban ugyanakkor, hogy az elsősorban a *közösségi egység normatív alapjait* emeli ki. Bár ez a megközelítés segíti a közösség összetartozásának és alapvető értékrendszerének megértését, *a belső politikai megosztottságok dinamikájának* magyarázatára kevésbé képes – illetve alkalmas. Az ilyen definíció ugyanis nem számol kellőképpen azokkal a társadalmi és politikai feszültségekkel, amelyek nem kizárólag közös identitás mentén, hanem különféle érdekek, identitásalapú megosztottságok és világnézeti különbségek mentén alakulnak ki. A politikai közösségen belüli konfliktusok mélyebb megértéséhez így szükség lenne a normatív keret mellett *az identitásalapú polarizáció és a politikai ellenségképzés folyamatainak*, illetve azoknak a megosztottságoknak a vizsgálatára, amelyek az antagonizmus különböző formáit hozzák létre. E nélkül a politikai közösség definíciója elsősorban egy kíváncsi állapotot tükröz, de kevésbé alkalmas arra, hogy az adott közösségen belüli megosztottságok megértéséhez és kezeléséhez is alapot nyújtson.

E hiányosságok áthidalására Chantal Mouffe-nak a schmitti elméletekre és a barát-ellenség dichotómiára nagyban támaszkodó agonisztikus megközelítése kínál alternatívát. A politikai közösség léte Schmitt értelmezésében *a külső „másik”* jelenlétében válik egyértelművé, általa konstruálódik meg identitása, következésképpen az ellenség és a vele való konfliktus a politika lényegi struktúrájának része, meghatározó sajátossága, elkerülhetetlen tartozéka. Ezt a felfogást követve Mouffe osztja Schmittnek a politikai tér elkerülhetetlen megosztottságaira és az azokban immanensen kódolt konfliktusoknak a meglétére vonatkozó elképzeléseit, elveti ugyanakkor a schmitti antagonizmus kíméletlen végletességét – a demokráciák számára is relevánssá téve ezáltal az agonisztikus pluralizmus koncepcióját. Mouffe ugyanis az antagonizmus létezését a politikai közösségek alapvető jellemzőjének tekinti, azonban ezt a konfliktust egy olyan keretben értelmezi, amelyben a szembenállás nem manifesztálódik szükségképpen közösségen belüli széthúzássá – éppen ellenkezőleg: a konfliktus a demokratikus közösség fenntartásának eszközeként is

értelmezhető, amennyiben a különböző politikai aktorok elismerik egymás létjogosultságát,⁵⁹ stabilizálva ezáltal a politikai közösség dinamikáját (Mouffe, 2000; Mouffe, 2005).

„Az agonisztikus pluralizmus felismeri, hogy minden identitás relációs természetű, és hogy egy adott identitás megerősítése a „mi” és „ők” közötti megkülönböztetés eredménye. Ez a megkülönböztetés azonban nem feltétlenül implicál antagonizmust... teret enged a szembenállásnak ellenfelek között, nem pedig ellenségek között.” (Mouffe, 2005: 20.)

Ezzel összefüggésben Schlett István és Szabó Márton – jelen disszertáció különböző pontjain már nagyrészt ismertetett – nézetei is fontos dimenzióval gazdagítják Mouffe agonisztikus megközelítését: a politikai közösség *cselekvőképességének* és *identitásának* fenntartásához a közösségen belüli ellenségképzés aktív és integrált szerepére mutatnak rá, amely az ellenségkép funkcióját immár nem külső, hanem belső legitimációs eszközként helyezi a politikai diskurzus középpontjába, megerősítve ezáltal a közösségen belüli kohéziót és önazonosságot. A politikai közösség létrejöttének és működésének alapvető feltétele az önmeghatározás és a határkijelölés, amelyet az ellenségképzés folyamatai is támogatnak. Schlett szerint a politikai közösség nemcsak normatív alapjai révén válik egységessé, hanem az identitásának konstruálása által is – amely a közösség fennmaradásának záloga. A külső és belső ellenség képei itt nemcsak egy fenyegetés megjelölésére szolgálnak, hanem segítenek megerősíteni a közösség identitását és kohézióját, ahogy azt korábban már bemutattuk. Szabó diszkurzív szemlélete e gondolatot tovább árnyalja, amikor a politikai közösséget beszédközösséggént értelmezi, amelynek integritása és belső dinamizmusa az ellenségképek diszkurzív kezelésén keresztül formálódik. Az ellenségképzés nemcsak a külső és belső fenyegetések kijelölésével erősíti meg a közösséget, hanem belső határait is megszilárdítja, hozzájárulva ezzel a közösség *önazonosságának* és *alkalmazkodóképességének* fenntartásához (Schmitt, 2002; Schlett, 2018; Szabó, 2016).

⁵⁹ Láthattuk tehát, hogy Mouffe agonisztikus pluralizmusa megköveteli a politika szereplőitől egymás legitimitásának elismerését, stabilizálva ezáltal a demokratikus közösséget. A politikai ellenségkonstruálás gyakorlata ismeri ugyanakkor (a jelen disszertáció több pontján is emlegetett) kizorítás diszkurzív/narratív eljárását (ld. Szabó, 2016: 308–310), amelynek lényegi eleme éppen a politikai riválisok legitimitásának – azoknak a politikai közösségre nézve ártalmas mivoltára hivatkozással történő – megkérdőjelezése. Ez az ellentmondás felveti a kérdést, hogy a demokratikus keretek között működő politikai közösségek képesek-e megőrizni a rivalizáló csoportok között az agonisztikus szembenállást anélkül, hogy az antagonisztikus megosztottsághoz vezetne, amely így érdekes kontrasztba kerül a Mouffe-féle agonisztikus szemlélettel.

A politikai közösségek antagonisztikus struktúráját értelmező Mouffe-féle megközelítés kiterjeszti tehát a politikai közösség fogalmát a belső feszültségek kezelésének szempontjaira is, a konfliktusokat pedig a demokratikus diskurzusok szerves részének tekinti, megnyitva ezáltal a lehetőséget a közösség dinamikus, ugyanakkor stabil belső struktúrájának kialakítására (Mouffe, 2000; Mouffe, 2005). Ezzel az értelmezéssel a politikai közösség fogalma már nem pusztán a közös értékek és normák által meghatározott egységként jelenik meg, hanem a normatív alapokon túlmutatva, *az antagonisztikus konfliktusok kezelésének diszkurzív terét is magában foglalja*, ami különösen releváns a politikai ellenségképzés vizsgálata szempontjából. A demokratikus közösségek számára pedig elengedhetetlen a polarizáció és a politikai identitás olyan formáinak megőrzése, amelyek nemcsak dinamizálják a politikai tér működését, hanem lehetőséget adnak az eltérő vélemények közti párbeszéd és az identitásformáló eszmecsere számára is, megerősítve ezáltal a demokratikus pluralizmus kereteit.

Önmagában tehát sem a politikai polarizáció, sem a politikai identitás nem tekinthető olyan tényezőnek, amely veszélyeztetné a modern demokráciák hétköznapijait – sőt, mint láthattuk, ezek nemhogy nem ártanak, hanem kifejezetten szükségesek ahhoz, hogy e hétköznapiak a megszokott mederben folyhassanak. Mikortól okoz tehát gondot a kettőnek az egymásra találása? A politikai polarizációról írott munkájában Balogh erre azt a választ adja, hogy az identitáskérdés akkor kezd el problémaforrássá válni, amikor a politikai *érdekeken* alapuló, a közös hangok és a kompromisszumos megoldások keresésén alapuló, *programszerű polarizálást* (a politikai polarizáció „normális” formáját) felváltja az *identitásalapú, érzelmi polarizálás* (a politikai polarizáció „kóros” formája) – amelyben már nemhogy a kompromisszumkeresés, de a másik oldallal folytatott kommunikációt sem feltétlenül célja a résztvevő feleknek, s inkább a kinyilatkoztatás nyelvi stratégiájára emlékeztető módon, csupán a *másikról*, nem pedig a *másikkal* kommunikálnak (Balogh, 2022c: 62-64.).

Balogh az identitáspolitikák születését arra vezeti vissza, hogy miközben a hagyományos néppártok fókuszában a társadalmi közép megszólítását célzó törekvéseik, s ezekkel összhangban a társadalmi közép felé irányított politikai programjaik kerültek, ezek a pártok elvesztették karakteres világnézeti megkülönböztethetőségüket, teret nyitva ezáltal olyan politikai formációk előtt, amelyek tudatosan és karakteresen azzal az igénnyel léptek fel, hogy egy-egy társadalmi csoport identitását kizárólagosan képviseljék. Következésképpen, a korábban a politika legfőbb választóvonalát jelentő bal-jobb ideológiai törésvonal jelentősége háttérbe szorult, s átadta helyét az etnikai, vallási, valamint kulturális dimenziók

mentén szerveződő megosztottságoknak, háttérbe szorítva (vagy identitásalapon újradefiniálva) a szociális és gazdasági kérdéseket (Balogh, 2022c: 64-65.). A fenti megkülönböztetésünkkel élve tehát a pragmatikus jellegű konfliktusok felől nagymértékű és szembeötlő eltolódás ment végbe az ideologikus-világnézeti konfliktusok dominanciájának irányába, amely eltolódás értelemszerűen vont maga után az egyes konfliktustípusokra jellemző politikusi magatartások változását is: a politikai konfliktusokban megnyilvánuló politikai cselekvés *instrumentális jellegűből expresszív jellegűvé*, az érdekérvényesítés praktikus eszközéből az önkifejezés, az identitás kinyilvánításának eszközévé vált, egyidejűleg csökkentve ezáltal a konfliktusban résztvevő felek kompromisszumra való hajlandóságát és növelve az egyes konfliktusok intenzitását. A fentiek tükrében azonban Balogh felhívja rá a figyelmet, hogy míg azonban a politikai érdekeken alapuló programalapú polarizáció a modern demokráciák és politikai közösségek létének elengedhetetlen létfeltétele, addig az identitáson alapuló érzelmi polarizálás komoly veszélyeket jelent rövidebb távon a politikai közösségre, hosszabb távon a demokrácia minőségére nézve (Balogh, 2022c). Az identitás és annak kinyilvánítása ebben a formájában ugyanis már nem csupán a saját politikai közösségnek a másoktól való megkülönböztetésére, hanem az azoktól való elválasztására is szolgál, lényegében meglépve ezáltal a politikai ellenségképzés – 1. fejezetben tárgyalt – diszkurzív praxisának első lépését, s következésképpen életre hívva egy olyan *identifikációs diskurzust*, amelynek középpontjában a politika aktorok és az általuk képviselt közösségek identitáskülönbségei, s a hozzájuk kapcsolódó antagonizmusok állnak, s amely diskurzusok már nem az egyes politikai viták megnyerésére, hanem azok tartalmának meghatározására irányulnak. Az ilyen módon polarizált szemlélet tehát végérvényesen kettéosztja a társadalmat és hadrendbe állítja a politikai ellenségképzés működési mechanizmusait, nyelvi technikáit. A diszkurzív praxis elvégzi a negatív képzettársítások hozzárendelését az identitásalapon megkülönböztetett *másik* oldalhoz, az „ők” csoportjához (hiszen a pozitív tulajdonságokat az önmeghatározás alapján megkonstruált saját identitás korábban már a *másoktól* karakteresen megkülönböztetett „mi” csoporthoz rendelte), majd ezekre a negatív képzettársításokra vezeti vissza a másik csoport *veszélyességének* képzetét, amely így lényegében azáltal jelent *fenyegetést a saját közösségünkre nézve*, hogy identitásában (negatívan) különbözik attól (Schmitt, 1998: 24-26; Edelman, 1998: 67-68; Szabó, 2016: 313-315.). A másik oldal veszélyességének ilyen módon történő eltúlzása azonban nem csupán az identifikációs diskurzusnak, hanem a politikai *mozgósításnak* az eszköze is: hiszen mint ahogy maga a politikai cselekvés szerkezeti elemeként felfogott politikai gondolkodás,

úgy a politikai ellenségképzés is mindig *cselekvésre* – mindenekelőtt a saját közösség cselekvőképességének megteremtésére, illetve mások politikai cselekvéseinek célirányos befolyásolására – irányul (Schlett, 2018: 39; Balogh 2022c: 65.).⁶⁰

Mindezek tükrében az politikai ellenségképzés narratíváinak egységesítő, kizárólag a mi-ők dichotómia mentén kommunikáló retorikai építkezésének következtében a társadalomban internalizálódnak az identitásalapú megosztottságok, a semleges vagy mérsékelt álláspontok pedig először csak erodálódnak, majd szépen lassan teljesen kikopnak a politikai diskurzusokból, ahogy kikopik az egyes pólusok közti párbeszéd – s ezzel a kompromisszumos megoldások – lehetősége is (Balogh, 2022c). A szélsőséges polarizációnak ezen a pontján dominánssá válik az olyan, *szimbolikus meghatározottságokkal felruházott identitás- és legitimitásteremtő narratívák* (azaz politikai mítoszok) szerepe, amelyek noha a saját politikai közösség cselekvőképességének megteremtésének és fenntartásának nélkülözhetetlen kellékei, a politikai ellenségképzés eszköztárával kiegészülve fokozottan alkalmasak arra is, hogy erős érzelmeket kiváltása által célzott politikai cselekvésekre ösztönözzenek, valamint arra, hogy a társadalom identitásalapú megosztottságát tovább mélyítve, kirekesztő kategóriákká alakítsák a társadalomnak azokat a szimbólumait, amelyek eredetileg annak összetartozását, integrációját voltak hivatottak reprezentálni. Míg alapesetben az egyes politikai közösségeknek ezek az identitás- és legitimitásteremtő politikai mítoszai képesek egymás féken tartására, egymás „hatékonyságának” a csökkentésére, addig ha egy társadalmon belül monopolhelyzetbe kerülnek egyetlen politikai közösség ilyen jellegű narratívái – azaz a polimitikusság megszűnésével monomitikusság alakul ki –, az hatványozottan hozzájárul a politikai polarizáció „mérgező”, érzelem- és identitásalapú formájának megszilárdulásához, hosszútávú intézményesüléséhez (Balogh, 2019: 115; Balogh, 2022b: 119-120; Balogh, 2022c: 65-66.).

Az identitáson alapuló érzelmi polarizáció további politikai következményei között szerepel, hogy az szükségképpen vonja maga után a demokratikus rend alapvető normáinak erózióját

⁶⁰ Éppen ebben a cselekvésre irányultságban ragadható meg a politikai ellenségképzés feljebb bemutatott technikáinak a politikai aktorok körében tapasztalható „népszerűsége”, amellyel ezeknek a technikáknak a napjaink politikai viszonyaiban tapasztalható térnyerése is magyarázható. Hiszen noha az egyes technikák alkalmazásával szemben merülhetnek fel morális aggályok, a politikai haszonszerzésnek ebben a cselekvésre irányultságban megragadható sikerei (ld. mobilizáció, szavazatmaximálás, mozgósítás) vitathatatlanok. Nem véletlenül prognosztizálja Szabó Márton, hogy a politikai ellenségképzés praxisának technikái az idők végezetéig a politikai folyamatok meghatározó tényezői maradnak, hiszen alkalmazásuk kézzelfogható politikai hasznat eredményez alkalmazóik számára (Szabó, 2016).

is, tekintettel arra, hogy a társadalom identitásalapú megosztottsága lényegében úgy viselkedik, mint egy, Róna által „ideális” erősségüként jellemzett törésvonal: az identitásalapon elkülönült közösségek között kibékíthetetlen kulturális-ideológiai ellentét húzódik, szervezeteik pedig olyan hálózattal rendelkeznek, amely képes a közösség minden tagját behálózva megóvni annak identitását az ártalmasnak bélyegzett külső behatásokról (akár a *másik* csoporthoz tartozókkal való kommunikációtól), aminek következtében az ily módon elkülönült csoportok között megszűnik mind a párbeszéd, mind az átjárás lehetősége (Róna, 2008: 131.). Mint arra Balogh rámutat, sajátossága ugyanis a polarizáló logikának, hogy saját értékeit *abszolútnak* tételezi, ennél fogva kívánatosnak tartja (és meg is kíséri) azoknak az élet minden területére történő kiterjesztését. Ennek következtében az érzelmi alapú polarizáció logikája túlterjeszkedik a politikai alrendszer határain, s elárasztja, majd uralma alá hajtja a társadalom további alrendszeit is, az identitásalapú polarizáció által életre hívott politikai közösséghez fűződő *lojalitást* (tehát egy, a politikai alrendszer hatalmi logikájának megfelelő szempontot) téve meg a kiválasztás egyetlen releváns kritériumának az olyan, politikán kívüli szférákban is, mint amilyen a kultúra, a művészetek vagy a tudomány alrendszere. Ebben a kifordult értékrendben mindenre a gyanú árnyéka vetül, ami megkérdőjelezi, vagy meghaladni kívánja a pártos meghatározottságoknak ezt a mindenre kiterjedő érvényességét: a semlegesség, a függetlenség vagy a szakértelem fogalmai a mérsékelt politikai véleményekhez hasonló erózió mennek át, értéktartalmukat veszítve sem törekvés, sem igény nincs rájuk a társadalomban. Mindez maga után vonja az olyan demokratikus alapértékeknek a devalválódását is, mint amilyen a toleranciára, az önmérsékletre vagy a kompromisszumra való törekvés – ezekre ugyanis az identitásalapon polarizált társadalmakban a politikai aktorok és a társadalom tagjai egyaránt a gyengeség beismeréseként, annak kétségbevonhatatlan jeleként, esetleg adott esetben az ellenség javára tett engedményként (s ezáltal árulásként) tekintenek (Balogh, 2022c: 65-67.). Szükségképpen következik mindebből továbbá a *kiszorítás diszkurzív eljárásának* a polarizáló retorika általi elkerülhetetlen alkalmazása, vagyis az ellenségként bélyegzett *másik* oldal létjogosultságának elvitatása, legitimitásának megkérdőjelezése (Szabó, 2016: 308-310.), valamint az ellentétes vélemények fenyegető veszélyforrásként történő aposztrofálása. Mint arra Balogh rámutat, az érzelmi alapon polarizáló politika „a demokratikus rendszereket jellemző hatalommegosztást, a fékek és ellensúlyok rendszerét, a független intézményeket már csak szükségtelen akadékoskodásnak tekinti, amelyek a jó oldal kibontakozásának, azaz hatalomkoncentrációjának szükségtelen akadályát képezik”

(Balogh, 2022c: 66.).⁶¹ Mindezekből élesen kitűnik a politikai ellenségképzésnek a modern demokráciákkal összefüggésben megnyilvánuló paradoxona, nevezetesen, hogy *noha a modern politikai ellenségképzés a modern demokráciák terméke* (hiszen az ezek definíciós kritériumaként megjelenő kompetíció, a versengő politikai alternatívák megléte ad igazán táptalajt a jelenség térnyerésének), *mégis erősen erőteljesen erodálja is azok minőségét*.⁶²

Az identitásalapú politikai polarizációnak ezen a fokán már nem csak a politikai ellenségképzés és az érzelmi alapú polarizálás technikáit ötvöző, és eredményesen alkalmazó politikai aktorok állnak egymással szemben az egyes ideologikus-világnézeti konfliktusok egy-egy oldalán, hanem a polarizáció következtében identitásalapon elkülönült közösségek, kibékíthetetlen – ugyanakkor mindössze néhány konstruált, s jellemzően a polarizáló csoport által kisajátított identitáselemre korlátozódó – ellentéteken nyugvó, átjárhatatlan, egymással kommunikációra, kompromisszumra vagy megbékélésre képtelen *táborai*. Ezeknek az identitáselemeknek a kisajátítása hasonló következményekkel jár, mint a polimitikusság kialakulása: amennyiben az identitásalapon megosztott társadalom egyik csoportja magának vindikálja a jogot a társadalom egészének reprezentálására, s retorikájában egyedül önmagát tartja arra érdemesnek, hogy a társadalom egészének, illetve a nemzetnek a nevében felszólaljon, akkor az adott csoport e kisajátítás révén a kirekesztés, illetve megbélyegzés eszközévé alakítja az közösséget eredetileg integrálni hivatott kategóriákat, szimbólumokat (Balogh, 2022c: 66-67.).⁶³

⁶¹ A demokratikus intézményekbe vetett általános társadalmi bizalom csökkenésének okairól bővebben ld. Foa–Mounk, 2016.

⁶² E megállapítás összecseng Larry Diamondnak a demokrácia három paradoxonára vonatkozó megállapításaival, amelyek szerint 1) a demokrácia működése egyaránt igényli a konfliktust és a konszenzust, a konfliktusok túlerjeszkedése mégis instabilitáshoz vezet; 2) a demokrácia céljának tekinti a hatalomkoncentráció kialakulásának megakadályozását, stabil működésének azonban elengedhetetlen feltétele egy kormányzóképes többségi kormányzat; 3) a konszenzus növeli a demokrácia teljesítményét, mégis vannak helyzetek, amelyekben a gyors, konszenzus nélküli döntéshozatal képes leginkább a hatékonyság fokozására (Diamond, 1999).

⁶³ Példaként említhető ennek a jelenségnek az illusztrálására a lengyel politikai tér megosztottsága, amelyben a kormányzó Jog és Igazságosság (PiS) párt diszkurzív stratégiái rendszeresen a nemzeti képviselőt kizárólagos letéteményeseként pozicionálják saját közösségüket. A PiS narratívájának központi eleme, hogy magának vindikálja a jogot a „valódi” lengyelség képviselőjére, amelynek révén olyan szimbolikus töltetű kategóriák kisajátításának az igényével lép fel, mint amilyenek az ország tradicionális értékei, vallási és konzervatív identitáselemei. Ebben a narratívában a nemzeti integrációt szolgáló szimbólumok (pl. a „lengyel család” vagy a „nemzeti szuverenitás” fogalmai) kirekesztő jelentésszférával bővülnek: implicit módon sugallják, hogy az ettől a tradicionális-nemzeti értékrendtől eltérő értékrendet képviselő politikai erők (pl. a liberális vagy EU-barát formációk) nem tekinthetők a nemzeti érdekvédelem részének. Ez a fajta retorikai kisajátítás az identitásalapú polarizáció előrehaladott szakaszát jellemzi, amelyben az adott csoport önmagát tekinti egyedül érdemesnek a nemzeti érdekek artikulálására. Ezzel a társadalom integráló szimbólumai, mint a „nemzeti szuverenitás” vagy a „lengyel család,” az eltérő identitásokat képviselők kirekesztését és legitimációjának

Sajátossága, s további következménye az identitásalapú érzelmi polarizációnak mindemellett, hogy a saját közösség identitásával szemben a másik közösség identitása lényegében *abszolút ellenségképként* áll szemben: a köztük húzódó ellentét, illetve ellenségeskedés nem feltételhez kötött, így azt nem is lehet racionális kompromisszumok révén feloldani. Az identitáskérdésekről nem lehet továbbá tárgyalni sem, hiszen bármiféle engedmény vagy kompromisszum az önazonosságunk feladásával lenne egyenértékű. Az önmeghatározás, a megkonstruált identitás alapjául szolgáló értékek azonban nem csak *abszolút jellegűek*, de *erkölcsi töltettel* is rendelkeznek: a szemantikai oppozíciók ellenségképző nyelvi stratégiájára emlékeztető univerzalitással, valamint kizáró ellentétek egyes pólusaihoz kapcsolódó, eltérő értéktartalommal bírnak. E működési logika szerint a saját identitásunk alapjául szolgáló értékek természetesen bírnak erkölcsi többlettel a velünk szemben meghatározott identitások negatív előjellel ellátott identitásképző elemeihez képest: *a saját oldalunkra soroljunk a morális fölényt, az ellenoldalhoz a morális romlottságot*. Mindeközben az ellenségképzés egységesítő retorikája révén érvényre juttatjuk az általunk alkalmazott kategóriák univerzális, azaz a létezés teljességét átfogó jellegét is, azáltal, hogy kiiktatjuk a köztes álláspontok és semleges pozíciók létezését: valaki vagy osztozik velünk az erkölcsi felsőbbrendűségben, vagy csatlakozik a másik oldal erkölcsi fertőjéhez, vagy a mi morális többlettel rendelkező értékeinket vallja, vagy a másik oldal morálisan romlott értékrendszerével azonosul. Ezek az egymást kizáró, eltérő erkölcsi töltettel rendelkező ellentétek a politikai vitákban már nem pusztán véleménykülönbségekként, hanem egymással szembenálló, egyetemes és örökérvényű igazságokként jelennek meg, „amelyek nem tűnnek meg más igazságokat” (Balogh, 2022c: 67.), olyan versengő hiedelemstruktúrákat, igazságkoncepciókat és valóságkonstrukciókat teremtve ezáltal, amelyek tényszerűen cáfolható vagy igazolható igazságtartalmuktól függetlenül határozzák meg saját közösségük tagjainak valóságérzékelését – maximális relevanciával bírva ezáltal az adott közösség fragmentált nyilvánosságára nézve –, s egyúttal növelik az érzelmi alapú mozgósítás jelentőségét (Böcskei, 2019: 44-46.). Ezek a politikai nyelv konstitutív jellege által életre hívott igazságkonstrukciók – mint arra Balogh rámutat – az egész csoportra vonatkozó igénnyel lépnek fel, amellyel összhangban „olyan ellenséget konstruálnak, akivel már nem kell vitatkozni, elég megvonni tőle minden erkölcsi integritást, sőt emberi vonást” (Balogh, 2022c: 67.), hiszen ha az ellenség morális-erkölcsi értelemben

megkérdőjelezését szolgáló eszközökké válnak, tovább mélyítve az identitásalapú politikai polarizációt (Snyder, 2018).

romlott, akkor semmi keresnivalója a politikában sem (ld. a kiszorítás diszkurzív eljárását, Szabó, 2016: 308-310.), érdemtelenségénél fogva pedig teljességgel szükségtelen és felesleges vele bármiféle szakpolitikai vitába, pragmatikus konfliktusba bonyolódni (Balogh, 2022c: 67.). Rögvest igazolást nyer ugyanakkor a morálisan romlott ellenséggel szemben a kinyilatkoztatás ellenségkonstruáló nyelvi stratégiájának az alkalmazása – hiszen ellenséges státusza, valamint ártó szándéka erkölcsi romlottságánál fogva is evidencia –, illetve az egyre drasztikusabb megfogalmazások, provokációk, megbélyegző kifejezések alkalmazása – hiszen az morálisan romlott ellenséggel szemben bármilyen taktika megengedhető.

A fentiek tükrében megállapíthatjuk, hogy az identitáson alapuló érzelmi polarizálás okainak egy része a társadalom adottságaira vezethető vissza (folyamatos fragmentálódás, versengő identitástudatok stb.), egy jelentős részük azonban nagyon is tudatos politikai cselekvés, mindenekelőtt beszédaktusok révén megvalósuló diszkurzív praxis eredménye. Ahogy tehát azt a törésvonalak esetében is megfigyelhettük, noha a társadalmi konfliktusok eszkalációjának vannak a társadalom strukturális sajátosságaiban gyökeredző előfeltételei, az egyes konfliktusok intenzitásának foka, azok kezelésének módja, valamint az általuk determinált megosztottságok mélységének mértéke a politikai aktorok ezirányú tevékenységei – többek között a politikai ellenségképzés diszkurzív praxisa által – befolyásolhatók. Következésképpen, politikai döntés függvénye tehát, hogy egy adott politikai rendszer szereplői milyen irányba, milyen módon és milyen mértékben mozdítják el, illetve formálják át az adott rendszerben meglévő társadalmi-politikai konfliktusok jellegét – mindez azonban jellemzően mindenekelőtt a politikai előnyszerzés logikájának függvénye, azé tehát, hogy az adott politikai rendszer társadalmi-politikai kontextusában a politikai szereplők számára mely konfliktusok kiélezése, és melyek tompítása kecsegtet több politikai haszonnal. Mindezzel összefüggésben, a modern demokráciáknak a politikai ellenségképzéssel, illetve politikai polarizálással kapcsolatos paradoxonára újfent reflektálva, ismét megállapíthatjuk, hogy a különböző versengő politikai alternatívák által meghatározott, modern demokratikus politikai rendszerek mindegyikében számolnunk kell olyan politikai szereplők színrelépésével – valóságkonstruáló tevékenységével –, akik a politikai ellenségképzés diszkurzív praxisa, a társadalmi feszültségek kiélezése, vagy éppen a „kórosan” polarizáló megosztás politikájának jegyében igyekeznek mobilizálni (célirányos cselekvésre ösztönözni) saját közösségük tagjait. Balogh ezzel összefüggésben kiemeli ugyanakkor, hogy „a demokrácia próbája” nem abban áll, hogy tettenérhető-e ilyen

irányultságú politikai aktorok tevékenysége, hanem abban, hogy ezek az aktorok *mekkora sikerrel képesek véghezvinni ezirányú törekvéseiket* – abban tehát, hogy mekkora mozgástérrel, illetve tényleges hatalomra kerülési potenciállal rendelkeznek az adott politikai rendszer kontextusában. Az identitáson alapuló érzelmi polarizációnak a modern demokrácia állapotára, egyes alapértékeinek, illetve intézményeinek társadalmi-politikai megítélésére gyakorolt erodáló hatásait, illetve következményeit a fentiekben érintőlegesen már tárgyaltuk, ezt ehelyütt mindössze az ilyen jellegű polarizálásnak azzal a további jellemvonásával egészítenénk ki, miszerint az – a látszat ellenére – *apolitikusságot szül*. Az érzelmi polarizáció kiélezett, magas intenzitású, ideologikus-világnézeti konfliktusai, identításalapon megosztott közösségeinek kibékíthetetlen ellentétei, antagonizmusokra, illetve a kialakult megosztottságok bebetonozására, a mi-ők dichotómia állandósítására, a semleges pozíciók létszerű tagadására fókuszáló diskurzusai, a politikai közösség integráló kategóriáit, valamint a közösség egészének reprezentációs jogosultságát kisajátító narratívái, továbbá a felsoroltak összjátékai, kölcsönhatásai ugyanis kivétel nélkül olyan tényezők, amelyek alapvetően *a politikától való elrettentés irányába hatnak*. A politikától való tényleges elfordulás azonban elsősorban nem beletörődést vagy konfliktuskerülést, hanem *lemondást jelent*: lemondást a közös ügyeink társadalmi szintű megvitatásában való részvételtől, természetszerű érdekkülönbségeink, nézeteltéréseink konstruktív, pragmatikus konfliktusok keretében való rendezéséről, a közügyek vitelében való állampolgári szerepvállalásról. Balogh figyelmeztet ugyanakkor, hogy az állampolgári elfordulásnak az ily módon történő kiteljesedése, a társadalom apolitikusságának általánossá válása és rögzülése „az uralom olyan formái előtt nyit utat, amelyek azt keresik, ami elválaszt, nem azt, ami összeköt”, a társadalmi diskurzus, a vita okafogyottá válik, a demokrácia mechanizmusai, intézményeinek funkciói kiüresednek, az uralmon lévő politikai erők mozgásterét pedig jóformán semmi nem korlátozza. E forgatókönyv szerint a következő lépcsőfokot az érzelmi polarizáltság kiteljesedésének irányába annak a politika általánosan jellemző *perszonalizációs tendenciáival* való találkozása, illetve összefonódása jelenti, amely ezáltal képes *a polarizáltságot egyetlen személy képében megjeleníteni*, nyílt utat biztosítva ezáltal a szélsőséges érzelmek, a „kritikátlan imádat” és a „vak gyűlölet” összjátékának. Fokozottan igaz ez azokban az esetekben, amikor az összefonódásnak ezt a folyamatát az adott politikai közösség legitimációs- és identitásteremtő mitikus narratívái kísérik, vagy támogatják, ezekben az esetekben ugyanis a *polarizáltságot megszemélyesítő politikai aktor* személye is feltölthető az adott narratíva által hordozott szimbolikus jelentésekkel, aminek révén *az érintett politikai aktor maga is a politikai közösség*

szimbolikus alakjává, identitásképző tényezőjévé válhat – tovább erősítve ezáltal a hozzá kapcsolódó érzelmi viszonyulások szélsőségei között csapongó karakterét, és végérvényesen ellehetetlenítve a politikai érdekeken alapuló, programszerű politizálás (illetve polarizálás) lehetőségét (Balogh, 2022c: 70.). Az ilyen és ehhez hasonló szimbolikus jelentéstartalmaknak a különböző hatalmi-politikai vonatkozásait, hatásait – ideértve a társadalmi kohézió vagy a hatalmi legitimitáció megteremtésének aspektusait – behatóan vizsgálja a politikai antropológia tudományága – ezeket tekintjük át az értekezés következő fejezetében.

4. Ellenségképzés a politikai antropológiában

A politikai antropológia mint a társadalmi antropológia egyik ágazata (egyik szakantropológiája) elsősorban politika és ember különböző *hatalmi relációkba* ágyazódott viszonyrendszerének feltérképezésére (Clastres, 1987) irányuló szándékán keresztül kapcsolódik kutatási témánkhoz, ezen belül is elsősorban a hatalom szimbolikus mozzanatainak, illetve a *szimbolikus eszközöknek* a hatalomgyakorlásban betöltött szerepének vizsgálatán keresztül (Vincent, 2002). A. Gergely András a politológiát, illetve a politikai antropológiát összevető írásában alapvetően tematikájában és szemléleti sajátosságaiban ragadja meg a politikai antropológia különbségeit a politikatudományhoz, vagy akár a politikai szociológiához képest. E szemléletmódbeli sajátosság többek között a *politikai nyelv konstitutív mivoltának* a felfogása, s általa a *politikai mezőnek a konstruáltság világaként* történő értelmezése, de ide tartozik az intézmény fogalmának az a kiterjesztő jellegű értelmezése is, amelyet a diszkurzív institucionalizmus keretrendszerében megismerhettünk, és amelynek értelmében intézménynek tekinthető a nyelv, a szokás, a mítosz, de akár a szolidaritás, a társadalmi egyensúly vagy a konszenzuskeresés logikája is. A. Gergely hozzáteszi továbbá, hogy az antropológia mindenekelőtt az emberi kontextusok vizsgálatát helyezi előtérbe, s így gyakorta a nem-állami, nem-institucionális, szokás vagy hagyomány révén fennmaradt szabályrendszerekre koncentrál a formálisakkal szemben. Azokat, a társadalom tagjai által közösen kialakított szokásrendeket vizsgálja tehát, amelyek *funkciójuk* teljesülése révén rendelkeznek hatalmi aspektusokkal az adott közösség életében (A. Gergely, 1995: 150-151.) – összhangot mutatva ezáltal jelen értekezésnek abbéli szemléletmódjával, amely a politikai ellenségképzés jelenségének, illetve diskurzusainak a megértéséhez ugyancsak azoknak a társadalmi-politikai környezetük vonatkozásában betöltött funkciói felől igyekszik közelíteni. Összhangot figyelhetünk meg továbbá korábbi megállapításaink és a politikai antropológia szemléletmódja között abban a tekintetben is,

hogy a diszkurzív institucionalizmus kiterjesztő intézményfogalmát alkalmazva ebben a keretrendszerben is intézményként tekintünk a politikai ellenségképzés folyamatának diskurzusaira

Kutatási területeit tekintve, politikának és embernek a fentiekben említett hatalmi relációkba ágyazódott viszonyrendszerének feltérképezésén túlmenően érdeklődési körébe tartozik a politikai antropológiának továbbá a társadalmi egyensúly és kohézió kialakulásának tanulmányozása (Gluckman, 1963; Turner, 1969), a hatalom és a társadalom tagjai közt folyó dialógus folytonosságának vizsgálata, illetve a hatalomgyakorlás szimbolikus vonatkozásainak feltérképezése (Turner, 1969). Ehhez kapcsolódik a politikai antropológiának az, a már a *Bevezetésben* is említett megállapítása, miszerint a politikai intézményei szimbolikus eszközökkel teszik láthatóvá magukat az emberek előtt, míg a társadalom tagjai ugyancsak a szimbólumok révén élik meg a politikához való viszonyukat (Cohen, 1969b; Bourdieu, 1991). A szimbolikus formák ebben az összefüggésrendszerben tehát nem a politika mellékes dimenziói, hanem *a politikai valóság sajátos kifejeződései* (Zentai, 1997: 18.). Céljai között szerepel továbbá a politikai antropológiának a politikai hatalom gyakorlására vonatkozó empirikus tudás gazdagítása, a társadalom politikai dimenzióinak megismerése (Geertz; 2001). A diszciplína politika és uralom relációit úgy tekinti, „mint az egyetemes emberi kultúra egyik kommunikatív kategóriáját, az ember mint közösségi lény viszonyát a társadalmak történeti eredetű tagoltságához és e tagoltságon belül kialakult erőpozíciókhoz, uralmi eszközökhöz, jelképekhez” (A. Gergely, 1996: 3; Gluckman, 1963). Beletartoznak továbbá a politikai antropológia látókörébe olyan vizsgálódási területek is, mint például a hatalom szimbolikus és kommunikációs aspektusainak vizsgálata (Geertz; 1973), úgy is, mint egyes politikai rítusok és reprezentációk szerepének feltérképezése a hatalom egyes aspektusaival összefüggésben (Turner, 1969; Kertzer, 1988). A hatalom megnyilvánulásai közé sorolja továbbá a politikai antropológia az egyes társadalmi narratívák és az érdekek manipulálásának kérdéskörét, valamint az intézményesített közbizalmatlanság és a politikai testületek szerepének megértését is (Szabó, 2023: 175.), számos kapcsolódási pontot teremtve ezáltal az ellenségképző politikai diskurzusok vizsgálatának szándékával. Pierre Bourdieu hozzáteszi mindehhez, hogy az emberi cselekvést keretbe foglaló szimbolikus rendszerek nem csupán kommunikációs szereppel rendelkeznek, hanem hatalmi viszonyokat közvetítenek és erősítenek meg (Bourdieu, 1991: 163-170.).

A politikai antropológiában találkozott a jelentések és szimbólumok kutatásának újfajta módjai iránti igény és a Parsons-féle rendszerelmélet, amely a szimbolikus kultúra iránti megnövekedett érdeklődésben öltött testet (Eriksen–Nielsen, 2021: 150.) elvezetve a hatalom, a kultúra és a szimbolikus jelentések közötti dinamikus kapcsolatrendszer feltárására vállalkozó szimbolikus antropológia megszületéséhez. Parsons strukturalista-funkcionalista rendszerelméletének a politikai antropológiával való összefüggései elsősorban azokban a parsonsi gondolatokban keresendők, amelyek az egyes társadalmi alrendszereknek, s az általuk működtetett intézményeknek a *társadalmi rend stabilitásában* betöltött *funkcióira* vonatkoznak (Parsons, 1951). Osztja ugyanis a politikai antropológia azt az érdeklődést, hogy milyen szerepet töltenek be az egyes hatalmi struktúrák a társadalmi kohézió fenntartásában. Ez az érdeklődés vezeti a politikai antropológia képviselőit olyan kérdések kutatásának irányába, mint például a szimbolikus legitimitás kérdésköre, vagyis annak vizsgálata, hogy a hatalom legitimitásának egyes szimbolikus mozzanatai (ld. politikai rítusok) miként járulnak hozzá a közösségi identitás megerősítéséhez, a közösség integrációjának elősegítéséhez, vagy akár az inkumbens politikai vezetésbe vetett bizalom növekedéséhez (Kertzer, 1988). Összhang mutatkozik tehát a parsonsi gondolatok és politikai antropológia szemléletmódjában abban a tekintetben, hogy mindkettő a társadalmi integráció, illetve stabilitás kialakulásának, illetve megteremtésének determinánsait kutatja – ellenben míg Parsons az egyes társadalmi alrendszerek által betöltött funkciókkal magyarázza ezt a stabilitást (Bales–Parsons–Shils, 1953),⁶⁴ addig a politikai antropológia a – tágabb értelemben vett – politikai intézmények, a rituálék, a szokások, a hagyományok szerepében véli megtalálni annak eredőit, kiemelt figyelmet fordítva a szimbolikus meghatározottságok szerepére.

Fontos kiemelendő különbség ugyanakkor a két megközelítés között, hogy míg Parsons kifejezetten a társadalmi kohéziót megteremtő tényezőkre helyezi a hangsúlyt, addig a politikai antropológia legalább akkora figyelmet szentel a megosztottságot, polarizációt,

⁶⁴ Parsons rendszerelméletében a társadalmi intézmények alapvető funkciókat látnak el a társadalmi rend stabilitásának biztosítása érdekében, amelyek az általa felállított AGIL-modell szerint írhatók le: az adaptációs (A – adaptation) funkció a gazdasági alrendszerhez kapcsolódik, és a környezet kihívásaihoz való alkalmazkodására vonatkozik, a társadalom rendjéhez pedig az anyagi erőforrásokat biztosításán keresztül járul hozzá. A célmeghatározás (G – goal attainment) funkciója a politikai alrendszerhez kötődik, és a közösség kollektív céljainak a meghatározása, illetve a célok megvalósításához szükséges erőforrások koordinációja révén járul hozzá a stabilitás fenntartásához. Az integrációs (I – integration) funkció a jogi és szociális alrendszerekhez kötődik, és a normák fenntartása, valamint a konfliktusok csökkentése révén járul hozzá a közösség kohéziójának erősítéséhez. A mintafenntartás (L – latency) funkciója pedig a kulturális alrendszerhez kapcsolódik, és a társadalom értékrendjének és identitásának fenntartásához szükséges értékek és normák átörökítése révén járul hozzá a társadalmi rend hosszútávú stabilitásához (Bales–Parsons–Shils, 1953).

illetve konfliktust eredményező tényezőknek is – s többek között a hatalom szimbolikus eszközeinek a tárgyalásakor is, kifejezetten vizsgálja azoknak a politikai megosztottságok elmélyítésével, társadalmi konfliktusok kiéleződésével kapcsolatos aspektusait (ld. a politikai mítoszok szerepét az identitásalapú polarizáció erősítésében a programalapú polarizációval szemben). Következik továbbá Parsonsnak abból a szemléletéből, hogy a társadalmi rend fenntartását az egyes alrendszerek szigorúan meghatározott, stabilitást eredményező funkcióihoz köti – és ezeket *statikus, strukturális elemekként* kezeli –, hogy noha a társadalmi rendszer parsonsi definíciójának központi eleme az alrendszerek közti, kulturálisan strukturált és közös szimbólumok által közvetített *interakció*, ez a rendszer ebben a megközelítésben minden esetben *stabilitásra* és *harmóniára*, a „megelégedettség optimalizálására” törekszik (Parsons 1964: 5–6; Pál, 2007: 108.), az egyes alrendszerekre osztott szerepek révén fenntartva az egyensúlyt. Parsons későbbi kritikusai bírálják is modelljének eme statikusságát, illetve abbéli hiányosságát, hogy a rend és a stabilitás középpontba állításával elfedi a társadalomban meglévő konfliktusokat, érdekkülönbségeket, egyenlőtlenségeket, feltételezi ehelyett ugyanakkor, hogy a társadalomnak létezhetnek az egyéni meghatározottságok felett álló, közös szükségletei, illetve céljai, ismételten elfedve ezáltal a szétartó csoportérdekek meglétének problémáját (Turner, 2003). Mindemellett – Schlettnek már a *Bevezetésben* is jelzett fenntartásaival összhangban – statikusságánál fogva a rendszerben bekövetkező változásokra e modell csak anomáliaként tud tekinteni, képtelen azoknak kielégítő magyarázatával szolgálni (Schlett, 2018: 22). E problémákat orvosolandó, Parsons kritikusai egy jóval dinamikusabb megközelítést javasolnak, amely szerint a társadalmi rendszerek folyamatos változásban vannak, az egyes funkciókat ellátó alrendszerek szerepei pedig rugalmasabbak, a külső környezeti tényezők változásainak kitettek (Turner, 2003).

Egyaránt osztja a társadalmi stabilitás okai iránti érdeklődést, és Parsons kritikusainak a dinamikusabb megközelítések iránti igényét a szimbolikus antropológia irányzatának egyik legjelesebb kutatója, Clifford Geertz is, aki kifejezetten hangsúlyozza a társadalmi átalakulások dinamizmusának fontosságát – különös tekintettel azok szimbolikus meghatározottságaira. Geertz interpretatív – egyébként a diszkurzív politikatudomány szemléletmódbeli alapvetéseivel is összhangban álló – megközelítése ugyanis mindenekelőtt *a hatalom kulturális beágyazottságát* és annak *szimbolikus kifejeződéseit* állítja vizsgálódásának fókuszába, hangsúlyozva, hogy a politikai hatalom legitimitásának, vagy a politikai közösségeket összetartó identitásnak a megértésére irányuló kísérletek nem

korlátozódhatnak kizárólag az intézmények statikus funkcióira, nem hagyható figyelmen kívül ugyanis az egyes kulturális kontextusok, és az azokba ágyazódó politikai szimbólumok szerepe sem. (Geertz, 1973: 6-20.). A hatalom szimbolikus dimenzióinak és kulturális beágyazottságának vizsgálatával összefüggésben A. Gergely András szintén rámutat, hogy a hatalom nem pusztán egy aszimmetrikus viszony, hanem a társadalmi és politikai cselekvés alapvető alakítójtényezője. A. Gergely értelmezésében *cselekvőképesség* és politikai hatalom dinamikus kapcsolatában a társadalmi aktorok folyamatosan újradefiniálják identitásukat és céljaikat, ezáltal aktívan formálják a társadalmi és politikai mezőt, megteremtve ezzel a hatalom újabb és újabb értelmezési dimenzióit (Szabó, 2023: 175.).

Ezeknek az aspektusoknak a kiemelésével Geertz lényegében a hatalom szimbolikus eszközeinek (ld. politikai rítusok, politikai mítoszok) a *közösségi identitás formálásában*, illetve a *hatalom legitimációs folyamataiban* betöltött központi szerepére irányítja rá a figyelmet, indirekt módon betekintést engedve azoknak a társadalmi kohézió kérdéskörére vonatkozó összefüggéseibe is (ld. a politikai hatalomnak való engedelmesség okai, az autoritás legitimitásának alapjai, az identitás szerepe a közösség összetartozásának megerősítésében stb.). Következik mindebből, hogy Geertz értelmezésében a szimbolikus jelentések fáradhatatlanul alakítják, formálják a társadalom normáit és értékeit, amelynek következtében a közösség identitása sem egy statikus állapotot jelöl, hanem folyamatosan formálódik a szimbolikus jelentések kereszttüzében. Megjegyzendő továbbá, hogy noha ebben a megközelítésben alapvetően a változások állandóságával számolhatunk, a jelentésváltozásoknak, illetve -átadásoknak kifejezett dömpingje figyelhető meg a politikai rend stabilitását veszélyeztető, kiélezettebb konfliktusok vagy válságok idején, azaz azokban a politikai helyzetekben, amikor az adott rendszer normálállapota kerül veszélybe. Ez a megközelítés mindezek tükrében reflektorfénybe helyezi a társadalmi rend változásait, amelyek folyamataiba a közösség tagjai ugyancsak a kulturálisan közvetített szimbolikus aktusokon keresztül kapcsolódhatnak be. Mindezzel összhangban Geertz tehát alapvetően a társadalmi változás *eszközeiként* tekint a kultúrára, illetve az annak szövetébe ágyazódó szimbólumokra, hozzárendelve ennek következtében egy, a parsonsi modellből még keservesen hiányzó, dinamikus dimenziót a társadalom hatalmi-politikai meghatározottságainak megértéséhez (Geertz, 1973: 6-30.). Geertz vélekedése szerint a kultúra szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit foglalja magába, az emberek pedig ezáltal képesek megőrizni és fejleszteni az étellel kapcsolatos tudásukat, normáikat és értékeiket, tekintettel arra, hogy – mint írja – a saját kultúrájának

szövetében megbúvó szimbólumok összessége „egy-egy nép számára a legerőteljesebb összefoglalását jelentik mindannak a tudásnak, amelyet az életről szereztek” (Geertz, 2001: 14.).

4.1. A hatalom szimbolikus eszközei és a politikai ellenségképzés összefüggései

Annak megértéséhez, hogy a fenti bemutatott jelenségek miként viszonyulnak a politikai ellenségképzés folyamataihoz, mindenekelőtt el kell fogadnunk a politikai antropológiának azt, a fentiekben is érintett megközelítését, hogy a politikára – továbbra is a diszkurzív politikatudomány szemléletmódjával összhangban – *a teljes konstruáltság világaként* tekint, s így miközben a valóságot interpretálja, megszűnik valóság lenni, s maga is pusztán interpretációvá válik. El kell fogadnunk továbbá a politikai antropológia abbéli megállapításait is, miszerint minden társadalmi viselkedés két meghatározó aspektussal rendelkezik: egyfelől, hogy minden cselekvés *hatalmi vonatkozásba ágyazódik*, és afelől értelmezendő, másfelől, hogy ezeknek a cselekvéseknek mindegyike *rendelkezik szimbolikus meghatározottságokkal*, beépülve ezáltal a kultúra szimbolikus szerkezetébe (Zentai, 1997: 17.).

Következésképpen, a társadalmi cselekvéseknek keretet biztosító politikai mező, amely A. Gergely Andrásnak – a Geertz megállapításaihoz is igazodó – értelmezésében nem más, mint „társadalmi és uralmi erőhatások, interakciók kerete”, a fentiekkel összhangban teret enged a társadalmi folyamatok szubjektív megélésének, a jelentések folyamatos újraértelmeződésének. Ezzel egyidejűleg az egyes cselekvési formákhoz kapcsolódó szimbólumok képesek akár egymást erősítő, akár egymásnak ellentmondó gondolati konstrukciók összekapcsolására is, kihasználva az adott kultúrába ágyazódott asszociációs kapcsolatokat (A. Gergely, 1996: 4.) – hiszen a társadalom alapszöveteként, s egyben szimbolikus rendszerek összességéként (Lévi-Strauss, 1966; Geertz, 1973) a kultúra rögzíti azt a fogalmi keretet, tudáskészletet, illetve kódrendszert, amelyek a társadalmi tapasztalatok értelmezési keretét adják, s ezzel a szimbólumalkotáshoz szükséges asszociációs láncot is biztosítják.

Zentai Violetta rámutat továbbá, hogy a kultúra szimbolikus szerkezetén belül kognitív és emotív mozzanatok egymást kiegészítve jelentkeznek, amelyekre támaszkodva egyes *expresszív formák* kiemelkedő meggyőző erőt képesek felmutatni, abból a tulajdonságukból adódóan, hogy – különösen érzelmi érintettség esetén – egyszerű, konkrét eseteken keresztül történő tájékozódási lehetőséget nyújtanak anélkül, hogy a megismerés artikuláltabb

kategóriáira, kritikai gondolkodásra kellene támaszkodni. Szimbólumok révén ezáltal az egyes konkrét események, történeti mozzanatok absztrakt értékekkel kapcsolódhatnak össze, amelyek így adott politikai szituációban *erőteljes érzelmi reakció kiváltására* lehetnek képesek (Zentai 1997: 18.).

A hatalom szimbolikus eszközei közé sorolja Zentai magukat a *politikai szimbólumokat*, valamint a *politikai rítusokat*, *politikai mítoszokat* és a *politikai nyelvet*. Közös jellemvonása ezeknek, hogy konstruált szimbólumaik, narratíváik megkönnyítik a valóságnak az emberi elme számára olykor felfoghatatlan komplexitásának befogadását, azáltal, hogy annak megértéséhez leegyszerűsített „gondolati mankókat”, kapaszkodókat kínálnak – olyan „készen kapott” gondolkodási sémákat, amelyeknek a segítségével könnyedén szelektálhatjuk, interpretálhatjuk, illetve stabilizálhatjuk az a priori meglévő percepcióinkat. Sajátossága ugyanis a szimbólumok működésének, hogy a jelölt (a szimbolizált) mindig többretegű vagy komplex jelenség, míg a jelölő (a szimbolizáló) mindig egyszerű. A szimbólumalkotásnak ebben a mozzanatában, enyhe túlzással azt mondhatnánk, a határ a csillagos ég, nincs ugyanis elméleti korlátja annak, hogy az ember tudati tevékenysége révén milyen jelentéseket kapcsolt össze további jelentésekkel, illetve milyen jelentéstartalmak között teremt gondolati szintézist. A szimbólumalkotás szabadságának másik oldala továbbá, hogy gyakorlatilag *bármit* képesek vagyunk szimbolikus jelentéstartalmakkal feltölteni: tárgyak, koncepciók, nyelvi fordulatok egyaránt képesek különböző, gyakran ambivalens tartalmú, szimbolikus jelentések hordozóivá válni. Közös vonása mindezek tükrében a hatalom szimbolikus eszközeinek továbbá, hogy azok minden esetben alkalmasak *érzelmek kiváltására és célirányos cselekvésre ösztönzésére* (Zentai, 1997: 19-24.). E felsorolt jellemvonások mindegyike szembeötlően egybevághat a politikai ellenségképzés narratíváinak azokkal a tulajdonságaival, hogy azok mindig igyekeznek egyszerű, közérthető, készen csomagolt válaszokat adni komplex politikai problémákra, valamint azzal, hogy azok céljai minden esetben érzelmek kiváltására, illetve kíváncsiságnak ítélt politikai cselekvések megvalósítására irányulnak. Geertz megközelítésében ugyanakkor a politikai szimbólumok és kulturális narratívák szerepe túlmutat a valóság egyszerűsített reprezentálásán: ezek az eszközök alapvető struktúrákat kínálnak a közösségi identitás és társadalmi normák közvetítésére, így megkerülhetetlen elemévé válnak a politikai hatalom és társadalmi kohézió kapcsolatának (Geertz, 1973). Az identitásnak ez az erőteljes szimbolikus meghatározottsága ugyanakkor lehetőséget teremt egyes politikai aktorok számára, hogy ezt az erős érzelmi beágyazottságot kihasználva, fokozott érzelmi reakciókat

váltsanak ki azáltal, hogy az egyes szimbólumokhoz kapcsolódó jelentéseket kizárólagos, morális töltetű igazságként tüntetik fel, az ellenpólus erkölcsi-morális jellegű elutasítását, megtagadását mozdítva elő ezáltal (Balogh, 2022c: 67.).

Tulajdonsága a *szimbólumoknak* tehát, hogy képesek egyedi és sajátos jelentéssel felruházni szinte bármit, amit az emberi elme érzékelni képes: a kézenfekvőbb tárgyi, képi vagy nyelvi mozzanatokon túl például helyszínek, épületek, gesztusok is válhatnak szimbolikus jelentések hordozóivá, amennyiben az adott jelentés sikeresen beágyazódik az adott kultúrába, annak asszociációs folyamataiba.⁶⁵ A szimbólumalkotás szabadsága azonban itt sem ér véget, hiszen ahogy feljebb is jeleztük, a szintézisteremtésnek nincs elméleti korlátja: jelentések kapcsolódhatnak össze és szakadhatnak el egymástól, vagy találhatnak újra egymásra, esetleg töltődhetnek fel az eredetitől tökéletesen ellentétes jelentésekkel – ennek a végelemláthatatlannak tetsző lehetőségekkel telített mezőben tehát a politikai aktorok közti verseny tétje, hogy melyik fél lesz képes *a jelentésátadások ellenőrzésére*, illetve *meghatározására*, ki tudja saját értelmezéseit sikeresebben hozzátársítani és a politikai üzeneteinek megfelelő jelentéstartalmait hozzákapcsolni a kívánt célpontokhoz (Zentai, 1997: 23-24.).

A *politikai mítoszoknak* mint szimbolikus narratíváknak (Zentai, 1997: 22.) a „hatékonyága” ugyancsak a külvilág komplexitásának leegyszerűsítésében, megértésének megkönnyítésében rejlik, azáltal, hogy képesek befogadható egységekbe rendezni a valóság szerteágazó sokszínűségét, miközben egyúttal a társadalom rendjének kívánatos mivoltát és folytonosságát sugallják: a múltba nyúlnak vissza annak érdekében, hogy a jelent stabilizálják, gyakran egy kívánatos jövőkép elővetítésének megfogalmazása mellett,⁶⁶ összekapcsolva ezzel a három idődimenziót, s megteremtve a rend, a stabilitás és a folytonosság érzetét (Balogh, 2019: 108.). Ahogy magáról a disszertáció központi elemzési

⁶⁵ Ld. a teljesség igénye nélkül, szimbolikus jelentéseket hordozó helyszín (volt) többek között a berlini fal, amely a hidegháború alatt a megosztottság és az elnyomás, lebontását követően pedig az egység és szabadság szimbóluma volt; szimbolikus jelentéstartalommal bíró épület például az amerikai Fehér Ház mint a demokrácia és az államhatalom jelképe, vagy a magyar Országgyűlés épülete mint az állami szuverenitás szimbóluma; szimbolikus jelentéssel bíró gesztus a kézfogás mint a barátság, a megegyezés vagy éppen az ökölbe szorított kéz mint az ellenállás jelképe

⁶⁶ Mindez remekül illusztrálható a 8. fejezetben részletesen is tárgyalt Koszovó-mítosz példáján keresztül: a Koszovó-mítosz a szerb nemzet számára az 1389-es rigómezei csatát szimbolikus jelképpé emeli, ahol a múltbeli áldozat és hősiesség válik a jelenlegi nemzeti összetartás, állhatatosság és identitás hordozójává. Az így létrejövő narratíva ezáltal nem csupán a jelen politikai igényeit (és cselekedeteit) legitimálja, hanem egy jövőbeli „nemzeti újjáéledés” esetleges perspektíváját is előrevetíti. Ezzel a mítosz egyszerre sugall rendet, stabilitást és folytonosságot, amelyek a politikai közösség kohézióját és időtállóságát hivatottak fenntartani. (Erről bővebben ld. a 6. fejezetet.)

tárgyául szolgáló politikai ellenségképzésről is elmondhattuk, hogy az semmiképpen sem tekinthető a modern politikai folyamatok újszerű jelenségének, úgy a politikai mítoszok vonatkozásában is megállapíthatjuk, hogy azok hosszú idők óta a politikai diskurzusok szerves részei, hiszen – mint ahogy arra Balogh rámutat – a történelem értelmezésére, a politikai hatalom legitimációjának kérdésére magyarázatot kínáló politikai narratívák mindig is bővelkedtek mitikus elemekben. Alapvető különbségei ugyanakkor a modern politikai mítoszoknak – a történelem hagyományos mítoszaival szemben –, hogy azok alapvetően a társadalmi-politikai életben meglévő *identitás- és legitimitásdeficit*ek *kompenzálását szolgálják* (Balogh, 2019: 108.), ezt a funkciót látják el az adott társadalmi-politikai közeg vonatkozásában. Jellemző ezekre a modern politikai mítoszokra tehát, hogy azok alapvetően *hatalomgyakorlásról, az uralom legitimitásáról és a politikai közösségek identitás kereséséről* szólnak – hiányoznak belőlük ugyanakkor a hagyományos, transzcendens komponensek, amiket ebből adódóan valamilyen más abszolútummal, evilági jelenségek szakralizálásával igyekeznek pótolni (Balogh, 2019: 108-110.).

A modern politikai mítoszok keletkezése a nemzetek, illetve osztályok megjelenésének időszakára tehető, napjainkra pedig a politika folyamatainak olyan integráns részeivé váltak, amelyek alapjaiban határozzák meg napjaink politikai diskurzusait, folyamatos kompetíciót generálva a múlt értelmezésének és a jelen legitimálásának meghatározásáért. A mítoszképződés narratíváinak versengő értelmezései (és magyarázatai) némileg megidézik a Böcskei által is hangsúlyozott versengő valóságkonstrukciók (Böcskei, 2019: 45.) dinamikáját – annyival „növelve a tétet” azonban, hogy a politikai diskurzusok „normális” közegéből egy kulturális meghatározottságokkal fokozottan terhes, szimbolikus meghatározottságokkal erőteljesen túlfűtött, erőszakosan diszkurzív térbe kerültünk. A modern mítoszok által megfogalmazott szimbolikus narratívák ugyanis alapvetően éppen abban különböznek a politikai élet egyéb diskurzusaitól, hogy – mivel alapvetően minden politikai berendezkedés rájuk van utalva (hiszen közösségi identitás vagy hatalmi legitimáció nélkül egyetlen berendezkedés sem tud megenni) –, ezáltal jellemzően ők maguk válnak a hatalomért folytatott szimbolikus küzdelem legfontosabb eszközeivé. Hasonlítanak ugyanakkor a modern politikai mítoszok a politikai élet többi narratívájára, hogy hatékonyságuk fokmérője, megértésüknek a záloga éppúgy nem az általuk felvázolt elbeszélések igazságtartalmában, történelmi valósághoz való hűségében keresendő, mint ahogy a hétköznapi politikai diskurzusok mibenléte sem a tudományos alrendszer igazhamis logikája felől közelítve érthető meg (Balogh, 2022b: 97-106.). A modern mítoszoknak

ugyanakkor még annyi „elvárásnak” sem kell megfelelniük, mint a politikai élet kevesebb szimbolikus vonatkozással telített narratíváinak, tekintettel arra, hogy mítoszok esetében hajlamosak vagyunk a kétség szinte minden gyanúja nélkül magunkává tenni azoknak még a valóságtól mégoly elrugaszkodottnak tetsző üzeneteit is, méginkább reflektorfénybe állítva ezáltal a mitikus elbeszélések valóságkonstruáló jellegét, vagy – mint ahogy azt Szabót megidézte Balogh is írja –, ezeknek a narratíváknak azt a képességét, hogy általuk „a falra festett ördög képe megelevenedik”, majd önmeghatározásunk révén az identitásunk részévé is válik (Szabó, 1998: 234; Balogh, 2019: 110.).

A kizárólag mítoszokra építő politika ugyanakkor komoly veszélyek hordozója is lehet, tekintettel arra, hogy ezek a narratívák minden esetben egy olyan bináris kód köré épülnek, amely a valóság komplexitásának leegyszerűsítőjeként képes homogén entitásokként tekinteni a szembenálló felekre, az egyik oldalt démonizálva, a másikat idealizálva ezáltal. *A bináris kód* tehát mint *a leegyszerűsítés alapja*, illetve *eszköze* egy olyan dichotómiát hoz létre, amelyet nem a logikai, hanem az érzelmi viszonyulások határoznak meg, ezáltal egyszerű választást és könnyű azonosulási lehetőséget kínál az egyén számára, s megteremtve az általa meghatározott narratíva vonzerejét (Balogh, 2019: 111.). Nem véletlen egybeesés mindezekkel összefüggésben az sem, hogy jellemzően azok a politikai rendszerek és aktorok éreznek leginkább csábítást a hatalom szimbolikus eszközeként felfogott mitizálás iránt, akik valamilyen okból kifolyólag elvetik a politika versengéseken és kompromisszumokon alapuló, demokratikus világát, s annak alternatívájaként egy új politikai berendezkedés létének igazolása és identitásának megteremtése érdekében nyúlnak a mítoszteremtés és -alkalmazás eszközéhez. Egyenesen következik mindebből, hogy a modern politikai mítoszok mint napjaink politikai berendezkedésének szimbolikus meghatározottságokkal felruházott legitimációs- és identitásteremtő narratívái igen családiasan megférnek a politikai ellenségképzés jelenségével: hiszen ahogy hős vagy megmentő nélkül nincs meg egy mitikus elbeszélés, úgy nincs meg áruló, gonosztevő vagy üldözött nélkül sem. Megjegyzendő továbbá, hogy éppen nagyfokú *szimbolikus meghatározottságuknál*, illetve *identitáskonstruáló karakterüknél* fogva pedig a politikai mítoszokba ágyazott ellenségképzés hatványozottan alkalmas heves érzelmek kiváltására, célirányos politikai cselekvések ösztönzésére, valamint a társadalom egyes csoportjainak identitásálaton történő megosztására, kirekesztésre alkalmas kategóriákká transzformálva ezáltal a társadalom eredetileg integráló kategóriáit és szimbólumait (Balogh, 2022c: 66-67.). A politikai mítoszok szimbolikus narratíváival összefüggésben A. Gergely András

hangsúlyozza, hogy a hatalom és cselekvőképesség viszonya a politikai antropológiában nem csupán a közösségi normák továbbadását szolgálja, hanem lehetővé teszi a cselekvőképesség új formáinak megerősítését is. E megközelítésben a politikai ellenségképzés folyamata lehetőséget teremt az egyének és csoportok számára, hogy új narratívák szerepkörei mentén pozicionálják magukat, megerősítve saját identitásukat és cselekvési potenciáljukat a társadalmi és politikai térben (Szabó, 202: 175.).

Mint azonban arra Balogh rámutat, azok a politikai csoportosulások, amelyek nem rendelkeznek politikai mítoszokkal, nem rendelkeznek megfelelő *identitás- és legitimitásteremtő narratívákkal* sem, éppen a politikai viszonyokban törtéző érvényesüléshez elengedhetetlenül szükséges cselekvőképességüket veszítve el ezáltal: hiszen a politikai mítoszok narratív sikeréhez, identitás- és legitimitáskonstruáló karakteréhez az a tulajdonságuk is nagyban hozzájárul, hogy velük szemben „a legracionálisabb érvek és a legközvetlenebb érdekek is hatástalanok, ha nincsenek narratívába ágyazva” (Balogh, 2019: 115.). Ennélfogva, a politikai mítoszok paradoxonaként is értelmezhető az a jelenség, hogy a leginkább mítoszellenes politikai erők és irányzatok is rákényszerülnek saját (eredet)mítoszaik megfogalmazására, amennyiben egyáltalán fel akarják venni a harcot a politikai élet más szereplőivel szemben. Balogh hangsúlyozza ugyanakkor, hogy – hasonlóan a politikai konfliktusoknak az alapvetően értéksemleges értelmezéséhez – alapvetően a politikai mítoszokra is értéksemleges kategóriákként kell tekintenünk, amelyeket a gyakorlatbéli használatuk milyensége tölt fel pozitív vagy negatív tartalommal. Következésképpen, nem a hatalom szimbolikus eszközöként értelmezett modern mítosz elhalásában, vagy annak egy nála hatékonyabb, kiegyensúlyozottabb praktika általi leváltásában kell tehát reménykednünk, hanem abban, hogy a politikai mítoszok esetében is általánossá válik a versengő valóságkonstrukciók és -értelmezéseknek, a politimitikusságnak az állapota, mégpedig azáltal, hogy „minden mítosz kitermeli a maga ellenmítoszt”, felszámolva ezáltal az egyetlen szimbolikus narratíva központi státusa által dominált monomitikusság állapotát (Balogh, 2019: 115.).

A *politikai rítusok* a mítoszokhoz hasonlóan a folyamatosságérzetet biztosításán keresztül töltik be szerepüket a hatalom szimbolikus eszközei között: a rituális formák változásoknak ellenálló mivoltánál fogva a kultúra más összetevőivel szemben *rögzített* és *időtlen* jelleget kölcsönöznek, rendszeres ismétlődésüknél fogva pedig ugyancsak a rendet testesítik meg a politikai valóság sokszor zavarbaejtő sokszínűségével és komplexitásával szemben (Zentai, 1997: 20-21.). Turner értelmezésében a politikai rítusok közösségformáló ereje különösen a

válságok során mutatkozik meg, amikor a közösség stabilitásának megőrzése válik elsődleges céllá. A rítusok ilyenkor nemcsak a fennálló rend látszólagos folytonosságát biztosítják, hanem egyúttal azt a társadalmi-kulturális struktúrát is, amelyben *a közösség újjászületésének* lehetősége rejlik (Turner, 1974: 94-96.). Turner aszerint érvel, hogy a válsághelyzetek rítusokon keresztüli kezelése biztosítja a közösség számára az egység élményét, amely ezáltal morális legitimációt nyer. Ezen keresztül a hatalom szimbolikus eszközei között a rítusok központi szerephez jutnak, hiszen a politikai közösség ennek a szimbolikus cselekvésnek a révén nemcsak a krízisek átvészelésére kap lehetőséget, hanem a szimbolikus rend fenntartására is (Turner, 1974: 101-103.)⁶⁷. Geertz szemléletében a politikai rítusok ennél is tovább mennek: válsághelyzetek idején képesek fokozott érzelmi és szimbolikus töltettel megerősíteni a közösségi identitást, amikor a közösség közös szimbólumai nemcsak integráló, hanem ellenállást mobilizáló szerephez is jutnak (Geertz, 1973: 6-20.). Az identitásformáló szimbólumok és rítusok ilyen fokozott, válsághelyzetekben betöltött szerepe alapvető jelentőségűvé válik, amikor a közösségi identitáskihívásokkal, identitásdeficitekkel szembeül, amelyekből ezek szimbolikus, identitásképző elemek segítik ki, hozzájárulva ezáltal a társadalmi összetartozás fenntartásához, s ezáltal a politikai hatalom legitimációjának megerősítéséhez is (Geertz, 1973: 20-25.). Turner elméletében a politikai rítusok közösségformáló és válságkezelő szerepe nemcsak a rend fenntartását, hanem a közösségi identitás megerősítését is szolgálja. E rítusok révén a politikai vezetés képes új alapokra helyezni a közösségi összetartozás érzését, különösen a fenyegetettség percepciójával áthatott időszakokban, amelyek a politikai ellenségképzés narratíváinak kibontakozását segíthetik elő.

A felsorolás végére maradt a hatalom szimbolikus eszközei közül az, amely a politikai ellenségképzés szempontjából a legkiemelkedőbb jelentőséggel bír. A *politikai nyelv* ugyanis a politikai antropológia megközelítésében több, mint kulturális jelzőrendszer: a hatalom szimbolikus eszközöként közvetít egyén és társadalom között, interakcióik révén *igazságkonceptiókat és tudásstruktúrákat* hozva létre, s így alakítva a hatalmi viszonyokba ágyazódó társadalmi-politikai környezetet. Mindez egybevág Böcskei Balázsnak azzal, a *Bevezetésben* is ismertetett megállapításával, amely szerint a modern politikában óhatatlanul számolnunk kell egy bizonyos fokú ténypluralitással, versengő valóságkonceptiók és

⁶⁷ Turner válságelmélete alapján a politikai rítusok közösségformáló ereje válságok során, például a második világháború alatt az Egyesült Királyságban tartott győzelmi parádékon és emléknapokon keresztül nyilvánult meg. Ilyen események alkalmat adtak a közösségi identitás és a morális ellenállás hangsúlyozására, fenntartva a társadalmi rend látszólagos stabilitását (Turner, 1974: 95)

igazságstruktúrák meglétével (Böcskei, 2019: 45.). Tulajdonsága a politikai nyelvnek tehát, hogy az mindig *mélyrenyúló gyökerekkel illeszkedik a fennálló hatalmi viszonyok hálójába*: a hatalmi viszonyok (mindenekelőtt az egyes hatalmi pozíciókat megszemélyesítő politikai aktorok) hatni kívánnak a politikai nyelvre, az pedig konstitutív jellegénél fogva visszahat a hatalmi viszonyokra. A teljes konstruáltság világaként értelmezett politikai mezőben a politikai nyelv által életre hívott megfogalmazások, értelmezések mindezekkel összhangban szintén hatalmi szempontok szerint töltődik fel értelemmel: a kulturális definíciók meghatározása, a politikai nyelv nyilvános használata révén *keletkező identifikációs, illetve legitimációs diskurzusoknak a politikai valóság viszonyait átformáló konstrukciói* éppúgy szolgálhatnak a politikai hatalom státuszának megerősítésére, a politikai rend és stabilitás megteremtésére, mint az egyes társadalmi-politikai konfliktusok elmélyítésére, a politikai polarizáció kiélezésére (Bourdieu, 1991: 43-45; Zentai, 1997: 23-24.). Ahogy A. Gergely András kifejti, a politikai nyelv által kialakított valóság nem a társadalmi közép-re, hanem a „felülről meghúzható frontvonalakra” épül, amelyek a hatalmi pragmatizmus és retorikai átkeretezés révén folyamatosan újraalkotják a közéleti szereplők státuszát és identitását. E megközelítésben a politikai nyelv a közélet szimbolikus elemeként egy olyan színteret teremt, amelyben az ellenségképzés és a politikai identitások folyamatos újraértelmezése zajlik, az uralmi célok szolgálatában álló szimbolizáció révén (A. Gergely, 2023: 181.). Ebben a hatalmi-szimbolikus meghatározottságok és folyamatos újraértelmeződések által meghatározott térben, nem szabad megfedkezünk azonban az egyes egyéneknek, illetve csoportoknak a fentiekhez való viszonyulásairól, megéléséről, reflexióiról sem – ezeknek a feltárására hívjuk segítségül a politikai pszichológia megközelítésmódját, megállapításait, illetve eszköztárát.

5. Ellenségképzés a politikai pszichológiában

A politikai pszichológia, tárgyhöz, a politikához igazodva alapvetően ugyancsak a hatalmi és befolyásolási viszonyok pszichológiai vonatkozásainak, valamint a szervezett csoportok és közösségek lélektani folyamatainak elemzésével járul hozzá a politikai folyamatok megértéséhez. Az egyének és csoportok politikai interakcióinak elemzése, a politikai tapasztalatok és viselkedésformák elfogadásának, berögződésének, vagy akár megkérdőjeleződésének folyamatai egyaránt számot tarthatnak a tudományterület érdeklődésére. A kutatásunk tárgyát képező politikai ellenségképzéssel is számos átfedést, illetve kapcsolódási pontot találhatunk: *homo politicus psychopoliticus* cselekvéseinek,

gondolkodásmódjának megértése, az individualitás-kollektivitás, valamint a racionális-irracionális koordinátarendszerben való elhelyezése, a politizáló ember születése, s a politika folyamataiban való lavírozása, viselkedése mind politikai pszichológiai vizsgálódások tárgyát képezi. Mindezek tükrében szoros összefüggés tapasztalható a politikai ellenségképzés jelenségével is: a politikai antropológiához hasonlóan foglalkozik különböző hatalmi aspektusok szimbolikus vonatkozásaival, kiterjesztve vizsgálódásának körét a hatalom pszichológiai aspektusaira is, de kutatja a tömeglélektan különböző működési mechanizmusait, az ellenségképek és ellenségfogalmak megjelenési formáit és lélektani vonatkozásait, valamint a különböző propagandisztikus vagy demagóg beszédmodok iránti társadalmi-egyéni fogékonyság magyarázatait – hogy csak néhányat emeljünk ki a témánk szempontjából releváns kutatási aspektusok sorából.

A politikai pszichológia keretei közt a politikai diszkurzus jelensége arra világít rá, hogy a politikai nem csupán adott fogalmi keret, hanem önmaga is a határait folyamatosan kijelölő entitásként jelenik meg, amely „mindenevő” természetéből adódóan hajlamos minden más diskurzusra beépülni (Szabó, 1996: 117.). Gyulai Attila értelmezése alapján Szabó Márton Schmitt-felfogása a politika sajátos, „szuverén” természetére is rávilágít: mivel a politikai önmaga határait alakítja, és kizárólag saját diskurzusának nyelvén definiálható, lehetetlenné válik az absztrakt, univerzális politikai lényeg megismerése. Schmitt megközelítését követve Szabó a politikait olyan formális keretként értelmezi, amely azáltal különbözteti meg önmagát más diskurzusoktól, hogy saját diszkurzív logikáján keresztül határozza meg önmagát. Ezáltal válik „cselekvő beszéddé” a politikáról való beszéd is: a politikai diszkurzus jellemzője, hogy a nyelvi formák minden kísérletet ellenállhatatlanul visszavezetnek magának a politikai „cselekvésnek” a logikájához, és ez a körforgás mutat rá a politikai diskurzusra és annak nyelvi struktúrája közti szoros összefüggésekre (Gyulai, 2019). Ez a gondolat jól illeszkedik a politikai pszichológia vizsgálódási keretei közé, hiszen az egyének és közösségek politikai interakcióinak, az ellenségképzéshez hasonló mechanizmusokban történő megnyilvánulásainak pszichológiai vizsgálatát is elmélyíti.

A politikai pszichológia elméleti keretében nem csupán a politikai cselekvések egyéni és kollektív dinamikái válnak fontossá tehát, hanem azok a pszichológiai mechanizmusok is, amelyek révén a hatalom képes aktivizálni és fenntartani a közösségek ellenségképeit. Schmitt és Edelman gondolatai rámutattak arra, hogy a politikai közösségek fennmaradása és stabilizálása gyakran a külső ellenséggel szembeni összetartozás képzetében valósul meg. Ezt a szemléletet tovább árnyalják azok az elméletek, amelyek az ellenségképzés

pszichológiai hátterét, a tömegpszichológia és az egyéni-kollektív dinamika összefüggésrendszerében vizsgálják (Edelman, 1988).

Ezek közé sorolható Gustave Le Bon úttörőnek számító tömeglélektani elemzése, amelyben a szerző rávilágít, miként válhat a kollektív psziché a manipuláció áldozatává a tömegben rejlő irracionális és az egyéni felelősségérzet elnyomása által. Le Bon vélekedése szerint a hatalmi szereplők a kollektív félelmek és szorongások manipulációján keresztül befolyásolhatják a tömeg viselkedését, amely gyakran irracionális reakciókat eredményez, elnyomva az egyéni felelősségérzetet és erkölcsi normákat (Le Bon, 1895: 73-75.). Schmitt elméletére visszautalva, a tömeglélektan éppen azt az érzelmi alapot biztosítja, amely az ellenséggel szembeni azonosulás, illetve elutasítás dichotómiáját működésbe hozza – tovább erősítve a politikai közösségeknek az ellenséggel való szembenállás általi kohézióját.

Az egyéneknek hatalmi struktúrákhoz való igazodása, illetve az autoritásra való fogékonysága vizsgálatát helyezi kutatásainak középpontjába Erich Fromm, aki utóbbi vonatkozásában azt a megállapítást teszi, hogy az a bizonytalanságot fokozó időszakokban válik hangsúlyossá. Fromm elmélete arra mutat rá, hogy a bizonytalanságra adott válaszreakcióként az autoritás iránti igény és az ellenség fenntartása olyan érzelmi kötődést generál, amely az egyéneket egységes politikai közösséggé kovácsolja (Fromm, 1941: 146-148.). Bandura szerint az erkölcsi gátlások felfüggesztésének mechanizmusai révén az ellenségképző narratívák nem csupán az agresszív cselekvések társadalmi elfogadottságát alapozzák meg, hanem az érzelmi mozgósítás révén a politikai közösség lojalitását is erősítik. Ez az érzelmi mozgósítás nem csupán a morális igazolás alapját képezi, hanem a politikai közösség lojalitásának fenntartását is szolgálja (Bandura, 1999: 45-47.).

Ahogy a politikai antropológia fejezetében is láttuk, a politikai nyelv nemcsak reprezentációs, hanem formáló erővel is bír. Szabó Márton szerint a politikai diskurzusok saját logikájuk szerint alakítják ki a cselekvési kereteket, miközben egyszerűsített narratívákat kínálnak a közösségi identitás fenntartására (Szabó, 1996: 117.). Síklaky hozzáteszi, hogy ezek a leegyszerűsített sémák gyakran támaszkodnak sztereotípiákra és előítéletekre, ezáltal fokozva az ellenségképek és polarizáló politikai diskurzusok hatékonyságát (Síklaky, 1996: 3.). A demagógia és propaganda leegyszerűsített gondolkodási sémái tehát nem csupán a közösségi érzelmeket mozgósítják, hanem az ellenségképek hatékonyságát is növelik azáltal, hogy a politikai diskurzus szimbolikus dimenzióját tovább erősítik.

Az ilyen mechanizmusok jól mutatják, hogy a politikai diskurzus és az érzelmi manipuláció szoros összefüggésben működik. Ahogy azt a korábbi fejezetekben tárgyaltuk, a félelem mozgósító ereje és az ellenségek morális kategóriákba helyezése nemcsak a hatalom megerősítésére, hanem a politikai rend fenntartására is szolgál. A politikai pszichológia szemléletében ez az érzelmi és morális dinamika kulcsfontosságú az ellenségképzés által vezérelt narratívák hatékonyságának megértésében. Ez a dinamika Koselleck aszimmetrikus fogalmaihoz kapcsolódva világít rá arra, hogyan szolgálják az ellenségképző narratívák nemcsak a politikai polarizáció, hanem a hatalom önlegitimációs törekvéseit is, miközben a rend fenntartásának morális alapját teremtik meg.

5.1. Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmainak szerepe a politikai ellenségképzésben

Az ellenségfogalmak tekintetében megkerülhetetlen e területen Reinhart Kosellecknek az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikájáról írott munkája, amelyben *hellén* és a *barbár*, a *keresztény* és a *pogány*, valamint *felsőbbrendű ember* [mensch] és *alsóbbrendű ember* [unmensch – lényegében: nem ember] kategóriapárjain keresztül követi végig és mutatja be azok aszimmetrikus használatának mikéntjét és következményeit.⁶⁸ Mint azt Koselleck írja, közös jellemzője ezeknek az *egyenlőtlenül ellentétes ellenfogalmaknak*, hogy „saját pozíciójukat szívesen határozzák meg olyan kritériumok szerint, hogy az abból adódó ellenpozíció csak tagadható legyen” (Koselleck, 1997: 12.). Mint arra Tódor Imre rámutat, minden társadalmi csoportnak szüksége van olyan fogalmakra, amelyek csak őrá vonatkoznak, amelyek a saját *önmegnevezésének* eszközei, és amelyek által önmagára ismer – kizárva a körből ezáltal mindazokat, akik nem rendelkeznek az övével azonos jellemvonásokkal –, s egyidejűleg meghatározva önmagát (Tódor, 2015: 59.). Ahogy arra a politikai ellenségképzés nyelvi technikáinak bemutatásakor is utaltunk az aszimmetrikus megnevezések használatának vonatkozásában, a Koselleck által végigkövetett példák a fogalompár egyik oldalán semmi esetre sem az önmegnevezés eszközei vagy kifejezései; e terminusok morális és egzisztenciális tartalommal is telítettek, ahol az egyik pólus egyértelműen magába foglalja a másikkal szembeni magasabbrendűséget (Koselleck, 1997:

⁶⁸ Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmai és Nietzsche *Übermensch* koncepciója hasonlóan hierarchikus kategóriákra épülnek, azonban eltérő célokat szolgálnak. Míg Nietzsche *Übermensch*-fogalma az egyéni önmeghaladás és autonómia eszméjére utal, Koselleck aszimmetrikus megnevezései – mint például a „barbár” vagy „hitetlen” – politikai kategóriaként funkcionálnak, a megbélyegzés és kirekesztés eszközeként. Az előbbi a személyes értéktérítés irányába mutat, míg az utóbbi a politikai közösség határainak és belső hierarchiájának újrendezésére szolgál, fenntartva a társadalmi rendet és az alávetettség viszonyait (az aszimmetrikus fogalomhasználatról bővebben ld. az 2. fejezetet). vö. Nietzsche, 2006.

80.). Ami tehát ránézésre akár még egy semleges ellentétpár két végpontjának jelölésének is tűnhet – sőt, annak is kíván tűnni –, addig az a valóságban két erkölcsi-morális tartalommal telített, ellentétes töltetű pólus megjelölésére szolgál, ahol az egyik véglet egyértelmű felsőbbrendűséggel rendelkezik a másikkal szemben. Következésképpen, a két végpont között nem csupán *stílusbeli*, hanem *tartalmi* különbségekkel találkozunk, így az egyik oldalon egyértelműen az egyes személyekkel, illetve csoportokkal szembeni megbélyegzésre, illetve kirekesztésre alkalmas – sőt, hivatott – pejoratív kategóriák keletkeznek, míg a kategóriapár másik oldalán az erkölcsi értelemben feljebbvalónak tekintett kategóriát találjuk (Szabó, 2016: 314-315.). Igaz továbbá Koselleck fogalmaira nézve, hogy azokat aszimmetrikus mivoltuk ellenére az egyetemesség értékelésére használják, ezzel is megerősítve megbélyegző jellegüket. Mint Tódor írja, Koselleck nagy felismerése, hogy ezek az ellenségfogalmak a maguk potenciális valóságát *a nyelv által* nyerik el, az így létrejövő kategóriák pedig beépülnek az adott társadalom nyelvi- és szókészletébe, így bármikor előhívható sztereotípiaként élnek tovább. E tekintetben tehát Koselleck megállapításai egybevágnak a politikai antropológiának a politikai nyelv konstitutív jellegéről vallott elképzeléseivel.

Edelman mindezt kiegészíti azzal, hogy amikor a nyelvi technikák alkalmazása nem a legitimnek tekintett politikai ellenfelek, hanem a *közösség ellensége*⁶⁹ ellen irányul, akkor a retorika középpontjába a támadott személy(ek)nek nem a tettei, hanem természete, megváltoztathatatlanak tételezett belső tulajdonságai (gonoszsága, erkölcstelensége stb.) kerülnek, amelyek ebben az esetben teljesen függetlenek attól, hogy az illető milyen cselekvési utat választott, vagy hogy győztesen kerül-e ki az előtte álló konfrontációkból – azaz, hogy ténylegesen ártott vagy ártani kíván-e az adott közösségnek. Az ellenségképzés így azt sugallja, hogy a fenyegetés láthatatlanul, a háttérben van jelen: az ellenséges aktor politikai aktivitásának hiánya éppen a „föld alatt” zajló, rejtett machinációk bizonyítékaként interpretálódhat (Edelman 1988: 67-68.). Adott idegennek nem kell tehát ártania a politikai közösségnek ahhoz, hogy annak ellenségévé váljon, elég csupán a hozzá tartozó ártó képzettársítás, az asszociációs kapcsolat megteremtése. Edelman megközelítésében az

⁶⁹ A jelenség szemléletesen illusztrálható a nemzetszocializmus retorikája által, amely „a nép ellenségének” minősített minden olyan személyt vagy csoportot, amely nem volt összeegyeztethető az „árja faj” felsőbbrendűségére vonatkozó, a narratíva középpontjába állított elképzelésekkel (ld. zsidók, kommunisták, egyéb nem kívánatosnak ítélt elemek) (Kershaw, 2008). Hasonló eljárást figyelhetünk meg a kommunista rendszerek propagandájában, ahol „a nép ellensége” címkével illették azokat a személyeket vagy csoportokat, akik ellentétes nézeteket képviseltek a proletárdiktatúra vagy más központi ideológiai elvek vonatkozásában (ld. kulákok, osztályellenségé nyilvánított személyek, értelmiségi csoportok stb.). (Fitzpatrick, 1999).

ellenségeskedés igazolásának alapvető módja egy olyan narratíva kialakítása, amely összeköti a múltat a jövővel. Teszi ezt úgy, hogy egy olyan történetet konstruál, amely a szebb jövő ígérete által racionalizálja – és legitimálja – drákói intézkedések alkalmazását az ellenséggel szemben. E racionalizálás alapja, hogy az ellenség *természete* rosszakaró, gonosz, és mint ilyet, el kell pusztítani mind a közösségnek, mind magának az ellenségnek az önmagától való megmentése érdekében (Edelman, 1998: 90-92; Edelman, 2004: 45-50.). E narratíva tehát igazolja az ellenséggel szembeni határozott fellépést a társadalmi rend megóvása érdekében. Edelman felhívja rá a figyelmet azonban, hogy miközben e retorika alkalmazói megkonstruálják ellenségeiket és azokat a *történeti narratívákat*, amelyekbe elhelyezik őket, óhatatlanul határozzák meg ezzel egyidejűleg saját magukat és saját történelmi szerepüket is. Edelman szerint ez az önmeghatározás adja az egész folyamat érzelmi töltetét. Mint írja, egy, a nemzet szuverenitását fenyegető külső agresszor elleni fellépés által az egyén *önmagát* is *megkonstruálja* – egy büntelen hősökből álló nemzet tagjaként. Így tehát a narratíva egyaránt megalapozza az ellenség és az áldozat/megmentő identitását is azáltal, hogy utóbbit egy büntelen múltból kiemelkedő és egy szebb jövő elhozatalára hivatott karakterként definiálja, aki képes megtisztítani a világot az ellenség által megtestesített szennyezéstől (Edelman 1988: 75-76.).

Koselleck és Edelman elemzései a politikai pszichológia számára arra világítanak rá, hogy a politikai közösségek számára az ellenségképzés nem pusztán társadalmi kohéziót biztosító eszköz, hanem az identitás folyamatos fenntartásának és konstitúciójának lényegi eleme (Koselleck, 1997; Edelman, 1988). Koselleck aszimmetrikus fogalmi rendszere, amely morális dimenziókkal telíti az ellenséges kategóriákat, és Edelman narratívája, amely a politikai identitást a másik ellenében meghatározott konstrukcióként értelmezi, egyaránt rávilágítanak arra, hogy a közösségi egység nem nélkülözheti az ellenséges kategóriák fennmaradását. Az ellenség így nem csupán külső fenyegetésként, hanem a közösségi lojalitás és a politikai rend megőrzésének alapjaként is jelenik meg – egy olyan keretrendszerben, amely a nyelvi konstrukció révén képes az egyének és csoportok identitását befolyásolni és megerősíteni (Edelman, 2004). Az ellenségkép pszichológiai és politikai értelemben egyaránt biztosítja a közösségi önazonosságot, amely nélkülözhetetlen a politikai rend és stabilitás szempontjából.

Koselleck és Edelman elméletei rámutatnak arra, hogy a politikai ellenségképzés folyamataiban a közösségi identitás fenntartása és az ellenség fogalmi pozicionálása egymást erősítő szerepet játszanak. Koselleck aszimmetrikus fogalmai és Edelman

narratívája egyaránt azt mutatják, hogy a politikai közösségekben az ellenség meghatározása nem csupán egy külső fenyegetést jelöl, hanem egyúttal a belső egység és identitás alapvető pszichológiai támaszát is képezi, amely az egyéni és kollektív hovatartozás megerősítésére szolgál (Koselleck, 1997; Edelman, 1988). A politikai közösség érzelmi és morális kötődéseinek fenntartása érdekében azonban gyakran a láthatatlan hatalmi intézmények is aktívan bekapcsolódnak az ellenségképek életre hívásába és fenntartásába.

5.2. A titkosszolgálatok szerepe a politikai ellenségképzésben

A politikai közösségek stabilitása és lojalitása nemcsak a nyílt diskurzusok és morális igazolások révén őrizhető meg; a titkosszolgálatok tevékenysége ugyancsak meghatározó szerepet játszik az ellenségképzés fenntartásában (Révész, 2004; Révész, 2011). A titkosszolgálatok ellenségképző tevékenysége nemcsak a totalitárius rendszerek sajátja: a demokratikus államokban is léteznek olyan informális mechanizmusok, amelyekkel a közösség kohézióját igyekeznek fenntartani és politikai célokat támogatni. Gill és Phythian (2012) elemzése szerint a titkosszolgálatok gyakran „rejtett hatalmi központokként” működnek, amelyek célzott információkkal alakítják a társadalmi percepciókat, kiegészítve ezzel a közvetlen propaganda eszközeit. Chomsky és Herman (1988) „propagandamodellje” is erre utal, rámutatva, hogy a média és a titkosszolgálatok közvetetten segíthetnek a hatalom érdekeinek fenntartásában, gyakran az ellenségképzés pszichológiai dinamikájának kihasználásával. Ezeknek a közös eszközöknek célja a közösség kollektív érzelmeinek, morális sémáinak manipulációja, amely lehetővé teszi a hatalom stabilitásának fenntartását és politikai befolyásának kiterjesztését.

A titkosszolgálatok működését illetően Révész Béla rámutat, hogy ezek nem pusztán passzív megfigyelőként, hanem az ellenségképek aktív „felépítésében” és a társadalmi percepció irányításában is részt vesznek. E folyamatok révén válhat a titkosszolgálati ellenségképzés a politikai stabilitás és kontroll fenntartásának eszközévé, mindeközben pszichológiai hatásokat gyakorolva a társadalom kollektív tudatára és az állampolgárok lojalitására (Révész, 2004: 112; Révész, 2008: 85.). A titkosszolgálatok szerepe különösen a társadalommal szembeni kollektív kontroll gyakorlásában jelentős, hiszen politikai feladataik nem korlátozódnak az információszerzésre és ellenőrzésre, hanem az ellenségképek célzott felépítésében is kulcsszerepet játszanak, így irányítva a társadalmi percepciókat és közösségi lojalitást. Mindezek pszichológiai szempontból is relevánsak, mivel az ellenségképzés az érzelmi és irracionális elemeket mozgósítva képes fenntartani a

közösség egységét és az ideológiai hűséget, ahol a „veszélyes idegen” vagy a „másik” megteremtése az állam számára a stabilitás eszközévé válik (Révész, 2008: 85.).

A társadalmi elégedetlenség csillapítása érdekében alkalmazott titkosszolgálati ellenségképzés gyakran a közösség morális struktúráját fenyegető veszélyként mutatja be az ellenségként megjelölt csoportokat, legyenek azok politikai disszidensek, értelmiségiek vagy ideológiai ellenállók. Így válnak ezek az egyének vagy csoportok „a nemzet” vagy „az állam” ellenségeivé, akiket „felszámolni” szükséges a politikai közösség védelme érdekében (Révész, 2008: 90; Révész, 2011: 43.). Ennek a stratégiának fontos eleme, hogy nemcsak a célcsoport ellen, hanem a szélesebb társadalom irányába is hat, befolyásolva a közösség tudatát. A titkosszolgálati jelentések és dezinformációs kampányok következtében a lakosság elfogadja a kirekesztés szükségességét, az ellenségkép pedig szimbolikus és érzelmi keretek között alakul, ezzel formálva az állampolgárok lojalitását és politikai viselkedését (Révész, 2011: 46.). A titkosszolgálatok e funkciója a politikai pszichológia szempontjából is alapvető jelentőségű, mivel az ellenségképzés révén nemcsak az ellenséges csoportok izolálása történik, hanem a hatalom általi szimbolikus kontroll is fenntarthatóvá válik. A kollektív tudatot befolyásoló ellenségképek olyan társadalmi reflexeket váltanak ki, amelyek lehetővé teszik, hogy a közösség önazonosságát egy „külső fenyegetéssel” szembeni küzdelem kontextusában határozza meg, elősegítve ezzel a politikai stabilitás és a társadalmi homogenitás fenntartását (Révész, 2004: 115; Révész, 2011: 48.).

6. Ellenségképzés a politikai kommunikációban

A politikai kommunikáció tudományának egyik központi kutatási területe a hatalmi viszonyok és a társadalmi diskurzusok alakulása, valamint ezek kölcsönhatásainak vizsgálata. E kutatások célja feltárni, hogyan válnak a kommunikációs folyamatok a politikai döntéshozatal meghatározó elemeivé, és miként befolyásolják a közösségi normákat, identitásokat és csoporthatárokat. Jürgen Habermas nyilvános szféra koncepciója rávilágít arra, hogy a politikai közösség értékei és normái a nyilvános térben formálódnak, ami alapvetően meghatározza a politikai diskurzusokat (Habermas, 1989). Ezzel párhuzamosan Walter Lippmann kritikája a közvélemény és a média szerepéről arra mutat rá, hogy a média milyen mély hatással bír a politikai diskurzusokra, és hogyan alakítja a közvélemény percepcióját (Lippmann, 1922).

A politikai szimbólumok és a retorika szerepe szintén lényeges a politikai kommunikációban, amit Gianpietro Mazzoleni munkássága is hangsúlyoz. Mazzoleni azt

állítja, hogy a politikai nyelv és a szimbólumok nem csupán kommunikációs eszközök, hanem a politikai diskurzusok kulcsfontosságú elemei is, amelyek hozzájárulnak a hatalom legitimálásához. A politikai kommunikáció kutatásának központi alakja, Gianpietro Mazzoleni a politikai nyelv meghatározásakor egyenlőséget tesz politika és diszkurzív cselekvés közé, tekintettel arra, hogy – mint írja – politika és beszéd szétválaszthatatlanul egymásra épülnek, nem egymástól elkülönült létezők (Mazzoleni, 2006: 102.). Fontos észrevenni azonban, hogy a politikai térben a szavak jelentése alapvetően hatalmi szempontból töltődik fel értelemmel, míg maga a hatalom – a legitim erőszak monopóliumának weberi értelmezésén túlmenően – magába foglalja a közösség alapvető szimbólumainak meghatározására való képességet, a jelentésadás képességét is. Mazzoleni hozzáteszi mindehhez: tekintettel arra, hogy a politikai retorika, a politikai szimbólumok és szertartások a politikai kommunikáció döntő tényezői, a politikai tér különböző szereplői is szimbólumokon keresztül kommunikálnak, szertartásokon révén legitimálják magukat, illetve erősítik meg a társadalomban betöltött szerepüket (Mazzoleni, 2006: 103.). Mivel a hatalom természetéhez az is hozzátartozik, hogy gyakorlása szimbolikus tetteket kíván, bizonyos értelemben maga sem más, mint különböző jelek és szimbólumok általános összhangja (Mazzoleni, 2006: 115-116.).

A médiakommunikáció keretezései, ahogyan Robert Entman keretezési elmélete is mutatja, meghatározóak a politikai diskurzusok formálásában. A keretezés révén a média képes irányítani, hogy a közönség miként értelmezi az eseményeket és az azok mögött álló politikai narratívákat (Entman, 1993). Végezetül Altheide és Furedi kutatásai rávilágítanak arra, hogy a félelem az identitás formálásában és a politikai diskurzusokban kulcsszerepet játszik, mivel az érzelmek manipulációja jelentős hatással bír a politikai kommunikáció dinamikájára (Altheide, 2002; Altheide 2017; Furedi, 2005a; Furedi, 2005b). A politikai közösség identitásának kialakításában és fenntartásában betöltött szerepét már vizsgáltuk, és ezt a félelem, mint erőteljes eszköz, tovább gazdagítja a következő fejezetben részletesebben megvizsgált ellenségképzési folyamatokban.

6.1. Félelmek szerepe a politikai ellenségképzés folyamatában

Az érzelmek kutatása az elmúlt években egyre nagyobb figyelmet kap a társadalomtudományokban és a politikai kommunikáció területén egyaránt: napjainkban magától értetődő, hogy az érzelmek éppúgy szerves részeit képezik a társadalmi-politikai életünk mindennapjainak, mint a magánéletünknek. Az érzelmek reflektorfénybe kerülését a téma kutatói olyan átfogó társadalmi-politikai változásokkal hozzák összefüggésbe, mint

amilyen a „globalista ideológiák leáldozása” vagy a liberális demokrácia intézményeinek válsága, amelyek az egyén és a politikai szereplők közötti viszony új szempontjait emelik ki (Böcskei–Német, 2019: 85.). Az érzelmek tehát nem pusztán az egyéni élmények szintjén jelennek meg, hanem a politikai intézményekhez, cselekvőkhöz fűződő emocionális és pszichológiai kapcsolatok meghatározó tényezőivé válnak, amely a tudományos érdeklődés tekintetében is egyre nagyobb hangsúllyal jelenik meg. Ezt illusztrálандó, a médiahatás-kutatások például arra irányulnak, hogy feltárják, az érzelmek miként befolyásolják a médiafogyasztás módját és az adott médium iránti elköteleződést, míg az érzelmek társadalmi értelmezésére irányuló bölcsészettudományi megközelítések az érzelmeket az értékek és *jelentések közvetítőiként* vizsgálják (Nussbaum, 2001; Ahmed, 2004). Az efféle kutatások kiemelik, hogy az *affektív jelentésadás* társadalmi dimenziói a politikai diskurzusokban is megjelennek, ahol az érzelmek specifikus stílusok vagy regiszterek mentén – legyen az ironikus, félelemkeltő, gyűlölködő vagy együttérző – *csoportidentitások és határok kijelölésére* szolgálnak (Nikunen, 2019; Böcskei–Német, 2019).

Az érzelmek között is kitüntetett figyelmet élvez azonban a *félelem*, amely lényegében központi szerepet tölt be a politikai kommunikáció folyamataiban. Kitüntetett helyét pedig annak köszönheti, hogy egyike azoknak az érzelmeknek, amelyek a legerősebben képesek *aktivizálni a választókat*. Ezzel összefüggésben Robin kiemeli, hogy ennél a tulajdonságánál fogva a félelem lehetővé teszi a hatalom számára a társadalom feletti kontrollt és mozgósítást, mindenekelőtt azért, hogy az nem csupán egyéni, hanem kollektív politikai eszközként hadba állítható (Robin, 2004: 15-17.). Mindezt alátámasztják Edelman meglátásai is, aki rámutat, hogy a politikai szimbolizmus és retorika hatékonyan képes a félelemkeltést manipulációs eszközként alkalmazni, hiszen ezek segítségével a hatalom nem csupán a tényleges fenyegetésekre reagál, hanem saját érdekeinek megfelelően alakítja a közvélemény érzetvilágát. Edelman szerint a politikai spektakulum során a hatalom szándékosan egy olyan „látszatvalóságot” hoz létre, amely a választók érzelmi reakcióit manipulálja, elterelve figyelmüket a politikai valóság komplexitásáról – Edelman ezzel egyszerre ragadta meg a szimbolikus jelentéstartalmaknak a valóságot leegyszerűsítő jellemvonását (Zentai, 1997) és a politikai valóság konstrukciós jellegét, s abban a versengő tényértelmezések és valóságkonstrukciók meglétét (Böcskei, 2017; Böcskei, 2019). Edelman hangsúlyozza továbbá, hogy a politikai szimbolizmus így nemcsak egy-egy esemény valós veszélyére reflektál, hanem egy olyan átfogó narratívát kínál, amely egyéni és kollektív szinten is *fenntartja a hatalom legitimitását*: a félelem ebben az értelmezésében

tehát nem önmagában álló érzélem, hanem a politikai kommunikáció célzott eszköze, amely a közösség lojalitásának és támogatásának megszerzését szolgálja (Edelman, 1988: 12.). Balogh László Levente a félelemről írott átfogó tanulmányában azt olyan, alapvetően kettős jelenséggé határozza meg, amely egyszerre természetes, *biológiai reflex* és *kulturálisan meghatározott tapasztalat*. Ez a kettősség lehetővé teszi a politikai hatalom számára, hogy manipulálja a közvéleményt, hiszen a félelem a politikai diskurzusban nem csupán egyéni reakció, hanem *kollektív identitásformáló tényező* is. A félelemnek ezt az aspektusát a fentiekben már említette Altheide is hangsúlyozza, külön kiemelve a félelemnek mint kollektív identitásképző tényezőnek a modern politikai rendszerekben betöltött – és a digitális nyilvánosság által is felerősített – szerepét, mindenekelőtt azzal összefüggésben, hogy az diskurzus révén képes meghatározni a közösségek határait és hierarchiáit, egyes fenyegetések kontextusában (Altheide, 2006: 3-5.). Továbbá, mivel ez a két összetevő különböző történelmi korszakokban és társadalmi környezetekben eltérő módon ölt formát, a hatalom is különböző módokon élhet vele: egyes esetekben a félelem felébresztésével, máskor pedig annak elfojtásával szolgálja politikai céljait (Balogh, 2021: 110.). A félelem tehát alapvetően e kettős meghatározottságánál fogva válik különösen alkalmassá arra, hogy kiemelkedve a többi érzélem sorából elfoglalja a politikai kommunikációban betöltött központi helyét mint *figyelemfelkeltő* és *identitásformáló* tényező. Ezáltal válik érthetővé, hogy a politikai hatalom – amely *szimbolikus* és *diszkurzív eszközei* révén egyaránt képes egyének vagy csoportok félelmeinek felébresztésére és irányítására – az egyénien túlmenően immáron a kollektív érzékelést is képes befolyásolni. Hiszen, mint ahogy azt Balogh lényeglátóan megállapítja, „a félelmek felébresztése és elfojtása mindig is a hatalmi diskurzusok alapvető elemei voltak” (Balogh, 2021: 110.).

A politikai kommunikáció keretrendszerén belül tehát a hatalmi-politikai diskurzusoknak a félelmekkel kapcsolatos összefüggései – a korábbi fejezetek meglátásaival összhangban – mindenekelőtt azoknak a *kollektív félelmeknek* az életre hívásában érhetők tetten, amelyek a *közösség identitásának meghatározásáért*, külső és belső határainak megvonásáért, azaz a „mi” és „ők” dichotómia kialakításáért felelnek (Balogh, 2021). Slaby és von Scheve ugyancsak megerősítik, hogy a kollektív érzelmek – különösen a félelem – meghatározó szerepet töltenek be a politikai közösségek kialakításában és kohéziójában, mivel ezek az érzelmek egy olyan közös identitást hoznak létre, amely megszilárdítja a közösségen belüli lojalitást és összetartozást (Slaby–von Scheve, 2019: 1-26.). A félelem identitásteremtő funkciója egyszerre alkalmas tehát az ellenség megjelölésére és a társadalmon belüli

feszültségeket tompítására. Mint arra Balogh rámutat, a politikai hatalom célja a félelem mértékének szabályozása, amely korántsem egyszerű feladat, tekintettel arra, hogy „a gerjesztett félelem mértékének egyensúlyban kell lennie a hatalom által garantált védelemmel és biztonsággal” (Balogh, 2021: 114.) Ennek révén a hatalom az ellenségképzést és az *érzelmi manipulációt* eszközként használhatja fel *saját legitimitásának biztosítására*. Balogh felhívja a figyelmet továbbá a félelem paradoxonára is, amely azt az alaptételt mondja ki, amely szerint a félelem mértéke alapvetően független a tényleges fenyegetettség mértékétől: ezzel magyarázható a félelemnek az a jellemzője, hogy az sokszor éppen ott jelentkezik a legerőteljesebben, ahol az a legkevésbé volna indokolt (Balogh, 2021: 115.). Nussbaum kifejti, hogy a félelemnek éppen ez az irracionális dimenziója – annak a tényleges veszélyektől való függetlensége – teremt lehetőséget a hatalom számára, hogy rajta keresztül manipulálja a közösségi identitást és a társadalom kollektív érzékelését (Nussbaum, 2018: 10-12.), ezáltal nyílik ugyanis a politikának lehetősége arra, hogy a félelem *mozgósító potenciálját* kihasználva, akár alacsony kockázati szint mellett is eredményesen mozgósíthasson (Balogh, 2021: 116.). Napjainkra egyes félelmeink olyan mély beágyazódottsággal váltak identitásunk, személyiségünk, társadalmi-politikai környezetünk szerves részeivé, amelynek eredményeképpen azokat a társadalmi létezésnek egy olyan, félelmek kölcsönhatása által meghatározott létszférájában éljük, amelyben a verseny tétje annak a társadalmi szintű elfogadtatása, hogy melyikünk félelmei hitelesebbek vagy autentikusabbak a másikéhoz képest (Balogh, 2021: 111.) – hasonlatosan tehát a politikai diskurzusok *értelemadási folyamataihoz* vagy a szimbólumok *jelentésátadásainak ellenőrzéséért* folyó hatalmi-politikai csatározásokhoz – *értelmezési küzdelmet folytatva félelmeink tárgyának meghatározásért*. Mindez magától értetődően köszön vissza társadalmi-politikai diskurzusainkban, kommunikációs aktusainkban is, amelyek előszeretettel apellálnak egyes félelmeinkre – noha ez sokkal inkább a rájuk való hivatkozásként, mintsem direkt félelemkeltésként jelenik meg. Következésképpen – mint arra Balogh felhívja a figyelmet –, nem az különböztet meg bennünket másokról, hogy félünk-e vagy sem, hanem az, hogy kitől vagy mitől félünk. Mint írja: „identitásteremtő elemként nemritkán éppen az egymástól való félelemre hivatkoznak, és a másik felet teszik meg saját félelmük kiváltójának” (Balogh, 2021: 116.).

Módjában áll a hatalomnak ugyanis, hogy valós vagy vélt kockázatok kihangsúlyozása révén konkrét fenyegetésekké alakítson különféle diffúz szorongásokat. Eddigi vizsgálódásaink tükrében már nem sok meglepetést tartogat a *diszkurzív félelemkeltés* eszköztárának a

vizsgálata sem, azok ugyanis jellemzően a szimbolikus meghatározottságok leegyszerűsítő gondolkodási sémáihoz, vagy az ellenségkonstruálás nyelvi stratégiáihoz hasonlóan: *a komplex valóságot egyetlen, a közösség számára könnyen értelmezhető fenyegetéssé sűritik* – „szándékosan monokauzális viszonyt teremtenek a félelmek és megszemélyesítőik között” (Balogh, 2021: 116.). Itt érdemes felidézni mindazt, amit a korábbiakban a sztereotipizálás nyelvi eljárásairól írtunk, amely remekül példázza a félelemkeltés narratív eszközeinek közös működési elvét is, nevezetesen azt, hogy azok ellentmondásos tézisek, szűk, leegyszerűsítő valóságmagyarázatok keretrendszeréből válogatva a megkülönböztetés alapját vélik felfedezni minden társadalmi különbségben – miközben minden ilyen különbséget következetesen *veszélyforrásként* azonosítanak (Edelman, 1988: 100; Szabó, 2016: 319.). Következésképpen, közös jellemvonása ezeknek az eszközöknek (merítsünk is akárhonnan a politikai ellenségképzés eszköztárából), hogy éppen azáltal képesek legitimálni saját félelmeinket, hogy már-már szürrealitásba hajlóan egyszerű választ adnak rájuk (Balogh, 2021: 116.). Az ellenségkonstruálás nyelvi eszközeinek hathatós és kitartó alkalmazásával, illetve narratíváinak egységesítő retorikája révén a félelemkeltő politikai diskurzusok konstruktőrei a politikai közösség határainak újrafogalmazását, a társadalmi megosztottságok mi-ők kategóriáinak lefektetését olyan módon teszik meg, hogy a saját csoporttól tapasztalható bármilyen különbséget, eltérést *fenyegetést jelentő*, negatív képzettársításokkal azonosítják, megszüntetve ezzel a saját csoportunkon kívül esők *másságának* semlegességét – s egyúttal elfedve a saját csoporton belül esetleges ellentéteket, széthúzásokat, az imaginárius egység jegyében. Az ilyen módon *megkonstruált másság* ugyanis innentől kezdve csakis negatív jelentéstartalommal párosulhat (a saját csoport pozitív értéktöbbletével szemben), amely magában hordozza a kirekesztés igényét: *a másik veszélyességének oka tehát a tőlünk való különbözőségében rejlik*, amely megteremti *dehumanizálásának*, illetve *kriminalizálásának* alapját és indokolttá, valamint elfogadhatóvá teszi a vele szembeni fellépés lehetőségét, az állami védelem minden formáját. Mindehhez nem szükséges, hogy a konstruált másság megszemélyesítője ténylegesen tegyen is a közösség veszélyeztetéséért, a félelemre való hivatkozással bármely cselekedete, sőt, cselekvésének hiánya is interpretálható ártó tevékenységének megnyilvánulásaként. Mindez a politikai alrendszer működési logikájának megfelelően hatalmi vonatkozásokkal is bír, a hatalomnak lényegi elemévé válik ugyanis a schmitti *barát-ellenség viszonymeghatározás képessége*, vagyis azé a képességé, hogy egyeseket baráttá, másokat ellenséggé tudjunk nyilvánítani saját döntési kompetenciánk keretében –

ld. Schmitt decizionizmusát⁷⁰ (Schmitt, 2002; Schlett, 2018; Balogh, 2021). A viszonymeghatározásról való döntés pedig értelemszerűen vonja maga után – a szemantikai oppozíciós kategóriák nyelvi stratégiájának megfelelő – *kizáró ellentét két pólusán, eltérő értéktöbbséggel* rendelkező kategóriába történő besorolást is, hozzárendelve a „*mi*” tagjaihoz azok minden pozitív, a kívülállók csoportjához pedig minden negatív tulajdonságát, megnyitva a terepet az aszimmetrikus fogalomhasználat pejoratív kategóriái, illetve az általuk történő megbélyegzésére irányuló politikai cselekedetek előtt, megteremtve ezzel az ekképpen megbélyegzett *mások* kirekesztésének, illetve üldözésének kognitív és emocionális előkészítését (Allport, 1945; Edelman, 1998; Szabó, 2006: 76; Balogh, 2021: 117; Szabó, 2016: 313; Pál, 2019: 166.). Ennek az előkészítésnek az eredményeképpen ugyanis szignifikáns erősödésnek indul a hatalom birokosainak *cselekvőképessége*, akik ekképpen a másokkal szembeni veszélyek felmérésének és elhárításának egyedüli letéteményeseként felhatalmazás élveznek minden olyan intézkedésük vonatkozásában, amely saját, pozitív értéktöbbségtű közösségük védelmét szolgálja, függetlenül attól, hogy ezek az intézkedések tiszteletben tartják-e többek között az emberi jogokat vagy a politikai szabadságjogokat, esetleg fennálnak-e a kivételes állapot állandósulásának veszélyei (Balogh, 2021: 115-117.)

A politikai ellenségképzés politikai antropológiai vonatkozásainak tárgyalásakor részletekbe menően is taglaltuk a hatalom szimbolikus eszközeinek szerepét a hatalmi-politikai viszonyok alakításában, amely mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy azok képesek a komplex valóság egyszerű jelentéstartalmak általi közvetítésére, ennek következtében pedig erőteljes érzelmi reakciók kiváltására és célirányos politikai cselekvések ösztönzésére is (Zentai, 1997: 19-24.). Ezeknek az eszközöknek a működését Balogh szemléletesen illusztrálja a hatalmi cselekvőképesség megtestesítésére hivatott *falak szimbolikáján* keresztül. A fal több szempontból is helytálló szimbólum témánk vonatkozásában: fizikai formában is elválasztja egymástól a retorika által már kettéosztott, az érték kategória szempontjából alsóbbrendű „*ők*” és az értéktöbbséggel rendelkező „*mi*” csoportjait. Számos

⁷⁰ Carl Schmitt decizionizmusa szerint a politikai szuverenitás alapja nem a normákhoz való kötöttség, hanem a kivételes helyzetekben való döntéshozatal képessége, amely szükség esetén a jogrend felfüggesztését is magában foglalhatja. A szuverén az, aki a válságban felismeri és meghatározza a közösség „barátait” és „ellenségeit,” és ezzel cselekvési alapot teremt a közösség védelmére (Schmitt, 1992: 13-15.). A barát-ellenség viszonymeghatározás Schmitt szerint nem csupán elméleti kategória, hanem a politikai szféra lényegi kritériuma, amely a közösség fennmaradásának kérdése: az ellenség fenyegetést jelent a közösség létére, amelyet a szuverén szükség esetén erővel is megvédhet. Ez a politikai teológiai megközelítés megkerüli a liberális demokráciák normakövetelményét, és a közösség határainak megőrzését, önazonosságát, valamint a rend fenntartását helyezi a szuverén döntésén keresztül előtérbe (Schmitt, 1992: 26-28.).

kettősség jellemzi ugyanakkor a falak által hordozott jelentéseket, ennél fogva azok megannyi társadalmi-politikai diskurzust képesek magukba sűríteni: mint arra a Balogh Gottschlich nyomán rámutat, a fal egyszerre „a hatalom és felsőbbrendűség, illetve a félelem és biztonság építménye, egyszerre határ és bástya”, amely éppúgy sugallhatja az erőt és az áthatolhatatlanságot, mint a felállítása mögött húzódó félelmet és sebezhetőséget (Balogh, 2021: 121.). Talán már ennyiből is kitűnik tehát, hogy a falak szimbolikus jelentősége előbbrevaló azok fizikai funkciójánál – hiszen utóbbi tekintetben hatékonyságuk igen változó képet mutat a tekintetben, ténylegesen képesek voltak-e az adott építmények a *mások* távoltartására –, a biztonság, illetve védelem manifesztációjaként történő értelmezésünk ugyanakkor fizikai funkcióik teljesülése nélkül is nagy hatással bírtak, mindenekelőtt a *hatalom cselekvőképességének reprezentálása* tekintetében. E reprezentáció magába foglalja, s megtestesíti ugyanis a hatalom birtokosainak a *közösség védelmére vonatkozó képességét*, elismerést, támogatást kiváltva ezáltal a közösség tagjaiból. További előnye a szimbólumnak mindezek mellett azok rugalmassága: ha ugyanis az adott fal éppenséggel nem képes biztonsági funkcióinak rendeltetéseit ellátni, mindig építhető egy még nagyobb, még áthatolhatatlanabb fal, amely a vezetői cselekvés megtestesítőjeként újfent a vezetésbe vetett bizalmat erősíti, függetlenül elődje hatékonyságától. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – a politikai gondolkodás végcéljaként is felfogott (Schlett, 2018) – hatalmi cselekvőképesség manifesztációiként megjelenő falak jellemzően éppen azért hivatottak annak eme grandiózus reprezentációjára, mert a hatalom birtokosainak cselekvőképessége valamiben éppen hiányt szenved: a falak így erő hiányában is képesek erőt sugározni, ahogy képesek a hozzájuk kapcsolódó érzések felébresztésére, „aktiválására”, a biztonság és a védelem illúziójának megteremtésére is. S mivel a hatalom szimbolikus eszközeiként funkcióikat ezáltal töltik be, teljesességgel irrelevánssá válnak a falak megépítésének tényleges, gyakorlati következményének szempontjai, s ebben a konstrukcióban már nemhogy hatékonyságuk hiánya nem jelent problémát, de tényleges negatív hatásai sem bírnak relevanciával – holott ezek a következmények sok esetben éppen a biztonságérzetre hatnak vissza negatívan.⁷¹ Balogh kiemeli továbbá a falak szimbolikájának egy további jellegzetes velejáróját, nevezetesen azt, hogy azok – ismét igazodva a hatalom szimbolikus eszközeinek tulajdonságaihoz (Zentai, 1997) – leegyszerűsítő értelmezését kínálják az

⁷¹ Ilyen esetekre Balogh példaként említi többek között azokat az eseteket, amikor a falak mentén folyamatosan romlik a közbiztonság, növekszik az embercsempészet és a szervezett bűnözés, terjed az önbíráskodás, jogmentes zónák jönnek létre, és ennek hatására a határreégiók egyre inkább hanyatlanak (Balogh, 2021: 123-124.).

általuk orvosolni kívánt, komplex társadalmi-politikai, illetve gazdasági problémáknak is, azáltal, hogy azok *technikai jellegű* értelmezését hordozzák. Következésképpen, technikai jellegű probléma kezelése, technikai eszközökkel is oldható meg, a tökéletes biztonság tehát ebben a megközelítésben mindössze anyagi és technológiai ráfordítások függvénye. Ebben az esetben is érvényesül továbbá a tényleges hatékonyság hiányának irrelevanciája, hiszen a siker hiányának az oka nem az elképzelés hibáiban, hanem a ráfordítások elégtelenségben keresendő. Mindez a falak által kínált szimbolikus látszatomegoldásokra szánt ráfordítások folyamatos növelését eredményezi, amelynek legitimációs alapján az általuk képviselt biztonságérzet megteremtésének igénye szolgáltatja, alárendelve ezzel a hosszú távú megoldásokat a rövidtávú hatalmi érdekeknek. Végezetül, Balogh kiemeli a falak szimbolikájával kapcsolatban azoknak azt az újabbkori tendenciát is, miszerint azokat az utóbbi évtizedekben jellemzően olyan területeken emelték, ahol azok jövedelmi helyzetüket tekintve szignifikánsan eltérő térségeket, illetve közösségeket választottak el egymástól, így a jövedelmi különbségek által meghatározott szociális különbségek a mi-ők elválasztást megtestesítő falak szimbolikája által kulturális-identitásbéli különbségekké alakultak (Balogh, 2021: 123-124.), s az „ideális” erősségű törésvonalak logikájának megfelelően az általuk elkülönített közösségeket kibékíthetetlen kulturális-ideológiai ellentétek mentén osztották ketté, amely megosztottság az egyes közösségek minden tagját behálózza, s megszünteti a köztük lévő átjárhatóságot (Róna, 2008: 131.). A szociális, pragmatikus jellegű konfliktusok világnézeti, illetve identitáskonfliktusokká alakulása pedig maga után vonja az érzelmi polarizáció 3. fejezetben már ismertetett következményeit: a vitás kérdések kompromisszumos rendezésének, az álláspontok közeledésének ellehetetlenülését, a saját közösség erkölcsi felsőbbrendűségérzetének rögzülését a másik oldal morális romlottságával szemben, amellyel szemben a védelem eszközei újfent megengedettek, elfogadhatóak (Balogh, 2022c: 66-67.). Mint Balogh írja, azokban az esetekben, amikor ez bekövetkezik, az így megosztott közösségek „a fal túloldalán minden esetben káoszt látnak, amelyet undorral és félelemmel szemlélnek, és saját oldaluk rendvágásával állítanak szembe” (Balogh, 2021: 125.) – következésképpen, a másik oldal mint a veszélyt jelentő káosz világa félelmet szül az innenső oldalon elhelyezkedőkben, a falak ezáltal tehát biztonságérzet megteremtésének, a veszélyek és a félelmek csökkentésének eszközéből kettős, ellentmondásos természetüknél fogva éppen a félelmek felerősítőivé válnak (Balogh, 2021: 121-127.).

Az ilyen és ehhez hasonló szimbolikus töltetű intézkedések a biztonságérzet megteremtésén túlmenően remekül alkalmasak azonban a félelemérzet folyamatos fenntartására, táplálására is: hiszen, biztosan nagy lehet a veszély, ha már falakat kell építeni. Ez pedig összhangban áll a politikai aktoroknak azzal a gyakorta megfigyelhető törekvésével, amely kifejezetten a félelem ilyen módon történő fenntartására irányul (Altheide, 2006; Wodak, 2015). Ennek egyik legkézenfekvőbb eszköze az adott politikai helyzet *válságként történő értelmezése* (Körösényi et. al., 2016; Körösényi et. al., 2017), amely megteremti egy alacsony intenzitású, ámde tartós szükségállapot kialakulásának lehetőségét, amelynek keretében az inkumbens politikai vezetők saját politikai mozgásterüket szélesíthetik. Nagyban hozzájárul ennek fenntartásához a kollektív félelmeknek és a politikai ellenségképzésnek az az összjátéka, amely képes távoli vagy imaginárius fenyegetéseket is az aktuális és közvetlen veszélyforrás érzetével felruházni, azaz képes olyan valóságkonstrukció létrehozására, amelyben az adott távlati fenyegetés közvetlen relevanciával bír (Balogh, 2021: 126.). Szignifikánsan hozzájárul mindehhez az egyes fenyegetések hordozóiként megjelenő ellenségképek sokszínűsége (Szabó, 2016; Molnár, 2020), amelyeknek szövevényes hálójában, az egyes típusok kombinációjával „közelebb hozhatók” a mégoly távoli és bizonytalan fenyegetések is, amelyek az egyes félelemkeltő-ellenségképző narratívák révén a versengő valóságkonstrukciók egy sorába beépülve már tényleges veszélyforrásként jelennek meg, tovább formálva a befogadóközönségük valóságát (Böcskei, 2017; Böcskei, 2019): hiszen *a narratíva hatékonyságának eredményeképpen kialakuló félelemérzet akkor is valóságos, amennyiben a fenyegetés tényszerűen nem az – újfent igazolását adva tehát annak az alaptételünknek, amely szerint egy adott ellenségképző narratíva „hatékonysága” nem az igaz/hamis dichotómia mentén, hanem társadalmi-politikai hatásainak függvényében határozható meg. Az így kialakuló konstrukciókban a hatalom birtokosai fenntartják maguknak a félelem további meghatározásának lehetőségét, miközben cselekvésükkel finom egyensúlyt tartanak fenn a biztonságérzet megteremtésének látszata és a bizonytalanságot tovább erősítő intézkedések között. A félelemszint, illetve azzal összefüggésben a szükségállapot ilyen módon történő tartós fenntartása számot politikai haszonnal járhat az politikai szereplők számára, amelyek közül kiemelkedő saját hatalmuk, illetve legitimációjuk folyamatos megerősítése, politikai ellenfelek narratíváinak, személyének vagy csoportjának hiteltelenítésével, érvénytelenítésével párhuzamosan.*⁷²

⁷² Ld. a permanens válságkommunikációt a Körösényi és társai által meghatározott plebiszciter vezérdemokrácia rezsimtípusának megkülönböztető karakterjegyei között, amely lehetővé teszi a rezsím

Balogh felhívja rá a figyelmet azonban mindezzel összefüggésben annak veszélyeire, hogy napjainkban az emberek előbb mondanak le szabadságukról, mint biztonságuk illúziójáról, így az félelemkeltő-ellenségképző diskurzusok által életre hívott, konstruált félelmekre a társadalom válaszreakciója pedig folyamatos preventív intézkedéseket vár az államtól, akitől biztonságának megteremtését várja – a biztonságérzet megteremtésének ígéretéhez kötve ezáltal a hatalom birtokosainak legitimációját. Mindez pedig egyenes utat kínál annak, hogy a benne rejlő lehetőségeket felismerve, maga a politika magára öltse az állampolgári félelmek előidézésének és fenntartásának legfőbb ösztönzőjének szerepét, a félelmet téve meg ezáltal a politikai *cselekvés legfőbb motivációjává* (Balogh, 2021: 127.) – következésképpen tehát, a félelem válik a *politikai cselekvőképesség* megteremtésének zálogává.

A politikai hatalom tehát a *félelem mint kollektív élmény* kiaknázásával és irányításával képes formálni a társadalmi diskurzusokat, azonosítani, illetve megkonstruálni a közösséget fenyegető veszélyeket, és ezzel egyidejűleg kiszélesíteni saját politikai mozgásterét. A modern politikai kommunikációban azonban az érzelmek manipulációja mellett egy új, figyelemlapú politika is megjelent, amely a folyamatos információáramlást, a gyors reakciókat és az állandó jelenlétet használja ki. Ezen új stratégia keretében a politikai hatalom célja, hogy a figyelmet saját narratívái felé irányítsa, amelyek gyakran a félelmekre és a fenyegetésekre építenek. Az alábbi fejezet a figyelemlapú politika eszközeire és hatásaira összpontosít, bemutatva, hogy a politikai aktorok miként használják ki az érzelmek és a folyamatos médiafigyelem kettős hatását.

6.2. A figyelemlapú politika és a politikai ellenségképzés összefüggései

A figyelemlapú politika napjaink politikai kommunikációs folyamatainak egy olyan jelensége, amely a modern médiatér, azon belül is elsősorban a közösségi média platformjainak térnyerésével vált általánosan meghatározóvá – valamint a politika aktorainak azzal a felismerésével, hogy a hagyományos médiacsatornák egyre romló elérési mutatóival szemben a digitális nyilvánosság online platformjai lehetőséget biztosítanak az üzenetek gyors és hatékony közvetítésére, a választókkal való közvetlen kommunikációra és személyesebb kapcsolatok kialakítására, valamint a választói interakciók becsatornázására

legitimációs alapjául is szolgáló vezetői karizma folyamatos megerősítését a válságkommunikáció révén. Erről bővebben ld. a 9. fejezetet (Körösenyi et al., 2016; Körösenyi et al., 2017).

(Merkovity, 2018).⁷³ Mindez értelemszerűen vonja maga után a politikusok *kommunikációs stílusának* változásait, amely – igazodva ezeknek a platformoknak a logikájához – a hagyományos médiumokban megszokott kimért, megfontolt, szakmaiságot sugárzó politikusképhez és ehhez igazodó politikai üzenetekhez képest jóval populárisabb, közvetlenebb, szórakoztatóbb jellegű üzenetekre épít, amelyek – szemben a televízió képernyőin megjelenő politikusnak a választókat érvekkel meggyőzni kívánó törekvéseivel – sokkal inkább a felhasználók *érzelmeire* kívánnak hatni, mintsem azok racionalitására. Mindez azt eredményezi, hogy az érzelmi reakciók kiváltására, illetve a választói elköteleződés megteremtésére alkalmasabb, *provokatív* vagy *megosztó* tartalmak kerülnek túlsúlyba a politikusok kommunikációjában. Gyakori velejárója mindennek a politikai diskurzusok kiüresedése, felszínessé válása, tekintettel arra, hogy a politika aktorai az ilyen jellegű üzeneteikkel már nem egymással kommunikálnak, hanem közönségüket „szórakoztatják” (pl. látványos képi vagy audiovizuális tartalmak, performatív elemek beemelésével), amelynek következtében a forma előrelébbé válik a tartalommal szemben, okafogyottá téve például a magas színvonalú politikusi viták, érvek-ellenérvek ütköztetésére épülő szakmai párbeszédnek szükségességét. Számottevő változás továbbá, hogy a közösségi média platformjainak algoritmusok által uralt világában az átlagfelhasználó számára szinte lehetetlen a politikai üzenetek teljes elkerülése, ezeknek az oldalaknak a térnyerése által tehát a politikusok üzenetei immáron olyan, a politikai iránt nem érdeklődő, direkt politikai tartalmakat nem fogyasztó, vagy azokat egyenesen kerülő rétegekhez is eljuthatnak, akikhez korábban esélyük sem lett volna (Merkovity, 2018).

Míg tehát a klasszikus napirend-meghatározás (agenda-setting) keretében a politikusok kommunikációja mindenekelőtt a média napirendjének befolyásolására irányult, s csak azon keresztül, *közvetett módon* befolyásolta a hogy mely kérdések jelennek meg az állampolgárok, azaz a közvélemény napirendjén, s váljanak ezáltal a tágabb társadalmi diskurzus részévé, addig a politika aktorai mindenekelőtt az egyes médiumok figyelmét igyekeztek magukra vonni (McCombs–Shaw, 1972), a közösségi média térnyerésével azonban megnyílt a politikusok előtt a közvetlen napirend-befolyásolás lehetősége. A

⁷³ Az interaktivitás lehetőségével kapcsolatban érdemes megjegyezni azonban, hogy az online térben megjelenő politikusok jellemzően nem használják ki közösségi média platformjai által kínált interakciós lehetőségeket, ehelyett jellemzően a hagyományos média egyirányú kommunikációját tekintik irányadónak a digitális nyilvánosságban is (Merkovity, 2018: 32.). Mivel azonban a közösségi oldalak algoritmusai jellemzően előnyben részesítik a nagyobb interakciókat generáló tartalmakat, így a digitális térben megjelenő politikusok is arra törekednek, hogy üzeneteik minél több megosztást, lájkot vagy kommentet kapjanak. Ez a dinamika tovább erősíti a figyelemlapú politika jelentőségét, mivel a sikeres szereplés érdekében ezeknek a platformoknak a működési logikájához való alkalmazkodásra kényszeríti a politika aktorait.

politikusok ennek következtében saját maguk válnak médiatermelőkké, s a hagyományos média szűrőit megkerülve immáron közvetlenül kommunikálhatnak a választókkal (Böcskei–Német, 2019). Nem elhanyagolható továbbá ebből a szempontból a kettőnek az összjátéka sem, tekintettel arra, hogy a napjainkban a közösségi média platformjain számszórakapó témáknak is minden esélyük megvan arra, hogy – megfelelő intenzitás mellett – megjelenjenek a hagyományos média napirendjén is (Parmelee–Bichard, 2011). Erre a reflektál az *önmediatizáció* (vagy reflexív mediatizáció) folyamata, amely a politika aktorainak éppen abban a törekvésében ragadható meg, hogy a közösségi oldalaikon folytatott kommunikációjuk révén igyekeznek magukra vonni a hagyományos média figyelmét, azonban – mint ahogy arra Merkovity rámutat – miközben próbálják érvényre juttatni ezt a törekvésüket, az „akaratlanul is a követők figyelméért és annak megtartásáért folytatott harccá alakul” (Merkovity, 2018: 32.).

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a figyelemalapú politizálás a politika világának újszerű jelensége volna, hiszen a figyelem mindig is a politika folyamatainak hajtóereje, nélkülözhetetlen velejárója volt. Ez az együttjárás demokratikus politikai rendszerekben különböző kampányok idején mutatkozik meg leginkább, tekintettel arra, hogy a választások – azon túlmenően, hogy biztosítják és becsatornázzák a kormányzatra irányuló állampolgári beleszólás lehetőségét – egyben a politika szereplőiről való állampolgári véleménynyilvánítás legfőbb fórumai is, ennél fogva természetesen vonják magukra az állampolgárok széles rétegeinek figyelmét. Következésképpen, ezekben a – fokozottan kommunikációközpontú – időszakokban a választók az egyes politikai oldalak kampányait feszült figyelemmel kísérik, „a nyilvánosság figyelme extrém módon nyitott a politikai szereplőktől érkező üzenetekre” (Merkovity 2016; Altheide–Merkovity, 2021: 13.) – ezek az üzenetek pedig értelemszerűen igényt is formálnak az állampolgárok figyelmére, hiszen annak hiányában aligha sikerülhet az urnákhoz csábítani őket.

Ezzel el is érkeztünk azonban egy fontos distinkcióhoz témánkkal kapcsolatban, ez pedig a politikai figyelemnek a figyelemalapú politikától való fogalmi megkülönböztetése. Míg a *politikai figyelem* hagyományosan a napirend alakítására és a döntéshozatalra gyakorolt hatásokra összpontosít (ld. agenda-setting), addig a *figyelemalapú politika* kifejezetten a politikai szereplőknek egy – a figyelemért folytatott – kiélezett versenyhelyzetben megmutatkozó kommunikatív karakterére helyezi a hangsúlyt, és értelmezi azok egyes technikáit, *érzelmi hatást* kiváltását célzó üzeneteit (Merkovity, 2017: 49-50.). Ebben az új politikai környezetben a politikusok lényegében influencerként, önmaguk által menedzselt

kommunikátorként lépnek fel, akik folyamatos harcban állnak *a választók szűkös erőforrásként felfogott figyelméért*. Ebben a küzdelemben azonban ellenfeleik nem (csak) a rivális politikusok, hanem gyakorlatilag bárki és bármi, aki, illetve ami képes a választók figyelmét, ha mégoly csekély időre is felkelteni: a celebvilág hírességeitől kezdve, a sportélet csillagain át az internet világának közkedvelt macskás videóig bárki beszállhat a versenybe, a politikai aktorok kénytelenek tehát elmozdulni a politika világának általuk otthonosabban ismert porondjairól s megjelenni „az egyszerű emberek” – tehát *nem* politikai aktorok – által uralt közösségi média világában (Merkovity, 2008: 56.). Mindezek tükrében megállapíthatjuk tehát, hogy a *figyelemalapú politika azt a folyamatot írja le, amelynek során a politikusok kommunikációjuk révén – az információ- és híráramlások tengerében – igyekeznek a közönségük (a választók) minél nagyobb tömegeinek a figyelmét saját magukra, vagy az általuk képviselt témákra irányítani* (Merkovity, 2017: 52.).

A figyelemalapú politika gyakorlata különféle módszerek és technikák egész sorát ismeri a figyelem maximalizálására, a politikai szereplők ezirányú tevékenységeit a legnagyobb mértékben segítő eszközei a *hálózati logika*, az *önmediatizáció* és a *populáris politika* egyes kellékei. Manuel Castells szerint a hálózati logika a modern kommunikációs rendszerek szervezési elveként működik, amely lehetővé teszi a hatalomelosztást és a kapcsolatok fenntartását, de nem feltétlenül garantálja az üzenetek minden réteghez való közvetlen eljutását. Castells rámutat arra, hogy a hálózatokban a hatalom a kapcsolatok minőségéből és a közvetlen elérhetőségből fakad, de nem minden hálózati üzenet kap azonos figyelmet (Castells, 2009: 43-45.). Míg a *hálózati logika* mint a figyelemszerzésért hadba vonuló politikus csodafegyvere – a média rendszerszintű működésére építve – soha nem látott gyorsasággal képes a politikai üzeneteknek a lehető legszélesebb rétegekhez történő eljuttatására, addig az *önmediatizáció* az ily módon történő terjesztésre érdemes (és alkalmas) tartalmak előállításához segíti hozzá az egyszeri figyelemmaximalizáló politikust (Merkovity, 2017). Az önmediatizáció jelenségével írható le ugyanis a politikai aktorainak az a tudatos alkalmazkodási folyamata, amelynek keretében azok elsajátítják a közösségi média platformjainak működési szabályaihoz igazodó (könnyen fogyasztható és gyorsan terjeszthető) online tartalmak előállításának képességét (Hepp, 2011). John B. Thompson a médiatér sajátosságait vizsgálva hangsúlyozza, hogy a populáris politika elterjedésének egyik alapvető oka a közönség figyelméért folytatott verseny, amelyben a politikai aktorok a populáris kultúra elemeit használják a politikai üzenetek „könnyen fogyaszthatóvá” tételéhez és a választói interakció maximalizálásához (Thompson, 1995: 107–110.). Az

önmediatizáció térnyerésének következtében a közösségi média platformján megjelenő politikusok üzenetei mindinkább saját, személyes politikusi brandjük kialakítására, saját egyedi stílusuk, s ezáltal önmaguk, *másoktól való megkülönböztetésére* irányulnak – lényegében mediatisálva ezáltal a politikai gondolkodásnak az önmeghatározásra vonatkozó aspektusát (Merkovity, 2016a; Merkovity, 2018). Praktikusan igazodik az önmediatizáció logikájához a figyelemalapú politika következményének tekinthető a *populáris politika* eszköztára is, amely a hétköznapi politikai tartalmaknak a grandiózus (vagy éppen szenzációhajhász) látványossággá történő alakítása révén veszi fel a kesztyűt a szórakoztatóipar popkulturális tartalmaival szemben a választók figyelméért folytatott küzdelemben. A populáris kultúra egyes elemei, „termékei”, illetve hatásainak megjelenési formái többféleképpen is tettenérhetők a politikai aktorok digitális nyilvánosságban megjelenő kommunikációjában: a hírességekkel, sportolókkal, népszerű közéleti személyiségekkel való közös megjelenéstől (ld. endorsment-politika) akár egy meghatározott influencer-attitűd adaptálásáig is terjedhetnek, de jelentkezhetnek meghatározott stílus vagy képi világ adaptálásának formájában is (Merkovity, 2018; Merkovity, 2022).

Az információs társadalmak – nomen est omen – *információs túlterhelésben* (information overload) létező világában a *figyelem mint erőforrás* értéke éppen annak *szűkösségéből* fakad, abból adódóan, hogy az információbőség az emberek figyelmét és figyelemkapacitását „fogyasztja” (Herbert, 1971; Merkovity, 2018). Tekintettel arra, hogy a felhasználók egyre fragmentáltabb információs környezetben mozognak, amelynek információbőségében a politikai üzeneteknek a szórakoztatóipari tartalmakkal és a hétköznapi élet ügyes-bajos (*figyelmet igénylő*) dolgaival is versenyezniük kell, a politikai szereplők minden lehetőséget igyekeznek kihasználni, hogy a választóknak e a felettébb szűkös figyelemmennyiségének legalább egy kis részét saját személyükre, pártjukra, az általuk tematizált ügyekre vagy felkarolt témákra irányítsák (Merkovity, 2017; Merkovity, 2022). Ehhez kapcsolódik azonban a politikusok figyelemmaximalizáló tevékenységének az – a fentiekben már említett – specifikus megkülönböztetőjegye, hogy az a figyelemfelkeltés mellett olyan *érzelmi reakciók* kiváltását is célul tűzi, amelynek révén a megszólított választókat hirtelen és mély kötődéssel tudja magához (illetve saját politikai oldalához) kapcsolni. *A közönség érzelmi bevonódása tehát a figyelem hatékony és tartós megragadásának záloga.* (Altheide–Snow, 1979).

Kijelenthetjük tehát, hogy az *emocionális meghatározottság* a figyelemalapú politikának lényegi jellemvonása, ami alapjaiban is illeszkedik az emberi természet működéséhez: ami érzelmet vált ki belőlünk, arra jobban odafigyelünk. Szükségszerűen következik ebből azonban, hogy a figyelemért versengő politikusok kommunikációs stratégiája azok irányába az üzeneteknek, narratíváknak az irányába fog elmozdulni, amittől a legnagyobb érzelmi reakció kiváltását reméli. Ez a logika pedig nagyon rövid úton elvezet ahhoz a felismeréshez, hogy az olyan *elemi ösztönökre* apelláló narratívák lesznek a leginkább alkalmasak a kitűzött cél elérésére, mint amilyen a *félelemérzet*: hiszen amittől rettegünk, arra aztán egész biztosan odafigyelünk (Merkovity–Altheide, 2018). A figyelemalapú politikának tehát előszeretettel alkalmazott technikája a félelemkeltés, amelyet a figyelemfelkeltés magától értetődő szempontjain túl annak *mobilizációs potenciálja* is a legnépszerűbb kommunikációs stratégiák közé emel. Ugyancsak szükségszerűen következik a figyelemalapú politikának az eddigiekben tárgyalt aspektusaiból, hogy ha a politika szereplőinek célja a figyelem felkeltésén túlmenően annak *tartós fenntartása* is, a figyelem fenntartásának egyik leghatékonyabb eszköze pedig a félelemkeltés, akkor szintén pillanatokon belül eljutunk az olyan kommunikációs stratégiákhoz, amelyek a *félelemérzet tartós fenntartására* irányulnak (Altheide, 2002; Altheide, 2017; (Altheide–Merkovity, 2021) ⁷⁴ – ennek pedig az egyik legkézenfekvőbb és leghatékonyabb módja a politikai ellenségképzés technikáinak alkalmazása: a figyelemalapú politika így válik *félelemalapú* politikává, a figyelemmaximalizáló törekvések *félelemmaximalizáló* törekvésekké.

Tekintettel azonban arra, hogy – mint ahogy azt jelen fejezetben is több ízben hangsúlyoztuk – a figyelemalapú politika lényegében a közösségi média platformjainak térnyerésével nyerte el központi pozícióját mint napjaink politikai kommunikációjának egyik legfőbb szervezőereje és meghatározó tényezője, az ennek jegyében születő *figyelemmaximalizáló*

⁷⁴ Ahogy az a figyelemalapú politika működésére általánosságban is igaz, ennek illusztrálására remek példa Donald Trump kommunikációs stratégiája. Trump 2016-os megválasztása, elnöksége alatt folytatott politikája és 2020-as elnökjelölti kampánya új szintre emelte – lényegében megteremtette – a *félelemmaximalizálás politikáját*. Trumpnak a bevándorlás által jelentett *fenyegetés* és a *más* csoportok (ld. muszlimok, mexikóiak stb.) démonizálása köré felépített narratívája folyamatosan táplálta az amerikai társadalomnak az *idegenekkel* szembeni félelmeit. Mindeközben az általa használt kifejezések túlzó drámaisága (ld. „invázió”), az online térben megjelenő üzeneteinek látványos képi vagy audiovizuális tartalmai pedig – mindig újabb és újabb lendületet adva a félelemkeltésnek – nem csak *felnagyították*, de folyamatosan *fenn is tartották* a retorika által felvázolt fenyegetés képét. Trump ellenségképző narratívája tehát olyan ellenségképet konstruált a bevándorlók csoportjából, amely egyfajta *állandó veszélyforrásként* tudott rögzülni politikai közösségének tudatában, nagyban hozzájárulva ezzel Trump félelemkeltés általi érzelmi mobilizációjának sikeréhez (Altheide, 2017; Altheide–Merkovity, 2021).

ellenségképző narratívák terjedésének is ezek a platformok lesznek az elsődleges színterei. A digitális nyilvánosság tereinek a – következő fejezetében részletesebben is tárgyalt – sajátosságaiból következik azonban, hogy azok soha nem látott gyorsasággal és hatékonysággal képesek ezeknek a félelemkeltő célzattal születő politikai üzeneteknek a terjesztésére. Ezek a tendenciák együttesen hozzájárulnak a politikai közösség érzelmi alapú polarizációjának erősítéséhez, illetve olyan, nagyfokú véleményazonossággal jellemezhető, *izolált kommunikációs terek* – Böcskei szóhasználatában: digitálisan homofil szigetek – *fragmentált nyilvánosságainak* a létrejöttéhez, amelyek kizárólag saját virtuális közösségük tagjainak már meglévő percepcióinak megerősítését szolgálják – kiváltképpen azokat, amelyek *más*, szembenálló csoportok veszélyességével kapcsolatosak (Merkovity, 2018; Balogh, 2022c; Böcskei, 2019). Újfént érdemes visszautalni ezzel összefüggésben Böcskeinek a versengő tényértelmezések és valóságkonstrukciók meglétére vonatkozó intelmére, tekintettel arra, hogy a politikai diskurzusok valóságkonstruáló hatásai semmit sem csorbulnak a digitális nyilvánosság fórumain – sőt, az előbbieken is említett *gyors és hatékony tartalomszórásra* való képességükénél fogva ezek a platformok kifejezetten alkalmasak a különböző valóság- és ténypercepciókat narratíváinak „felhangsítására” (Böcskei, 2019: 41.). Mindezekkel összhangban Couldry és Hepp is megállapítják, hogy a digitális platformok a közösségi élet fragmentálódásának helyszínei, ahol a politikai aktorok saját narratíváikat olyan módon alakítják ki, hogy az a közönség saját véleménybuborékjain belül maradjon. Ez a fragmentáció fokozza a polarizációt, és új keretet ad a politikai figyelem irányításának (Couldry–Hepp, 2016: 62–65.). Ezt a folyamatot értelemszerűen erősítik továbbá a politikusi kommunikáció egyes tudatos, ezirányú stratégiái is, vagyis az a politikusi törekvés, amely kifejezetten igyekezettel kísérli meg saját, az általánosan elfogadottól eltérő, olykor kifejezetten meghökkentő vagy megosztó valóságértelmezésének társadalmi elfogadottságát, hozzájárulva ezzel az objektivitás fogalmának relativizálódásához. (Merkovity, 2020; Merkovity, 2022: 123.).

A félelemkeltő politikai diskurzusok politikája ezzel összefüggésben abban ragadható meg, amikor egyes politikai szereplők valóságértelmezése adottságként kezeli bizonyos személyek vagy csoportok *veszélyességét* és ártó szándékát. Ezzel a hatalom, ahogy korábban Balogh is rámutatott (Balogh, 2021: 116.), a diffúz szorongásokat konkrét fenyegetésekké alakítja, majd tudatosan munkálkodik azon, hogy az általa életre hívott valóságkonstrukciót a társadalom minél szélesebb rétegei a magukévá tegyék (Altheide, 2002; Furedi, 2005a; Furedi, 2005b). Ezeknek a narratíváknak az ereje abban rejlik, hogy –

mint ahogy azt Balogh is hangsúlyozta a félelem paradoxonával kapcsolatban – a kiváltott érzelmi reakciók függetlenek a tényleges fenyegetés vélt vagy valós mivoltától, illetve annak mértékétől: hiszen, mint ahogy jelen értekezés keretei között több ízben megállapítottuk, az ellenségképző politikai narratívák „sikerének” fokmérője nem az állításaik valóságtartalmában, hanem a befogadóközösségükre gyakorolt hatásaikban keresendő – így ezek a félelmek sokszor éppen ott jelentkeznek a legerőteljesebben, ahol az a legkevésbé volna indokolt (Nussbaum, 2018: 10-12; Balogh, 2021: 116.). A versengő valóságértelmezések jelenléte tovább árnyalja a figyelemmaximalizálás és a politikai ellenségképzés technikáit ötvöző politikai természetét, s egyúttal csökkenti a társadalmi konszenzus elérésének esélyét. Böcskei és Német rámutatnak, hogy az objektív valóság relativizálása nemcsak a politikai vitákra, hanem a politikai közösség belső kohéziójára is hatással van, mivel az egyes politikai narratívák egyre inkább elszakadnak egymástól, létrehozva saját, egymással szinte összeegyeztethetetlen világmagyarázataikat. Ez a jelenség tovább növeli az egyes politikai közösségek belső egységét, miközben destabilizálja a tágabb társadalmi struktúrákat (Böcskei–Német, 2019).⁷⁵

A figyelemalapú politika eddigi elemzésében megismertük, hogyan válik a figyelem felkeltése és fenntartása a politikai diskurzus egyik alapvető stratégiájává. Az alábbiakban Donald Trump politikai kommunikációkat tekintjük át, amely példátlan módon épített az érzelmi hatásokra és a médiafigyelem maximalizálására. Az ő esete nemcsak kivételes, hanem egyenesen a figyelemalapú politika egyik legjellemzőbb példája lett a modern politikai kommunikációban (Merkovity, 2016a; Merkovity, 2017; Merkovity, 2019). Technikai jellegű kérdés ugyan, de Trumpnak a figyelemalapú politikával kapcsolatos jelentőségét illusztrálja már az is, hogy azt jelen értekezés ehelyütt tárgyalja: az eddigiek során ugyanis következetesen törekedtünk arra, hogy a főszövegben áttekintett különböző ellenségképzési technikák, diszkurzív eszközök, és egyéb, a témánk szempontjából releváns jelenségek illusztrálására szolgáló példaeseteket lábjegyzet formájában kapcsoljuk a főszöveg tartalmaihoz, Donald Trump személye azonban olyan szorosan összefonódott

⁷⁵ A politikai valóságértelmezések versengésének illusztrációjára jó példa Magyarországon a kormánypárti kommunikáció által konstruált 'Soros-terv,' amely folyamatosan változó, a valósággal csak lazán összefüggő elemekkel lett újratöltve. Ennek célja nemcsak a kormányzati narratíva fenntartása, hanem az is, hogy ezzel a diszkurzussal még az ellenzéki és kritikus nyilvánosság figyelmét is megragadja. Ehhez hasonló módon Trump esetében az abszurd vagy provokatív állítások médiabeli visszhangja lehetővé tette, hogy politikai kommunikációja széles körben terjedjen, és polarizáló hatást gyakoroljon, tovább erősítve a megosztottságot mindkét esetben (Böcskei–Német, 2021: 83-84; Szabó, 2016).

napjaink figyelemalapú politikájával, hogy karaktere annak már nem csak pusztán példaesetének, hanem szinte már szimbolikus alakjának is tekinthető. Remekül illusztrálja továbbá, hogy Trump „a kor figyelemgazdaságát legjobban értő” politikusok egyike (Böcskei–Német, 2019: 83.), hogy a témával foglalkozó szerzők többsége is őrajta keresztül definiálja, illetve határozza meg a jelenség mibenlétét, és írja le a figyelemalapú politika sajátosságait, eszközrendszerét, működési mechanizmusait (Kellner, 2016; Enli, 2017; Ott, 2017).

Trump kampánystratégiája kiválóan illusztrálja a figyelemalapú politika működését, amelyet Merkovity különösen hangsúlyoz Trump esete kapcsán. A kampány során Trump felismerte, hogy az amerikai közvélemény fragmentált struktúrájában szinte lehetetlen nem beszélni róla, és ennek érdekében egy olyan kommunikációs taktikát alkalmazott, amely gyorsaságra és provokatív megnyilvánulásokra épült. Napi szinten tett közzé üzeneteket, amelyek gyakran sértő hangnemben szóltak a politikai és médiabéli elit tagjairól, illetve ellenfeleiről – akiket olyan becsmérítő jelzőkkel illet, mint a „Low energy Jeb Bush” vagy a „Crooked Hillary Clinton” (Merkovity, 2017: 41.). Ezzel Trump egy olyan médiakörnyezetet hozott létre, amely lehetetlenné tette, hogy a sajtó ne foglalkozzon vele. Számítása bejött: a hagyományos média nem tudta lépést tartani kommunikációjának intenzitásával, és az állandó médiafigyelem révén több milliárd dollár értékű ingyenes sajtómegjelenéshez jutott, amely döntő szerepet játszott előbb a republikánus elnökjelöltség, majd később az elnöki cím megszerzésében is (Confessore–Yourish, 2016). A figyelemalapú politika korábbi részében említett jellemzői itt jól tetten érhetők: Trump sikerének kulcsa a folyamatos jelenlét és a médiafigyelem központba állítása volt, amely érzelmi reakciókat váltott ki a közönségből. Trump online jelenléte önálló életre kelt: üzenetei mémekként terjedtek az interneten, egy sajátos digitális karakterré formálva őt. Twitter-bejegyzései többnyire nem politikai állásfoglalásokat tartalmaztak, hanem leegyszerűsítő megnyilvánulásokat, amelyek a figyelmet rá irányították, és követői körében széles körű megosztottságot eredményeztek. Trump az önmediatizáció stratégiáját alkalmazta, saját narratíváját építve fel, amelynek segítségével politikai ellenfeleit lejáratva és támogatóinak világképét erősítette. Az ilyen típusú kommunikáció jól szemlélteti, hogy a figyelemalapú politika sikere nem az üzenetek valóságtartalmán, hanem azok társadalmi hatásán és a közösség érzelmi reakcióinak kiváltásán alapul (Merkovity, 2017).

Trump figyelemalapú politikai stratégiája különösen az abszurditás és a valóságtól való elrugaszkodottság révén vált hatékonnyá, amit kommunikációjában következetesen

alkalmazott mind kampánya, mind elnöki ciklusa során. Böcskei és Német megjegyzi, hogy Trump rendszeresen olyan állításokat tett és olyan nyelvezetet használt, amelyek abszurditása és hangzatos, olykor provokatív jellege szinte azonnal megjelent a médiában – sokszor éppen az őt kritizáló platformokon. Trump így olyan felületeken is jelen tudott lenni, ahol politikai értékrendje alapján nem feltétlenül kapott volna teret. Ez a taktika kiegészíti a korábban megállapítottakat a figyelemalapú politikáról, amely nemcsak a közönség figyelmét hívja fel magára, hanem egy *alternatív narratívát* is létrehoz, amely független a hagyományos politikai struktúrák által elvárt valóságtartalomtól. Trump ezzel tovább erősítette az amerikai közösségen belüli polarizációt, nap mint nap újabb megosztó témákat generálva, ami végső soron a versengő valóságstruktúrák elmélyüléséhez vezetett. A „pseudoügyek” gyártásával és az abszurd állítások középpontba helyezésével Trump olyan sajátos valóságértelmezést épített fel, amelyet végül éppen az ellene irányuló média figyelem tartott fenn, mivel újabb és újabb kommentárok és ellenreakciók révén nap mint nap „trumpista” tartalmakat közvetítettek. Ez a folyamat jól szemlélteti azt is, hogy a figyelemalapú politikában a siker elsősorban az érzelmi reakciók kiváltásában és a közönség lekötésében rejlik, nem pedig a tényalapú érvelésben vagy az objektív igazság bemutatásában (Böcskei–Német, 2021: 81-83.)

Trump figyelemalapú politikájában a félelemkeltés kiemelt szerepet kapott, lehetőséget biztosítva számára, hogy a közösségi médián keresztül követői figyelmét közvetlenül irányítsa, és ezzel egyidejűleg hibáztassa ellenfeleit az amerikai társadalom vélt vagy valós fenyegetettsége miatt. A Merkovity és Altheide által kiemelt stratégia a közösségi média által felerősített figyelemalapú politikát kapcsolta össze a félelemkeltés elemeivel: a gazdasági válság, a bevándorlás és a terrorizmus kockázatait kihasználva Trump kampánya ezeket a félelmeket személyes támadásokkal és ellenségképző retorikával egészítette ki. Mindezek együtt hatékonyan növelték a támogatói bázis érzelmi reakcióit, miközben a „veszélyes másik” fenyegetésének képe folyamatosan fenntartotta a figyelmet és a lojalitást. A félelemkeltő narratívák alapja Trump esetében az a gondolat, hogy az ellenség nem csupán egy külső veszélyforrás, hanem belső romlás, ami mindenkor jelen van és szükségessé teszi a politikai közösség védelmét. Ahogy Merkovityék is idézik Barry Glassner megfogalmazását: „Trump képlete nagyon tiszta és egyszerű: *nagyon, nagyon félj, és én vagyok a gyógymód.*” Az így felépített ellenségképző kommunikáció, amely bűnözésről, erőszakról és a bevándorlás „inváziójáról” szóló vizuális ábrázolásokkal is dolgozik, kiválóan illusztrálja a fejezet korábbi részében tárgyalt félelemkeltés figyelemalapú

technikáinak alkalmazását. Trump kampányának egyik fő célja az *érzelmi reakciók* és *polarizáció* fokozása volt, így ezek a félelemre építő üzenetek nem csupán közvetítették az ellenségképző narratívát, hanem folyamatosan újratöltötték az amerikai politikai közösség kollektív félelmeit is, ezzel megszilárdítva a politikai lojalitást és támogatottságot. Trump félelemalapú politikai stratégiájának középpontba helyezésével jól láthatóvá válik, hogyan szolgálhat a digitális nyilvánosság terepe – különösen a közösségi média platformjai – az ilyen típusú ellenségképző narratívák gyors és széleskörű terjesztésére.

A figyelemalapú politika elemzése során már több ízben érintettük tehát a digitális nyilvánosság⁷⁶ kulcsszerepét, amely egyszerre biztosít teret a politikai narratívák gyors terjesztésének és a polarizáció elmélyítésének. A következőkben ezen platformok működési sajátosságait foglaljuk össze annak érdekében, hogy pontosabban megértsük, hogyan alakítják a politikai kommunikáció eszköztárát és hatásmechanizmusait.

Jürgen Habermas eredeti meghatározásában a *politikai nyilvánosság* fogalma szoros összefüggésben áll a demokrácia fogalmával, hiszen – a nyílt társadalmi vitán, a közvéleményen keresztül – a népakarat megjelenési terepeként a nyilvánosságot tekintette a hatalomellenőrzés leghatékonyabb állampolgári eszközének. Habermas klasszikus fogalmának értelemben tehát a politikai nyilvánosság azoknak a kommunikációs feltételeknek a gyűjtőfogalma, „*amelyek közt létrejöhet az állampolgárok közönségének diszkurzív vélemény- és akaratképzése*” (Habermas, 1991: 34.). Funkcióját tekintve tehát a társadalmi nyilvánosság a szabad és az egyenlő állampolgárok véleménycseréjének nyújt terepet – ahogyan azt korábban már tárgyaltuk, a tömegmédia megjelenésével pedig mindez kiegészíthető azzal az aspektussal is, miszerint a nyilvánosság közvetítő terének égisze alatt megfogalmazódott problémákat és véleményeket (saját szűrőmechanizmusain keresztül) a média intézményei „hangosítják fel” és közvetítik tovább a politikai intézmények irányába (Merkovity, 2018: 58-59.). A nyilvánosság tehát alapvetően az a platform, amely lehetőséget teremt a magánszemélyek számára, hogy bekapcsolódhassanak a társadalom egészét érintő viták nyilvános tárgyalásába (Splichal, 2010: 159.) – egyfelől integrálva ezzel az adott közösséget, másfelől lehetővé téve egy, a *nép kollektív akaratának tekinthető közvélemény kialakulását*. Ezeken az aspektusokon túlmenően azonban a fogalom praktikus megközelítése szerint a nyilvánosság az a platform, amely kapcsolatot teremt az „egyszerű

⁷⁶ Jelen fejezet tartalmaz elemeket az Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Karának 2023-as Évkönyvében megjelent *Narratives of Political Enemy-Construction Within the Digital Public Sphere* című tanulmány egyes részleteinek fordításából, illetve átdolgozásából (Szabó Palócz, 2023).

állampolgár” és a kormányzás között, *elősegítve ezzel a társadalmi konfliktusok rendezését, növelve a kormányzat legitimitását, és elősegítve – az eredeti habermasi koncepcióval összhangban – a hatalomban lévő személyek számon kérhetőségét* (Salvatore et al., 2013: 2–3.). Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a nyilvánosságot nem kezelhetjük egyetlen egységként: megkülönböztethető ugyanis politikai és kulturális nyilvánosság is (Gripsrud et al., 2010: xx–xxii.), amelyek alapvetően különböző, de a digitális korban mégis összefonódó jogi normák hatják át. Ezeknek az összefonódásnak köszönhetően, jelen tanulmány a továbbiakban egységben kezeli őket

A közösségi média különböző felületeinek a politikai kommunikációban történő egyre jelentősebb mértékű térnyerésével összhangban az állampolgári véleménynyilvánítás korábban tárgyalt aspektusai szintén egyre nagyobb hangsúlyt kaptak, tekintettel arra, hogy a szóban forgó platformok nagyfokú inkluzivitása kézenfekvő terepet biztosított a felhasználói vélemények ütköztetésének. Mint ahogyan az előző alfejezetben már érintettük, ezek a tendenciák is hozzájárultak a digitális nyilvánosság fogalmának kikristályosodásához, amely kifejezés alatt alapvetően azt az *információs és kommunikációs technológiák segítségével létrejövő nyilvánosságot* értjük – „amelynek megjelenési helye minden olyan *nyíltan elérhető* platform, ahol a kommunikációs folyamatok érdeklődő szereplői megfigyelőként vagy résztvevőként lehetnek jelen” (Merkovity, 2018: 59.). Fontos különbség ugyanakkor a nyilvánosság korábban tárgyalt fogalmaihoz képest, hogy míg a korábbi megközelítések esetében az eltérő vélemények ütköztetésének eredményeképpen megszülető közös álláspont kialakítása végig *központi célként* volt jelen a diskurzusban résztvevő, *jól beazonosítható identitással rendelkező* szereplők között, addig a digitális nyilvánosság platformjain egyáltalán nem cél az álláspontok közelítése, vagy a közös álláspont kialakítása, az egyes platformok által biztosított *anonimitási lehetőség* pedig kifejezetten ösztönzően hathat ennek az ellenkezőjére, azaz a vitában felmerülő álláspontok közti szakadékok tudatos elmélyítésére is (Merkovity, 2018; Balogh, 2022c).

Amint arra korábban utaltunk, a figyelemalapú politika jelensége drámaian átalakította a politikai kommunikáció hagyományos tereit, amelyek alatt a televíziós és nyomtatott sajtó által dominált, hierarchikus médiafelületeket értjük, ahol az üzenetek áramlása jellemzően egyirányú, a politikai elitektől az állampolgárok felé irányulva történt (McCombs–Shaw, 1972; Lippmann, 1922). A digitális nyilvánosság felületeinek törvényszerűségei több tekintetben is drasztikusan eltérnek ezektől a „klasszikus” terepektől, amelyből logikusan

következik, hogy a politikai ellenségképzés narratívái is eltérő megjelenési formát öltenek a vonatkozó platformokon.

Többször megfigyelhettük korábbi vizsgálódásaink során továbbá, hogy a figyelemalapú politika a modern politikai kommunikáció egyik meghatározó eleme, amely a közösségi média és az információs társadalom sajátosságaira építve alakítja át a politikai diskurzust és a választókkal való kapcsolatot. Ahogy azt már korábban tárgyaltuk (Merkovity, 2018; Böcskei–Német, 2019), a figyelemért folytatott verseny és az érzelmek, különösen a félelem szerepe meghatározóvá vált a politikai kommunikációban. Ez a logika erőteljesen befolyásolja a politikai figyelem irányítását (Altheide, 2002; Altheide–Snow, 1979), mivel az érzelmi töltet alapvető jellemvonása a figyelemalapú politikának, így különösen alkalmas a polarizáció erősítésére. A digitális térben az ellenségképek gyakran radikális formákban jelennek meg, tovább mélyítve a politikai közösségek elkülönülését (Balogh, 2022c; Böcskei, 2019).

Balogh rámutat, hogy a digitális nyilvánosság, különösen az anonimitás és a radikális megnyilvánulások lehetősége, kiemelt szerepet játszik az identitásalapú polarizáció mélyítésében. Az internetes médiahasználat nemcsak felerősíti a meglévő politikai ellentéteket, hanem új kommunikációs mintákat is generál, amelyek gyorsítják a polarizációs folyamatokat (Balogh, 2022c: 68.). Sunstein szerint az online platformok „információs kaszkádokat” idéznek elő, amelyek során a felhasználók mások véleményéhez igazodnak, csökkentve ezzel a nézetek sokszínűségét (Sunstein, 2001: 57-59.). Pariser „filter bubble” elmélete pedig az algoritmusok azon hatására mutat rá, amelyek megerősítik a felhasználók előzetes nézeteit, ezzel szűkítve a párbeszéd lehetőségét az eltérő álláspontok között (Pariser, 2011: 89.). Couldry és Hepp is megerősítik továbbá Böcskei korábban idézett megállapításait a fragmentált nyilvánosságok kialakulásáról (Böcskei, 2019: 38.): szerintük a digitális média fragmentáló hatása párhuzamosan létező, *érintkezés nélküli valóságokat* (Couldry–Hepp, 2016: 62-65.), versengő valóságkonstrukciókat eredményez, izolált kommunikációs tereket hozva létre, ahol a felhasználók kizárólag saját nézeteik visszhangjával találkoznak (Böcskei, 2019: 43; Balogh, 2022c: 68.). Ezek az információs buborékok tovább mélyítik a politikai közösségek közötti szakadékot, miközben a társadalmi polarizációt is fokozzák.

A digitális tér *interaktivitása* új közönségeket is bevon, köztük olyanokat, akik a klasszikus nyilvánosság színterein nem találkoztak volna politikai tartalmakkal (Hepp, 2014; Bene,

2020). Ugyanakkor az *anonimitás* lehetősége *radikalizált diskurzusokat erősít*, mélyítve a nézetkülönbségeket és növelve a társadalmi polarizációt (Sunstein, 2007; Balogh, 2022c). Ezek a tendenciák rávilágítanak arra, hogy a politikai kommunikáció egyre inkább alávetté válik a digitális nyilvánosság logikájának, amely az állandó figyelemért folytatott verseny jegyében az érzelmi manipuláció és a félelemkeltés technikáit helyezi előtérbe (Couldry–Hepp, 2017). Donald Trump kampányai jól példázzák az ellenségképző narratívák figyelemalapú politikában betöltött szerepét. Rövid, megosztó kijelentései – különösen bevándorlók és politikai ellenfelei ellen – olyan kommunikációs környezetet teremtettek, amelyben a hagyományos médiumok sem kerülhették meg üzeneteit. Trump sikerrel aknáztatta ki a digitális nyilvánosság gyorsaságát és interaktivitását, maximálisan kihasználva az online platformok lehetőségeit (Enli, 2017; Merkovity, 2017).

Összegzésként látható, hogy a digitális nyilvánosság sajátosságai és az algoritmusok polarizációt elősegítő hatásai új formákat adnak a politikai ellenségképzésnek, tovább mélyítve a társadalmi feszültségeket (Böcskei, 2017; Balogh, 2022c). A félelemkeltés és az ellenségképzés a figyelemalapú politika szerves részévé vált, amely kihasználja a közösségi média sajátosságait, miközben az érzelmi manipuláció új lehetőségeit aknázza ki. A politikai szereplők kénytelenek alkalmazkodni a digitális tér logikájához, amely meghatározza az üzenetek 1) *terjedelmét*, hiszen az algoritmusok a rövidebb, figyelemfelkeltő tartalmakat részesítik előnyben, 2) *hangnemét*, hiszen az érzelmekre ható, konfliktust erősítő narratívák terjednek a leggyorsabban, és 3) *tartalmát*, hiszen az egyszerűsített, gyakran vizuális elemeket tartalmazó üzenetek sikeresebbek (Enli, 2017; Ott, 2017). Ez az alkalmazkodás rámutat arra, hogy *a politikai kommunikáció – s ezáltal a politikai ellenségképzés narratíváinak – új eszközei és módszerei egyre inkább alá vannak rendelve a digitális nyilvánosság logikájának, amelynek központi eleme a figyelemért folytatott állandó verseny* (Merkovity, 2017; Szabó Palócz, 2023: 144; Szabó Palócz, 2024: 38-39.).

A felsorolt aspektusok közül a *terjedelmi változások* jelentik a leginkább kézenfekvő kategóriát, értelemszerű ugyanis, hogy egy Facebook-bejegyzésben, vagy egy terjedelmileg ténylegesen limitált Twitter-bejegyzésben a politikai aktoroknak tömörebben, lényegretörőbben kell megfogalmazniuk a mondandójukat, mint ahogy azt tennék egy interjúban vagy egy előre megkomponált beszédben, felszólalásban. Az online térben megjelenő politikusi tartalmak terjedelmi változása tehát alapvetően kettő, egy külső és egy belső ösztönzőnek tudható be: a külsőt az egyes platformok által alkalmazott tényleges terjedelmi megkötések jelentik, míg a belsőt az a józan belátás, hogy a terjedősebb

bejegyzések nem tudják felvenni a versenyt a felhasználók – szűkös erőforrásként felfogott – figyelméért folytatott online küzdelemben (Merkovity 2017: 48.). A *hangnembeli változások* szintén az online platformok sajátosságainak tudhatók be: mivel, mint ahogy azt tisztáztuk, a felhasználók figyelméért folytatott küzdelemben a politikai aktoroknak *nem politikai szereplőkkel* (hírességekkel, sportolókkal, a sztárvilág híreivel stb.) is fel kell venniük a versenyt, a tematikus tartalmak könnyebben elvesznek az internet által biztosított információs dömpingben (Merkovity 2017: 50.), míg a szélsőségesebb álláspontokat megfogalmazó, megosztó és konfrontatív stílusú, érzelmek kiváltására irányuló bejegyzéseknek nagyobb esélyük van a felhasználók figyelmének megragadására (Merkovity, 2018; Burai, 2022; Szabó Palócz, 2024: 38-39.). Hasonlóképpen, az ilyen konfrontatív, érzelemtelített bejegyzések nagyobb eséllyel váltanak ki felhasználói interakciókat is (megosztások, hozzászólások stb.), tovább növelve ezzel az ilyen jellegű tartalmak terjedését (Bene, 2020; Burai–Bene, 2021; Burai, 2022). Ehhez az aspektushoz szorosan kapcsolódnak a politikusi üzenetek *tematikai változásai* is, mivel a konfrontatív stílus felé történő elmozdulás, az ugyancsak konfrontatív, megosztó tematikai elemek irányába történő elmozdulást hozza magával: jóval nehezebb ugyanis megosztó, indulatokat generáló, konfrontatív diskurzust folytatni pártprogramokról, intézményi reformokról vagy szakpolitikai elképzelésekről, mint politikai vetélytársak hibáiról, hiányosságairól – *amelyekkel szinte kéz a kézben járnak a düh, a frusztráció és a félelem aspektusai* (Altheide–Merkovity, 2021), lehetőséget biztosítva ezzel az ellenségképző narratívák erőteljesebb térnyerésének.

Összegezve ezeket a tendenciákat, a digitális tér sajátosságai olyan fogalmakkal ragadhatók meg, mint a perszonalizáció, az önmediatizáció, valamint a viralizáció: az online térben megjelenő politikusoknak képesnek kell lenniük (már-már maguk is influencerekké válva) saját politikai narratíváik terjesztésére egy olyan erőteljesen kompetitív közegben, amelyben vetélytársaik nem pusztán politikai szereplők, és meg kell tudniuk találni azokat az eszközöket, amelyek minél szélesebb körben képesek felhasználói reakciók kiváltására (Bene, 2020: 193.; Merkovity, 2022: 126.).

7. Az ellenségképzés lehetséges jogi és politikai következményei

7.1. A kivételes állapot jelentősége

Napjaink belpolitikai diskurzusainak kevés olyan szenzitív szegmense van, mint amilyenek a biztonságpolitikának azok a kérdéskörei, amelyek az emberek alapvető félelmeivel, biztonságérzetének megingásával kapcsolatosak. Magától értetődően és természetesen ilyen a különleges jogrend kategóriája, hiszen éppen a legrosszabb forgatókönyvekre, az állam és a lakosság közvetlen fenyegetettségére, legveszélyeztetettebb időszakaira való jogalkotói felkészülés manifesztációját jelenti. A politika aktorainak azokat a törekvéseit elemezve, amelyek a biztonságérzet megingatására és a folyamatos válságérzet fenntartására irányulnak – a 6. fejezetben részletesben is – láthattuk, hogy a vezetők előszeretettel használják fel az ellenségképző és félelemkeltő narratívákat annak érdekében, hogy távoli fenyegetéseket közvetlen veszélyforrásként jelenítsenek meg, folyamatosan biztosítva ezáltal a preventív intézkedések iránti igényt, megteremtve ezáltal politikai mozgásterük kiszélesítésének érzelmi és tudati alapjait (Altheide, 2006; Wodak, 2015; Körösenyi et. al., 2017; Balogh, 2021). A különleges jogrend szerepe alapvető fontosságú a modern államok biztonságpolitikájában és jogrendszerében, mivel lehetővé teszi a kormányzat számára, hogy váratlan válsághelyzetekben, (például terrorfenyegetés vagy humanitárius válság idején) gyors döntéseket hozzon, ugyanakkor mégis biztosítsa az alapvető jogok védelmét. Következésképpen, a különleges jogrend keretrendszerének szabályozása a demokratikus államokban különösen érzékeny terület, hiszen a jogintézmény egyszerre hivatott a kormányzat mozgásterének növelésére a hatékonyság jegyében, és az alkotmányos egyensúly megőrzésére a mozgáster-növelés kereteinek szigorú lehatárolása és az alapvető jogok védelmének körülbástyázása által. A 8. fejezetben részletesen, esettanulmányi vizsgálódás keretében is körüljárjuk, hogy miként tudják a politikai vezetők válságnarratíváik révén kézzelfogható politikai előnnyé (ld. mozgáster-kiszélesítés) transzformálni a kialakult krízishelyzetet, mindenekelőtt a társadalom biztonságérzetének diszkurzív eszközökkel történő megingatása, lebontása, majd pedig olyan módon történő visszaadása, megteremtésének ígérete által, amely a saját személyükhöz mint megmentőhöz kapcsolódik (Molnár, 2020). Tóth Judit éppen ennek elkerülése érdekében hangsúlyozza, hogy a jogállamiság fenntartásához elengedhetetlenül szükséges a rendkívüli intézkedéseknek parlamenti és alkotmánybírósági kontroll alatt tartása, így azok kizárólag *meghatározott időkeretben és pontos indokolással, a helyzet súlyához mért arányossággal*

alkalmazhatók, elkerülve ezzel az alapjogok indokolatlan és önkényes korlátozását (Tóth, 2020).

Az elmúlt évtizedben számos olyan változás következett be a magyar jogrendszerben, amely kisebb vagy nagyobb mértékben érintette a kivételes állapotok jogrendi kategóriáinak kérdéskörét. Ezek közül többet is olyan felfokozott érzelmi töltetű diskurzusok kísérték, amelyek az éppen érintett változások szükségességét hangoztatták, jellemzően a társadalmi-politikai környezetben bekövetkező, olyan drasztikus változásokra hivatkozva, amelyek indokolták, sőt elengedhetlenné teszik a különleges jogrendi kategóriák rendszerének átalakítását. Kiemelkedő ezek közül például a magyar jogrendszerbe 2016-ban bevezetett *terrorveszélyhelyzet* különleges jogrendi kategóriája, amely e diskurzusokban éppen a 21. század egyik legkiszámíthatatlanabb globális kihívására, a nemzetközi terrorizmusra adott jogalkotói válaszreakcióként jelenik meg – arra a nemzetközi terrorizmusra, amelynek missziójához szervesen hozzátartozik a megtámadott társadalmi-politikai rend destabilizációja, az említett biztonságérzet tudatos kiiktatása. Tóth Judit hangsúlyozza ugyanakkor, hogy a terrorizmusra vonatkozó rendkívüli szabályozások demokratikus ellenőrzése létfontosságú ahhoz, hogy ezek a jogi reakciók ne csupán az állami hatalom mozgásterének bővítését szolgálják, hanem egyidejűleg biztosítsák a jogállami keretek, így az alapvető szabadságjogok és a demokratikus fékek és ellensúlyok védelmét, ezáltal elkerülhető legyen, hogy a különleges jogrend visszaélés tárgyává váljon, és az alapjogok aránytalan korlátozásához vezessen válsághelyzetek idején (Tóth, 2020).

Mindezek tükrében jelen fejezetben a különleges jogrend intézményét járjuk körül, mindenekelőtt röviden, összefoglaló jelleggel felvázolva a jogintézmény körüli klasszikus dilemma mibenlétét – amely az államhatalom kiterjesztésének szükségessége és a polgári szabadságjogok megőrzésének követelménye közötti feszültségeként értelmezhető – és azt a fogalmi keretet, amelyben az értelmezhető, majd ugyancsak röviden körbejárva a nemzetközi terrorizmusnak, mint a szabályozás újragondolására ösztönző tényezőnek a téma szempontjából releváns aspektusait. Tekintettel arra, hogy a politikai nyelv és a politikai diskurzusok sajátosságainak politikai pszichológiai és kommunikációs összefüggéseit jelen értekezés 5. és 6. fejezetében már vizsgáltuk, s figyelmet szenteltünk a félelem-, illetve ellenségképző narratívák valóságkonstruáló jellegének bemutatására is, ezekre jelen fejezetben csak a visszautalás szintjén térünk ki. Áttekintjük ugyanakkor a magyar szabályozás változását, mindenekelőtt a 2016-os módosításokat – azoknak a terrorfenyegetettséggel kapcsolatos narratív indoklására tekintettel – alapul véve, abból a

megfontolásból, hogy innentől válik igazán szembeötlővé a politikai ellenségképzés narratíváinak az a jellemvonása, hogy a félelemérzet felébresztése, illetve kihasználása révén törekszik a politikai mozgástér növelésére.

Természetesen nem vizsgálhatjuk a különleges jogrend kérdéskörét anélkül, hogy pontosabban meghatároznánk azt az értelmezési keretet, amelyben elhelyezzük azt, s – tágabb értelemben – amelyen belül meghatározunk bizonyos problémákat, felvetünk bizonyos kérdéseket, és kísérletet teszünk azok megválaszolására. A vizsgált *jogintézménynek*, és az azt övező *alkotmányjogi dilemmáknak* a megértéséhez elengedhetetlen tehát annak meghatározása, miként gondolkodunk magáról az államról, illetve annak feladatairól, mozgásteréről, erőszakhoz való viszonyáról. Noha napjainkban természetes, hogy bár az adott területen élő népesség feletti főhatalomként felfogott állam (Jellinek, 1994: 60.) bírja a legitim erőszak monopóliumát, azt csak jogszabályokban előre lefektetett, szigorúan megszabott keretek között alkalmazhatja. Ez azonban korántsem volt mindig magától értetődő, hiszen az állami erőszak-alkalmazás mint elfogadott konfliktusrendezési módszer sokáig a társadalmi lét olyan természetes velejáróját képezte, s olyan mélyen gyökeredzett a politikai kultúrában, hogy arra a teoretikusoknak szinte nem is volt feladata reflektálni (Weber, 1998: 162.). A szemléletmódbeli váltást alapvetően a népszuverenitás-tan, mint új legitimációs típus hozta magával és élezte ki, hiszen ha elfogadjuk annak alaptételét, miszerint az államhatalom a néptől ered, az állam csak annyiban lehet erőszakos a néppel szemben, amennyiben azt igazolni tudja előtte, el tudja vele fogadtatni.

7.2. A különleges jogrend intézménye

A népszuverenitás-tan eszméjén létrejövő polgári államok kialakulásuk során jócskán bővelkedtek ugyanakkor olyan különleges helyzetekben, illetve határszituációkban, amelyekben a fennálló rendet érte támadás, s amelyet az sok esetben nem tudott leküzdeni: a támadó ezáltal megszűnt a hatalom ellensége lenni, s maga vált a hatalom birtokosává, az új rend építőjévé⁷⁷ – elég példának okáért csupán a nagy francia forradalom különböző epizódjaira gondolni.⁷⁸

⁷⁷ Ezt az átalakulási folyamatot nevezi Kelemen Roland legitimációs/hatalmi kivételes állapotnak. Ld. Kelemen, 2022: 163-170.

⁷⁸ A közjogi értelemben vett kivételes állapot / jogrend történelmi gyökerei az I. vh. időszakában (1914-1919) alakultak ki, a francia forradalom alapvetően eszmétörténeti toposznak tekinthető.

Noha az itt vázolt hatalomváltás nem szükségszerű velejárója a különleges helyzeteknek – hiszen a fennálló rend megdöntése közel sem olyan egyszerű vállalkozás, hogy mindig sikerrel járjon –, a polgári átalakulásnak mégis kitüntetett szerep tulajdonítható a kivételes hatalom jogállami kialakulásában (Kelemen, 2017; Kelemen, 2022), hiszen éppen a polgári társadalom forradalmak útján kodifikált értékeinek hosszútávú védelme volt az, ami megkívánta az olyan különleges helyzetekre való jogállami felkészülést, amelyek különlegessége éppen abban rejlik, hogy a felmerülő veszélyek elhárítása a rendes jog által biztosított eszközökkel nem (vagy nem megfelelő gyorsasággal) valósítható meg, kezelésük ennél fogva a hagyományos jogrendi szabályozásoktól eltérő megoldásokat igényel. Amikor ez bekövetkezik – Mészáros Gábor szavaival élve –, „a különleges helyzet társadalmi jelenségből jogilag releváns tényezővé, kivételes állapottá válhat” (Mészáros, 2015: 107-108.). Kelemen Roland a legitimációs vagy hatalmi kivételes állapotot a „kivételes hatalom” kontextusában tárgyalja, amely az állam jogi és politikai működési kereteit módosítja krízishelyzetek kezelésére. A kivételes állapot fogalmának lényegi eleme, hogy a jogrendi stabilitás időlegesen háttérbe szorulhat, lehetővé téve az állam számára, hogy szélesebb döntési mozgástérrel reagáljon olyan fenyegetésekre, amelyek elhárítása megköveteli a megszokott jogi normák átmeneti felülírását vagy felfüggesztését. E két fogalom – az alkotmányos keretek közötti jogrend és a hatalomgyakorlási metódus – között Kelemen szigorú elválasztást tart szükségesnek: míg a különleges jogrend a jogállami normák és intézmények része, a hatalmi kivételes állapot sokkal inkább egy politikai stratégiát jelent, amely az állami hatalom megszilárdítását célozza, gyakran a jogrend alternatív értelmezésével vagy kiterjesztésével. Ez a megközelítés azt is jelenti, hogy a kivételes hatalomnak olyan jogi eszköztára is létezhet, amely az adott körülmények között gyors és célzott döntéshozatalt biztosít, ezzel legitimálva a szükségszerű állami beavatkozást a jogi normák megkerülésével (Kelemen, 2022). Különböző szerzők különféleképpen határozzák meg annak kritériumait, milyen veszélyeztetettségnek kell fennállnia ahhoz, hogy ilyen különleges jogrend bevezetésének szükségességéről beszélhessünk, közös pontok ezekben a meghatározásokban ugyanakkor az állam lakosságának élet- és vagyonbiztonságát, illetve az állam területi épségét, politikai függetlenségét, alkotmányos rendjét, vagy intézményeinek működését fenyegető helyzetek e kategóriába történő sorolása (Lakatos, 2014; Mészáros, 2015; Csink, 2017: 1-3.).

Láthatjuk tehát, hogy a különleges jogrend egyik elengedhetetlen fogalmi eleme a céltételezés, e teleologikus meghatározottság mellett ugyanakkor a fogalomnak szintén, per

definitionem, immanens részét képezi az ideiglenesség, hiszen „a kivételes egyetlen célja, hogy visszatérjen az általánosba”, s éppen ennek elmaradásától, a kivételes állapot állandósulásától való félelem jelenti a jogi rezsimmel szemben támasztott fenntartások egyik alapját, hiszen a történelem nem egy olyan példát szolgáltatott számunkra, amikor a kivételes állapot állandósulása diktatórikus berendezkedéshez vezetett.⁷⁹ Fontos megjegyezni tehát, hogy a különleges jogrend fogalma csak az alkotmányos demokrácia keretein belül értelmezhető (Mészáros, 2015: 107-108.), hiszen diktatórikus vagy autoriter rendszerek esetében a különleges jogrend ideiglenessége, átmeneti jellege már nem áll fenn, s – mint azt Bibó írja – az állandó veszélyérzet következtében szabállyá válik mindaz, „amit az *igazi* demokráciák csak az *igazi* veszély órájában ismernek: a közszabadságok megkurtítása, a cenzúra, az ellenség »bérenc«-einek, az »áruló«-nak a keresése, a mindenáron való rendnek vagy a rend látszatának s a nemzeti egységnek a szabadság rovására való erőltetése” (Bibó, 2011b: 84.).

A különleges jogrend körüli klasszikus alkotmányjogi dilemma tehát abban áll, hogy a fentebb felsorolt különleges helyzetekben miként növelhető az állam operativitása alkotmányos kötöttségeinek lazításával, ugyanakkor miként akadályozható meg az így létrejövő hatalomkoncentrációval való visszaélés lehetősége: vagyis, hogy miként növelhető az illetékes végrehajtó szerv hatalma éppen csak annyira és addig, hogy a fenyegetést hatékonyan el tudja hárítani, ugyanakkor ne legyen képes az ily módon megnövekedett hatalmának megtartására.⁸⁰ Mint arra Kiss Barnabás rámutat, a helyes szabályozásnak egyensúlyt kell teremtenie a két követelmény között: biztosítani kell a hatékony és biztonságos védekezés lehetőségét, ugyanakkor az alapvető jogok és az alkotmányos demokrácia védelmében be is kell határolnia az intézkedésre jogosult hatalmi szerv

⁷⁹Ld. a Reichstag 1933-as felgyújtása lehetőséget adott Hitlernek arra, hogy felfüggeszesse a weimari alkotmányt, és szükségrendeleti kormányzást vezessen be. Ezzel párhuzamosan sikerült a kommunistákat „bűnbakként” beállítani, ami végül a kommunista párt betiltásához és a potenciális ellenzék felszámolásához vezetett. A Reichstag felgyújtásának szimbolikus jelentősége is volt, hiszen ez az esemény nemcsak az épület megsemmisülését, hanem az alkotmányos demokrácia végét is jelezte. Ez a történelmi példa jól mutatja, hogy a diktatórikus hatalmak – vagy azok, akik ilyen célokat követnek – képesek mesterségesen létrehozni rendkívüli helyzeteket annak érdekében, hogy megszabaduljanak az alkotmányos intézményrendszer korlátaiktól, és eltérjenek a rendes jogrendtől (Mészáros, 2017).

⁸⁰ A Weimari Alkotmány 48. cikke világos példája annak a klasszikus alkotmányjogi dilemmának, amely szerint szükséghelyzetben az állami operativitás növelésére tett kísérlet összetűzésbe kerül a hatalmi visszaélések megelőzésének alkotmányos követelményével. Ez a cikk lehetővé tette, hogy a német elnök szükséghelyzetben, a közrend és közbiztonság védelme érdekében, átmenetileg felfüggeszesse az alapvető jogokat és rendeleti úton kormányozzon. Bár a 48. cikk eredetileg átmeneti jellegű intézkedéseket tett lehetővé, a gyakorlati alkalmazása, különösen Heinrich Brüning kancellár ideje alatt az 1930-as évek elején, hozzájárult ahhoz, hogy a parlamenti jóváhagyás megkerülésének eszközévé váljon (Kolb, 2005).

mozgásterét. Végezetül, s talán egyúttal a legfontosabb kritériumként, az optimális szabályozásnak a veszélyhelyzet elmúltával biztosítania kell az állam számára a *gyors és sérülésmentes visszarendeződés* lehetőségét (Kiss, 2018; Homoki-Nagy et. al., 2018).

Ahhoz tehát, hogy a különleges jogrend a jogállam *biztosítéka*, s ne annak ballasztja legyen, elengedhetetlen az egyes vészidőszakok alapfogalmainak alkotmányos keretek között történő lefektetése, a jogosított kör és az általa alkalmazható adekvát módszerek kijelölése, illetve a többletjogosítványok alkalmazhatóságának szigorú lehatárolása, kereteinek pontos meghatározása, akárcsak a megfelelő garanciális elemek, fékek és ellenőrzési mechanizmusok szabályanyagba történő beépítése (Ackerman, 2004: 1045; Kelemen, 2017: 27.). Ilyen formán a különleges jogrend intézménye a szükségszerű operativitás-növelésen túlmenően jogállamiságot is védeni hivatott azáltal, hogy meggátolja a rendkívüli szabályozásoknak, intézkedéseknek a rendes jogrendbe történő beépülését, az alapjogok védelmének erózióját (Mészáros, 2015: 113.).

7.3. Carl Schmitt és a kivételes állapot

Ugyancsak elengedhetetlen a különleges jogrend kérdéskörének tárgyalásakor Carl Schmitt állam- és politikaelméletének számbavétele, hiszen noha napjaink reflexióiban a német jogtudós munkásságára gyakran rávetül a totalitarizmus árnyéka, vitathatatlan, hogy jogtudománya, akárcsak az általa felépített fogalomrendszer alapjaiban határozta meg a politika természetéről, belső logikájáról és joggal való kapcsolatáról való gondolkodásunkat. Ahogy azt jelen értekezés első két fejezetében többször is tisztáztuk, Schmitt a politikai főnevesített fogalmának mibenlétét – ha úgy tetszik, differencia specifikumát – abban határozta meg, hogy az képes barát-ellenség dichotómia mentén kettéosztani adott politikai közösséget, s amely megkülönböztetésre a politikai cselekvések összessége visszavezethető (Schmitt, 2002: 18-20.). Ebből kiindulva vezettük le azt a következtetésünket, hogy a politikai fogalmához hozzátartozik, hogy noha saját autonómiával bír, azaz saját belső logika, nyelvezet és működési mechanizmusok rendelkeznek hozzá, konkrétan körülhatárolható, saját területtel nem rendelkezik, hiszen gyakorlatilag bármi a politika tárgyává válhat, ami képes e barát-ellenség reláció kijelölésére, ezáltal *sui generis* nem politikai jelenségek is politikai jelleget nyerhetnek (Schlett, 2018: 218-229.).

A politikai ilyenén történő meghatározása alapozza meg Schmitt államfogalmát is, amely Jellinek már idézett háromelemű tanával szemben *politikai államfogalomnak* tekinthető, amelyben bár a jog és rend szerepe nélkülözhetetlen, az állam mindenekelőtt politikai egység

(barát-ellenség megkülönböztetés tekintetében mértékadó egység), amely szoros összefüggésben áll a szuverenitás fogalmának meghatározásával, amely magába foglalja a *viszonymeghatározásról való döntés képességét* is, az arról való döntését kit tekintünk barátnak, és kit bélyegzünk ellenségnek (Schmitt, 2002: 25-30.). Schmitt szuverenitásfogalmának lényege ugyanakkor leginkább abban a sokat idézett tételben ragadható meg, miszerint – szemben a normák szuverenitásának tételével (Körösenyi, 2004: 151.) – „szuverén az, aki a kivételes állapotról dönt” (Schmitt, 1992: 1.). E fogalommeghatározás központi eleme tehát maga a döntés, illetve a *döntésre való képesség*, amelynek ténye e decizionalista megközelítésben fontosabb lehet annak tartalmánál is, következésképpen – Körösenyi András szavaival élve – „a szuverenitásfogalom ezért a döntésfogalom explikációjának tekinthető” (Körösenyi, 2004: 153.).⁸¹ Schmitt fogalomrendszerében az állam jelenti azt a közvetítő instanciát, amely megteremti a jog érvényesülését azáltal, hogy kapcsolatot teremt az értékek és a tények, a *sollen* és a *sein* világa között (Pethő, 1993: 46-47.). E közvetítés nem merül ki ugyanakkor a mechanikus jogalkalmazásban, hanem alapvetően konstitutív jelleggel bír, ez teszi Schmitt jog- és államelméletének alapkategóriájává. Mindezek következtében azonban magát a jogrendet sem értelmezhetjük egyszerű normarendszerként, s inkább úgy ragadható meg, mint „absztrakt norma és konkrét döntés együttese”, amelyben az előbbieket univerzalizmusa kerül szembe utóbbiak partikularizmusával (Körösenyi, 2004: 155-156.).

7.4. A nemzetközi terrorizmus mint a kivételes állapot fenntartásának indoka

A fentiekben láthattuk tehát, hogy a megfelelő különleges jogrendi szabályozáshoz szükséges egy igen törékeny egyensúly kialakítása, s noha ennek kérdésköreiről, megteremtésének lehetőségeiről és nehézségeiről már kimerítően értekezett az alkotmányjogi szakirodalom, korunk egyes globalizációs folyamatainak, társadalmi kihívásainak tükrében e kérdések újfent aktualitást nyernek. Eklatáns példája ezeknek az újszerű kihívásoknak a politikai erőszak relatíve új formája, a nemzetközi terrorizmus, amely a 21. század globalizációs és modernizációs folyamatainak következtében összeszűkülő nemzetközi térben azzal tudott korunk egyik legnagyobb kihívásává válni, hogy változatosságával, kiszámíthatatlanságával és rugalmasságával képes ott is félelmet kelteni,

⁸¹ Körösenyi felhívja rá a figyelmet, hogy Schmitt önbesorolását tekintve *Politikai teológia* című művében saját álláspontját két kortársa, a jogot a normával azonosító Hans Kelsen, illetve a jogot a döntéssel azonosító Donoso Cortes közé helyezi, amelyből következik, hogy Schmittnek a kettőt ötvöző megközelítése a decizionalizmusnak egy, Coereséhez képest enyhébb változata. Ld. Körösenyi, 2004: 155; Schmitt, 1992: 26-35.

ahol sohasem járt.⁸² Ahogy azt Jürgen Habermas megfogalmazta a 2001. szeptember 11-i terrortámadással kapcsolatban, az „a globális nyilvánosság univerzális szemtanúja előtt zajlott le (...), a helyi eseményeket globálissá, a világ népességét pedig dermedt szemtanúkká változtatta” (Gulyás–Széplaky, 2011), kiterjesztve ezzel két amerikai városra mért hatást az egész világra – olyannyira, hogy a terrortámadásra adott jogalkotói reakció sem merült ki pusztán az elhíresült Patriot Actben, hanem a minta átvételének egész sorát indította meg a támadás által közvetlenül nem érintett európai demokráciákban is (Ackerman, 2004: 1047-1049.).

A terrorizmus folyamatos megújulása, újfajta célpontjai, elkövetési és toborzási módszerei és propagandája az alulról (bottom up) privatizált terror⁸³ jelenségének kiszámíthatatlanságát és rugalmasságát állítják szembe az államok és intézményrendszereik merevségével, kiszámíthatóságával, lassú reakcióképességével. A terrornak ezt a változékony, kiszámíthatatlan jellegét mi sem példázza jobban, mint az, hogy – ahogy arra több szerző is rámutat (Mészáros, 2017: 32-35; Kiss, 2018: 556.) – még az egységes definíció megalkotásában is meggátolja a jelenséggel foglalkozó kutatókat, akik között csak abban van egyetértés, hogy nincs egyetértés egy mindenki számára elfogadható definícióra vonatkozóan. E definíciók (Conteh-Morgan, 2004; Horgan, 2005; Balogh, 2006: 1432-1437.) közös pontjait kutatva arra jutottunk: kijelenthetjük, hogy a modern terrorizmus olyan jelenség, amely tudatosan és kiszámított módon alkalmaz erőszakot (vagy erőszakkal való fenyegetést) ellenségeivel, illetve mindenkivel szemben, akit az elkövetők *szimbólumrendszere* hozzájuk rendel, mindezt a kormányzat és a társadalom megfélemlítése, destabilizációja vagy valamilyen egyéb politikai cél realizálása érdekében, s amely destabilizáció megvalósítása folyamán előszeretettel használja a modern közösségi média legkorszerűbb vívmányait mozgósítás és közönségszerzés céljából egyaránt. Mindezt

⁸² Noha a terrorizmus fogalma hosszú időig visszavezethető a történelemben, változó, hogy az egyes korokban mit értünk a fogalom alatt. Míg a 19. század utolsó harmadának erőteljes, elsősorban különböző anarchista csoportokhoz köthető terrorhulláma még leginkább a nagy történelmi dinasztiák tagjai (pl. II. Sándor cár, Ferenc Ferdinánd) ellen irányultak, nélkülözték a *társadalommegfélemlítő* elemet, s ha bírtak is szervezeti kötődéssel (lásd Fekete Kéz), alapjaiban mégis egyéni akciók és kivitelezések voltak, addig a 20. századra megjelentek az organizált terrorszervezetek. Ezek közül '60-as és '70-es éve Európájában alapvetően két nagy csoport tevékenysége volt meghatározó: a baloldali szervezeteké és a nemzeti szeparatista mozgalmaké. A hidegháborút követő időszak a nemzetközi terrorizmus tekintetében a sejtyszerű felépítéssel rendelkező szervezetek dominanciáját hozta, amelyeket már csak a cél, az ideológia és egyes finanszírozási kérdések tartanak össze, nem a személyes kapcsolatok. A privatizált erőszak-alkalmazásnak ebben a dimenziójában már minden szimbolikus jelentéssel bír: a terroristák csak ezeket a szimbólumokat látják, miközben a valóság megszűnik létezni számukra, s mivel megszűnik létezni, nem is hathat rájuk, nem hátráltathatja őket *küldetésük* végrehajtásában (Ferwagner et. al., 2003; Conteh-Morgan, 2004).

⁸³ Erről bővebben ld. Balogh, 2011a: 127-131.

kiegészíthetjük néhány olyan jellemvonással, amelyek fogalmi változásai során is végig kísérték a terror jelenségét, és amelyek hozzájárulhatnak annak természetének, belső mechanikájának megértéséhez. Ezek a jellegzetességek a következők: olyan antagonisztikus értékellentétek felállítása, amelyek a konfliktus feloldását csak erőszak által teszik lehetővé. Ehhez kapcsolódóan *erős moralizálás* és olyan fogalomrendszer használata, amely az igazságszolgáltatást – amely ebben az értelmezésben maga a terrorcselekmény – és az általa történő megdicsőülést is a terrorista oldalára helyezi, továbbá erős, az élet minden területét átható *ideologizálás*, illetve annak az adott terrorszervezetek vezetői által fenntartott *interpretációs monopóliuma*. Végül, de nem utolsósorban, ezek közé a jellemvonások közé sorolható a cél- és *ellenségkép folyamatos újratermelése* annak esetleges teljesülése vagy megszűnése esetén is.

7.5. A különleges jogrend szabályozásának és alkalmazásának egyes kérdései Magyarországon

A *migrációs válsághelyzet* (azaz a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet) fogalmát 2015-ben vezette be a kormány a 2007-es, a menedékjogról szóló (LXXX.) törvény módosításával.⁸⁴ Ez volt az az időszak, amikor valóban jelentős számú menekült érkezett elsősorban Szíriából és Afganisztánból Magyarországra. A tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetet első ízben 2015 szeptemberében vezette be a kormány, ekkor még csak korlátozott formában, néhány (vár)megye területére. Fél évvel később, 2016 márciusában már Magyarország teljes területére kiterjesztették hatályát. Azóta hathavonta folyamatosan meghosszabbítja az Országgyűlés ennek a válsághelyzetnek az érvényességét, noha legalábbis vitatható, hogy ez a szabályozás megfelel-e a törvény által előírt feltételeknek.⁸⁵

A törvényhozó 2016. június 14-én az Alaptörvény hatodik módosítása vezette be a *terrorveszélyhelyzet* jogintézményét, amely lehetővé teszi a kormány számára, hogy különleges jogrendet hirdessen, ha közvetlen terrorfenyegetettség áll fenn. A terrorveszélyhelyzet különösen arra alkalmas, hogy az állam gyorsan tudjon reagálni az ilyen jellegű fenyegetésekre, ideiglenes intézkedéseket bevezetve, mint például a közbiztonsági intézkedések megerősítése. Ez a rendkívüli állapot 15 napig tarthat, amely az Országgyűlés beleegyezésével meghosszabbítható. Az Alaptörvény 51/A. cikkének tartalma szerint:

84 További kritika a jogintézménnyel szemben – annak 2015 szeptembere óta tartó folyamatos megújítása mellett – hogy azt nem az Alaptörvény nevesíti. Ld. Mészáros, 2020.

85 Kritikát fogalmaz meg ezzel kapcsolatban pl. Juhász (2020) és Mészáros (2020).

„Terrorveszélyhelyzetben a Kormány jogosult rendkívüli intézkedések bevezetésére, amelyek közé tartozhat a közlekedési és közműhálózatok ideiglenes lezárása, fokozott határellenőrzés bevezetése, továbbá az állampolgári jogok ideiglenes korlátozása.” Orbán Viktor miniszterelnök megfogalmazása szerint: „A terrorveszélyhelyzet lehetővé teszi számunkra, hogy azonnal reagáljunk, ha Magyarországot terrortámadás fenyegeti. Biztosítanunk kell a rendet és a közbiztonságot ilyen helyzetekben is.”

A 2020-ban kitört COVID-19 világjárvány következtében a magyar kormány 2020 márciusában *veszélyhelyzetet* hirdetett ki, amely több szakaszban is meghosszabbított. A járványhelyzettel kapcsolatban számos rendeleti kormányzati intézkedés lépett életbe, amelyek megváltoztatták a polgárok mindennapi életét és a gazdasági élet működésének kereteit. Ez a különleges jogrend tette lehetővé a gyors döntéshozatalt a járványügyi intézkedések és a gazdasági támogatások bevezetése kapcsán. Ugyanis a 2020. évi XII. törvény a veszélyhelyzeti rendeletekről kimondja, hogy „A Kormány jogosult a veszélyhelyzet ideje alatt rendeleteket alkotni, amelyek eltérhetnek az egyes törvények rendelkezéseitől, és különleges intézkedéseket vezethet be a járvány megfékezésére.”.

A COVID-19 járvány következtében kihirdetett rendelet lehetővé tette a *veszélyhelyzeti intézkedések* bevezetését, ideértve a kijárási korlátozásokat, a közegészségügyi előírások szigorítását, valamint a gazdasági mentőcsomagok bevezetését a járványügyi helyzet kezelésére. Mindez az alábbiak szerint jelent meg Orbán Viktor miniszterelnöki narratívájában: „A legfontosabb, hogy megvédjük az emberek életét és egészségét. A különleges jogrend bevezetése szükséges, hogy gyors és hatékony döntéseket tudjunk hozni a járvány terjedésének megakadályozására”. Ezt követően az orosz-ukrán háború kirobbanásának okán (2022. február 24.) a kormány újabb veszélyhelyzetet léptetett életbe. Tette ezt úgy, hogy a COVID-19 miatti veszélyhelyzet hatálya egészen 2022. május 31-ig állt fenn, tehát még érvényben volt, amikor már hatályba lépett egy újabb, az ukrajnai háború miatt elrendelt háborús veszélyhelyzet is.

Ez a különleges jogrend az ukrajnai háború magyarországi hatásainak kezelésére és a közbiztonság fenntartására szolgál. A Kormány 180/2022. (V. 24.) Korm. rendelete „az Ukrajna területén fennálló fegyveres konfliktusra, illetve humanitárius katasztrófára tekintettel, valamint ezek magyarországi következményeinek az elhárítása érdekében veszélyhelyzet kihirdetéséről és egyes veszélyhelyzeti szabályokról” címmel jelent meg 2022. május 24-én. A rendelet május 25-én lépett hatályba. Azt, hogy a kormány Magyarországgal szomszédos ország területén zajló háború esetén is veszélyhelyzetet

hirdessen, az Alaptörvény tizedik módosítása tette lehetővé. Ez az Alaptörvény-módosítás ugyanazon a napon született meg, amikor a háborús veszélyhelyzet kihirdetése. (Ugyanakkor, egy másik döntésével a kormány 2022. június 1-i hatállyal megszüntette a COVID-19 miatti veszélyhelyzetet. Ez eddig az egyetlen veszélyhelyzet, amelyet megszüntettek.)

A háborús veszélyhelyzetet az Országgyűlés hathavonta hosszabbítja meg, a disszertáció írásakor 2024. november 20-ig hatályos az erről rendelkező jogszabály; ugyanakkor a háborús veszélyhelyzet meghosszabbítását már kezdeményezte az igazságügyi tárca. Feltételezhető, hogy ha az orosz-ukrán háború nem ér véget, ezt a veszélyhelyzetet 2025 májusa után is hatályban tartja az Országgyűlés. Az orosz-ukrán konfliktus nyomán bevezetett háborús veszélyhelyzet központi szerepet kapott Orbán Viktor kommunikációjában. Ékesen példázza ezt a miniszterelnök szinte minden, a háborúval kapcsolatos megnyilatkozása, például a következő mondat is: „Magyarország békepárti, és a veszélyhelyzet fenntartása elengedhetetlen ahhoz, hogy kimaradjunk a háborús konfliktusból. Meg kell védenünk az országot a gazdasági hatásoktól és meg kell őriznünk a biztonságot.”

Az Alaptörvény kilencedik módosítása, amely a különleges jogrendet szabályozza, ugyan eredetileg 2023. július 1-jén vált volna hatályossá, azonban a tizedik módosítás (amely 2022. május 25-én lépett hatályba) ezt a lépést előrehozta 2022. november 1-jére. Ennek egyik érdekessége, hogy míg korábban hat esetben lehetett bevezetni különleges jogrendet, ezek száma háromra csökkent: kikerül az Alaptörvényből a megelőző védelmi helyzet, a terrorveszélyhelyzet és a váratlan támadás, míg a rendkívüli állapot helyére a hadiállapot lépett, november 1-jétől tehát a *hadiállapot*, a *szükségállapot*, illetve a *veszélyhelyzet* alkotják a különleges jogrendi helyzetek kategóriáit. A 2023-as módosítás célja az volt, hogy átláthatóbbá és egyszerűbbé tegye a különleges jogrendek alkalmazását, miközben megőrzi a kormányzat rugalmasságát válsághelyzetek kezelésére.

A különleges jogrendi helyzetek bevezetése és fenntartása gyakorta képezik vita tárgyát, mivel a rendeleti kormányzás mértéke sok esetben felvetett alkotmányos kérdéseket, különösen az emberi jogok korlátozását és a hatalmi egyensúlyt illetően. Az Amnesty International Magyarország, az Eötvös Károly Intézet, a Magyar Helsinki Bizottság és a Társaság a Szabadságjogokért közösen kiadott állásfoglalása szerint a különleges jogrendek, különösen a veszélyhelyzetre vonatkozó szabályozás számos emberi jogi biztosítékot gyengített. A kormány széleskörű felhatalmazást kapott a rendeleti kormányzásra, amely

gyengítette a parlamenti kontrollt, megborítva ezzel a fékek és ellensúlyok rendszerét. Korábban az Országgyűlésnek rendszeresen jóvá kellett hagynia a veszélyhelyzeti rendeleteket, de a felhatalmazási törvények és az Alaptörvény módosításai lehetővé tették, hogy ezek 15 napon túl is fennmaradjanak az Országgyűlés közvetlen jóváhagyása nélkül. Ezentúl az alapvető jogok, mint a gyülekezési jog és szólásszabadság, a veszélyhelyzeti rendeletek által jelentősen korlátozhatók lettek. A rendeleti kormányzás időszakában az emberi jogi biztosítékok – különösen az Alkotmánybíróság jogkörei – szűkültek, ami megnehezítette az alapvető jogok kikényszerítését. A jogalkotási folyamat átláthatósága (s vele együtt a társadalmi kontroll) csökkent, mivel a rendeleteket gyorsan és társadalmi konzultáció nélkül vezették be. Az említett szervezetek álláspontja szerint mindezek tükrében az intézményrendszer nem tudott hatékony ellenőrző szerepet betölteni a kormányzati döntések felett.⁸⁶

Következtetések

Ahogy a fentiekben láthattuk, noha a különleges jogrend intézménye alapvetően a modern állam válságkezelő eszközeként szolgál, amely lehetővé teszi a kormány számára, hogy rendkívüli helyzetekben gyors döntéseket hozzon, Magyarországon a különleges jogrendi szabályozás az elmúlt években jelentős változásokon ment keresztül, amelyek célja – a politikai kommunikációs narratívákban és jogszabályi indoklásokban egyaránt a hatékony válságkezelés volt – a bekövetkezett jogrendi változások mégis a külső sokként bekövetkező válságokban lehetőséget látó a politikai vezetés *konstruktivista forгатókönyvére* emlékeztető módon az inkumbens politikai vezetés mozgásterének kiszélesítését eredményezte. A domináns kormányzati narratíva az egyes válsághelyzetekre való hivatkozással, és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi félelmekre ható retorikájával a fennálló konvenciók megkérdőjelezését és újak megalkotását tűzte célul, majd hajtotta végre (Körösenyi et. al. 2016; Körösenyi et. al. 2017).

A 2015-ös migrációs válság és a 2016-os terrorveszélyhelyzet bevezetése jól példázza, hogy a kormány miként hivatkozott a nemzetközi és hazai *fenyegetésekre* a különleges jogrendek bevezetésének és fenntartásának igazolására. Mindkét esetben a kormány az állampolgárok *biztonságának garantálását hangsúlyozta*, azonban a szabályozás tartós fennmaradása és

⁸⁶ Erről bővebben ld. az Amnesty International Magyarország, az Eötvös Károly Intézet, a Magyar Helsinki Bizottság és a Társaság a Szabadságjogokért véleményét a szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, illetve humanitárius katasztrófa magyarországi következményeinek elhárításáról és kezeléséről szóló 2022. évi XLII. törvény módosításáról szóló törvény tervezetéről.

gyakori meghosszabbítása azt mutatja, hogy ezek az intézkedések a politikai mozgástér bővítésére is szolgáltak. A terrorizmus mint félelemforrás, s egyben hibatkozási alap, központi szerepet kapott a jogszabályi módosítások indoklásaiban – összhangban Carl Schmitt válságok és rendkívüli állapotok elméletével, amely szerint a politikai vezetés számára az ilyen válságok lehetőséget adnak a hatalom megszilárdítására a közösség védelmének ígéretével. Az egyes különleges jogrendi kategóriákra vonatkozó kormánykommunikáció egyszerre egyensúlyozott a biztonságérzet megerősítésére és annak megrendítésére irányuló narratívák között: hol azokat a veszélyekre, illetve fenyegetettségekre helyezve a hangsúlyt, amelyek azok bevezetését szükségessé tették, hol pedig a kormányzat szerepének, illetve kompetenciának a hangsúlyozására, szoros összefüggésben azzal a megnyugtatóval, miszerint éppen az adott különleges jogrendi kategória teremti meg annak lehetőségét, hogy a kormány meglephesse a szükséges döntéseket állampolgárainak védelme, illetve biztonságuk garantálása érdekében. Ahogyan a korábbiakban a határok védelmére emelt falakkal kapcsolatban is megállapítottuk, hogy azok is képesek hozzájárulni a félelem érzetéhez azáltal, hogy azt a képzetet keltik, hogy a fenyegetés mértéke megkívánja ezeket a rendkívüli intézkedéseket, úgy a folyamatos válságnarratívák is a félelem érzetének egy folyamatos szinttartását eredményezik, ezáltal is megalapozva a különleges jogrend fenntartását, folytonos megújítását (Altheide, 2006; Wodak, 2015; Balogh, 2021).

A migrációs válsághelyzet például 2015 óta folyamatosan érvényben van, annak ellenére, hogy a kritikusok, köztük a Velencei Bizottság, a feltételek megszűnésére hívták fel a figyelmet. Ez a rendkívüli jogrend a társadalmi félelemérzet fenntartásával indokolta a kormány megnövekedett hatáskörét. A terrorveszélyhelyzet bevezetése hasonló mintázatot követett, a közbiztonságra hivatkozva tágította a végrehajtó hatalom jogköreit. Ezek az eljárások nemcsak a konkrét biztonsági fenyegetések kezelésére irányultak, hanem a félelemérzet folyamatos fenntartásával biztosították a politikai vezetés számára azt a legitimitást, amelyet az állampolgárok az illuzórikus biztonság fenntartásában látnak (Körösenyi et al., 2016; Balogh, 2021).

A jogszabály-módosítások hivatalosan az állam operativitásának növelését és a gyors reakcióképességet célozták, ugyanakkor a nemzetközi és hazai jogvédők szerint ezek gyakran inkább politikai eszközként szolgáltak. A 2020-as COVID-19 járvány és a 2022-es ukrajnai háború miatti veszélyhelyzetek példázzák, hogy a kormány a válsághelyzetekre hivatkozva széles körű rendeleti kormányzást vezetett be. Az Amnesty International és más

civil szervezetek arra figyelmeztettek, hogy a rendeleti kormányzás a parlamenti kontroll gyengítéséhez vezetett, és veszélyeztette az alapvető jogokat.

A kilencedik alaptörvény-módosítás különösen aggályos, amely lehetőséget ad arra, hogy az alkotmányos rend erőszakmentes megváltoztatására irányuló tevékenységeket is felforgatásként értelmezzenek, ezáltal igazolva a szükségállapot bevezetését. Ez azt jelenti, hogy elméletileg bármilyen, a kormányellenes tömeges megmozdulásra válaszul szükségállapotot lehet elrendelni, amennyiben a hatalom úgy ítéli meg, hogy az adott esemény veszélyt jelent az alkotmányos rendre. A honvédség különleges jogrend idején történő bevetésének szabályozása is lazult, így a különleges jogrend bármely típusában elrendelhető, amelyet Vörös Imre professzor is kritikával illetett, külön kiemelve, hogy ezek a szabályozások homályosságuknál fogva jelentősen aláássák a jogbiztonságot. Ez a megközelítés nemcsak a jogállamiságot érinti, hanem a demokratikus alapelvek érvényesülését is veszélyezteti.

Az alkotmányos demokráciákban a különleges jogrendek célja a közrend és az alapvető jogok biztosítása mellett az is, hogy a rendkívüli jogrendek mihamarabb visszatérjenek a normál jogállapothoz. Azonban a magyar szabályozás példája arra mutat, hogy a rendkívüli intézkedések alkalmazása tartósan alááshatja a jogállamiság alapelveit, amennyiben a kivételes állapot állandósul, és a parlamenti ellenőrzés hatékonyan nem biztosított. A nemzetközi szervezetek kiemelték, hogy a párhuzamos válsághelyzetek fenntartása indokolatlanul halmozta a rendkívüli intézkedéseket, és ezek gyakran nem álltak közvetlen kapcsolatban a konkrét fenyegetéssel.

A különleges jogrend magyarországi szabályozása és gyakorlata azt mutatja, hogy a válsághelyzetekre hivatkozva a kormány nemcsak a valódi biztonsági kihívások kezelésére, hanem politikai mozgásterének bővítésére is felhasználta a jogintézményt. A Velencei Bizottság és az Európai Bizottság jogállamisági jelentései szerint ezek az eljárások nem biztosították azokat a megfelelő alkotmányos garanciákat, amelyek korlátozhatnák a rendkívüli jogrend visszaélészerű alkalmazását, ezzel veszélyeztetve a demokratikus rendszer és a jogállamiság stabilitását. Az alkotmányos garanciák hiányosságai és a jogvédő szervezetek kritikái rámutatnak arra, hogy a szabályozás egyensúlya megbillent, veszélyeztetve a demokratikus intézményrendszer működését.

8. Politikai ellenségképzés válsághelyzetekben – politikai vezetők ellenségképző narratívái⁸⁷

Jelen fejezet a politikai vezetéskutatás, illetve a plebiszciter vezérdemokrácia elméletének alapvetéseiből (Körösényi, 2005; Körösényi et. al., 2020a, Körösényi et. al., 2020b) kiindulva tesz kísérletet a politikai ellenségképzésnek a válsághelyzetekben történő megjelenési formáinak bemutatására, illetve illusztrálására. Hasonlóan jelentősen a politikai ellenségképzés szempontjából a politikai vezetéskutatás elméleteinek, közülük is elsősorban a rekonstruktív vezetés elméletének egyes megállapításai, eredményei (Körösényi et. al., 2016; Körösényi 2018; Körösényi et. al., 2018). A fejezet külön hangsúlyt fektet továbbá a plebiszciter vezérdemokrácia elmélete által leírt rezsimtípus ismertetőjegyei közül a permanens válságkommunikáció aspektusára (Körösényi et. al., 2017), illetve annak a politikai ellenségképzéssel összefüggésben megmutatkozó összefüggéseire.

A válság modern koncepciója a történelem előrehaladásának dinamikus és gyakran kiszámíthatatlan természetére reflektál, ahol a korábbi tapasztalatok már nem nyújtanak biztosítékot a jövőre nézve. Balogh szerint a válság nemcsak a jelen állapot változásának igényére, hanem egy olyan jövőbeli átmenetre is utal, amelynek célja és kimenetele bizonytalan. A válság így egyszerre diagnózis és prognózis, amely a modernításban egy állandó, új kihívásokkal teli korszakot tükröz, ahol a stabilitás helyett az állandó átalakulás és a jövő kiszámíthatatlansága határozza meg a társadalmi és politikai folyamatokat. Ezen belül a válságok a társadalmi normák és szabályok újraértelmezését, esetenként teljes átalakítását követelik meg, és gyakran a társadalmi folyamatok összetettségéből, valamint a választási lehetőségek bizonytalanságából erednek. A modern világ egyre gyorsuló tempója pedig csak fokozza a válságérzetet, ami az emberek számára az irányíthatatlanság és a folyamatos döntési kényszer tapasztalatát hozza el (Balogh, 2022a).

Balogh szerint a válságtudat problémái különösen kiéleződnek, amikor a társadalmi változások és a történelmi tendenciák széles körben radikalizálódnak, és a társadalom jelentős rétegeit érintik. A válságos állapotokat egyszerre határozza meg az idő szorítása és a bizonyosság hiánya, amely feszültséget kelt, és korlátozza az átgondolt döntéshozatal

⁸⁷ Jelen fejezet a Pólusok Folyóiratban *Politikai ellenségképzés a COVID-19 járvány tükrében* címmel megjelent tanulmány, illetve a FORVM Publicationes Doctorandorum Juridicorumban *Political Enemy-Construction through the 2020 COVID-19 crisis-narrative and the 2022 Russian-Ukrainian conflict narrative* címmel megjelent angol nyelvű tanulmányok át-, illetve összedolgozására épül (Szabó Palócz, 2021; Szabó Palócz, 2022).

lehetőségeit. Ilyen helyzetekben nem az okok részletes elemzése vagy a következmények teljes körű mérlegelése válik a legfontosabbá, hanem azok a retorikai eszközök, amelyek képesek irányt mutatni és legitimálni a cselekvést. Egy esemény vagy jelenség válsággá válása így lényegében annak nyelvi megformálásával történik: a válságot nyelvileg megragadják, néven nevezik, és egy narratívába illesztik, amely összeköti a valós problémát a társadalom érzékelésével és a belőle következő cselekvéssel. Balogh hangsúlyozza, hogy különösen az autoriter politika él gyakran a válságretorikával, hiszen a válság hivatkozási alapot biztosít a rendkívüli intézkedések és az önkényes döntések számára, igazolva a kontrollmechanizmusok felfüggesztését és a szabadságjogok korlátozását (Balogh, 2022a: 17.).

A válság, illetve adott politikai szituáció válságként történő értelmezése azonban jellemzően a mindenkori politikai vezetés helyzetértelmezésének függvénye – amelyre válságszituációkban kiemelt figyelem is irányul, hiszen a társadalom mindenekelőtt politikai vezetőitől várja a megoldást a kialakult krízishelyzet rendezésére. Ennek tükrében maga a vezetés is felfogható egyfajta komplex történetmesélési folyamatként, amelyben a vezető saját interpretációját társítja egyes politikai folyamatokhoz (jelentésátadás), és amelyben különböző narratív szerepeket határoz meg mind saját maga, mind pedig a vele szembenállók számára (Gardner 2011; Metz, 2017b; Molnár 2020). A vezető számára ebben a konstrukcióban „a valóság mércéjét a közönség valóságképe jelenti”, vagyis az, hogy az általa megalkotott narratíva (történet) mennyire esik egybe az állampolgárok tapasztalataival, saját valóságérzékelésével, az adott politikai kontextussal, illetve a korszellellemmel. A politikai valóságot így lényegében a vezetői narratívák és az állampolgári tapasztalatok közti dinamikus kapcsolat határozza meg (Metz, 2017b: 241.).

Megállapíthatjuk tehát, hogy a politikai valóság narratív módon történő alakítása *a politikai vezetés természetes velejárója*. Ez azonban igaz magának a felmerülő válsághelyzeteknek a formálására is, tekintettel arra, hogy az inkumbens politikai vezető nem csupán reagálhat egy adott válsághelyzetre, hanem – saját képességeinek és mozgásterének függvényében – alakíthatja, vagy akár elő is idézheti azokat.

Jelen értekezés keretei között több ízben emlegettük a politikai gondolkodás, s így a politikai ellenségképzés narratíváinak a politikai közösségek identitásával, ön meghatározásával kapcsolatos aspektusait. Ezt közelebbről is megvizsgálva, Schlett szerint a politikai közösség cselekvőképességének megvalósítása érdekében a politikai gondolkodásnak (s

következésképpen a politikusi narratíváknak is) minden esetben ki kell térnie 1) az adott politikai kontextus, a helyzet értékelésére és értelmezésére, ezzel szoros összefüggésben 2) a kívánatos politikai cselekvés irányának meghatározására, a hosszabb és rövidtávú célok kijelölésére, 3) a célok megvalósításának módjára, valamint a megvalósításhoz szükséges eszközök kijelölésére, azaz a program megfogalmazására, továbbá 4) a célok megvalósítására alkalmas személyek körének kijelölésére, vagyis annak meghatározására, ki képes a felmerülő problémák leghatékonyabb módon történő kezelésére. Utóbbi aspektus hangsúlyosan magába foglalja az önmeghatározás kérdését, amely – újfent – szoros összefüggésben áll az ellenségképzésnek a politikai gondolkodásban betöltött funkciójával is, hiszen – mint arra Schlett is rámutat – a „politikai tevékenység nemcsak valamiért, hanem valami ellen is irányul, fel kell ismerni, meg kell nevezni az ellenfelet, értelmezni kell tevékenységét, fel kell ismerni szándékait, lehetőségeit, képességeit, meg kell találni gyenge pontjait, választ kell adni érveire (...)”. Metz Rudolf a miniszterelnöki migrációs narratívát elemző munkájában ezzel kapcsolatban idézi Keith Grint megközelítését, amely szerint a vezetői „történetalkotás” narratívja öt kérdés megválaszolásával járható körbe. Ez az öt kérdéskör közül négy (identitásépítés, helyzetdefiniálás, vízióalkotás, taktikaalkotás) szoros átfedéseket mutat a politikai gondolkodásnak a Schlett által leírt sarokköveivel, míg ötödik elemként a megfogalmazott válaszok indoklását emeli be a követők mobilizálásával összefüggésben, amely újfent rávilágít a vezetői narratívaalkotásnak arra az aspektusára, miszerint hatékonyságának fokmérője nem annak valóságtartalmán, hanem meggyőzőerején nyugszik. Ebben a megközelítésben tehát maga a politikai vezetés is – akárcsak maga a politikai valóság – egy olyan társadalmi konstrukciónak tekinthető, amelyet vezető és követőinek együttes cselekvése határoz meg (Grint, 2005; Metz, 2017b).

Mindezek tükrében a politikai vezetők számára a válságok gyakran olyan eszközként szolgálnak, amelyek lehetőséget biztosítanak *hatalmuk megerősítésére* és *közösségük mobilizálására*. Az, hogy egy adott válság melyik típusba sorolható, végső soron a politikai vezető döntésén és narratíváján múlik, hiszen az emberi tényező határozza meg, hogy miként értelmezik és használják fel a válságot. Mint írják, míg a *strukturalista forгатókönyv* szerint az inkumbens vezető elsősorban a kontingencia azonnali csökkentésére törekszik és az uralkodó normatív keretrendszeren belül igyekszik értelmezni, valamint kommunikálni a helyzetet, addig a konstruktivista forгатókönyv szerint a vezető, kihasználva a külső sokk által szolgáltatott lehetőséget, *új narratívákat alkot*, és azok keretében értelmezi az eseményeket, átmenetileg elkerülhetetlenül is növelve ezzel a kontingenciát (Körösi et.

al. 2017). A strukturalista válságfelfogás szerint a politikai vezetők elsősorban a helyzet kezelésére és a tanulságok levonására törekednek, míg a konstruktivista megközelítés szubsztantívabb szerepet tulajdonít a válság narratív formálásának. Ebben a modellben a válság egy olyan helyzetként jelenik meg, amelyben a kontingencia, vagyis a politikai döntésekre és lehetőségekre gyakorolt külső és belső bizonytalanság felerősödik. A külső sokkhatások – legyenek azok gazdasági válságok, természeti katasztrófák vagy akár nemzetközi konfliktusok – különösen nagy lehetőséget kínálnak a politikai vezetőknek arra, hogy új narratívákat és paradigmákat alkossanak. Így a válság többé nemcsak kihívást jelent, hanem egyben politikai eszközként is szolgálhat, amely segítségével a vezetők saját céljaikat, ideológiáikat és hatalmukat érvényesíthetik. Utóbbi esetben tehát a válság nem pusztán objektív kihívás, hanem egy olyan *diszkurzív tér* is egyben, amely lehetőséget ad a politikai vezetőknek, hogy saját értelmezik, s azokra épülő narratíváik révén saját előnyükre formálják a kialakult helyzetet. Míg tehát az exogén sokk esetében a vezető válságra mint külső, objektív kihívásra tekint, válságkezelését pedig ennek megfelelően gyors reakciók és technokrata megoldások jellemzik, addig újradefiniált válságban a politikai vezető úgy alakítja a válságot, hogy az egy rendszerszintű problémává nője ki magát, amelynek megoldására csakis ő maga képes, csak ő rendelkezik az orvoslásához szükséges válaszokkal. A politikai valóság ilyen jellegű diszkurzív újraformálása lehetőséget teremt tehát a vezető számára a fennálló normák és konvenciók megkérdőjelezésére, vagy éppen megerősítésre – attól függően, melyik szolgálja nagyobb mértékben politikai céljainak elérésében. Az értelmezés és jelentésadás így nemcsak a válság kommunikációját, hanem a politikai erőter átrendezését is meghatározza, hiszen a vezető ebben az értelemben új viszonyítási pontokat hoz létre a közösség számára. Az újradefiniált válság tehát nem pusztán reakció egy krízishelyzetre, hanem egy olyan diszkurzív eszköz, amely a politikai hatalom koncentrációját és a vezető legitimitációját hivatott szolgálni. Jelen értekezés a közelebbi vizsgálódás alapjául szolgáló koronavírus-járvány okozta válsághelyzetet, illetve az ukrán-orosz háborús konfliktus következtében kialakult válsághelyzetet is az utóbbi, tehát a *konstruktivista forгатókönyv* által meghatározott *újradefiniált válságként* értelmezi, amelyben mind a politikai cselekvés számára külsődleges kihívásként jelentkező *háttérkontingencia*, mind pedig a politikai cselekvés konstitutív elemének tekinthető *operatív kontingencia* szintje magas.

Az *újradefiniált válságban* tehát értelemszerűen találkoznak egymással a politikai vezetés válságnarratívái és a politikai ellenségképzés egyes aspektusai, hiszen az egyes narratív

szerepek – elsősorban a *bűnbak* – kijelölése ilyenkor nem pusztán a helyzet értelmezésének eszközeként jelenik meg, hanem az egyes konvenciók megkérdőjelezésének technikájaként is, amely így akár felhasználhatóvá válik az adott hatalmi-politikai erőviszonyok átformálására, az hatalmon levő politikai vezető mozgásterének kiszélesítése is. Az ellenségkonstruáló diskurzusok tehát nem csupán a politikai folyamatok természetes velejárói, de *a politikai előnyszerzés eszköziként is funkcionálhatnak*.

Az ellenségképzés politikai előnnyé transzformálásának első lépése, hogy a politikai vezető *válságként értelmezze*, annak deklarálja az adott szituációt (akár külső sokkra reagálva, akár saját maga által előidézve azt), annak félelmeire apellálva, megrendítve ezáltal saját politikai közösségének *biztonságérzetét*. Következő lépésként a beszélő megnevezi a válság okozóját, azaz kijelöli a kialakult helyzetért felelőssé tehető *bűnbakot*, megnevezi annak tágabb csoportját, és jól beazonosítható jellemvonásokat rendel hozzájuk (ld. az ellenségkonstruálás folyamatát), majd olyan narratív szituációt teremt, amelyben a válsághelyzet kezelése, a biztonság visszaadása egyedül tőle, a *karizmatikus vezetőtől* várható. A mindezek következtében kialakuló konstrukciót, a létrehozott megmentői szerepet a vezető ezek után eszközként használja fel saját társadalmi támogatottságának növelésére, ami végső soron – amennyiben a célközönség elfogadta a narratívát – a *plebiszcitumként*, azaz a vezető személyéről való igen/nem döntésként funkcionáló választásokon mérettetik meg, szavazatok formájában. Végezetül, amennyiben a narratíva a megmérettetésen sikeresen szerepelt, azt a beszélő egyaránt felhasználhatja múltbéli cselekedeteinek legitimálására, valamint jövőbeli terveinek, programjának igazolására is, újraindítva az ellenségképzés politikai előnnyé alakításának körforgását egy újabb – a plebiszciter vezérdemokrácia egyik alapvető jellemvonását is jelentő – *válságként felfogott helyzetértelmezéssel* (Molnár 2020: 45). A válságnarratíváknak a politikai rendszer szintjén történő lecsapódásaként értelmezhető a különleges jogrend szerepének közjogi és politikai felértékelődése is, tekintettel arra, hogy a szabályozás, a gyakori alkalmazás és a narratíva egyaránt egyre inkább elmoszák a határt a politika rendkívüli és normálállapota között (Körösényi et. al. 2020: 125-127), megerősítve ezzel az állampolgároknak a permanens válsághelyzet érzetét, és egyúttal megkönnyítve ezzel a helyzet politikai előnnyé formálását, a politikai mozgástér kiterjesztését.

Kiemelt hangsúlyt kap a válságok szerepe tehát Körösényi és szerzőtársainak plebiszciter vezérdemokráciáról alkotott elméleti keretrendszerében is, eszerint ugyanis a plebiszciter vezérdemokrácia egy olyan politikai rendszert jelöl, amelyben rendszer legitimitását a

weberi autoritástípusok kombinációjából származtatják: a rezsim legitimációja a karizmatikus és a legális-rationális legitimáció ötvözete. Másként megfogalmazva, a plebiszciter vezérdemokrácia egyszerre rendelkezik karizmatikus és demokratikus legitimációval, amelyben a rezsim elfogadottságát nem az intézményi struktúrák léte vagy hiánya, hanem a vezető és a követők közötti viszony, azaz a kölcsönös elismerés alapozza meg – igazodva tehát ahhoz a korábbi megállapításunkhoz, amely a vezető karizmáját magát is narratív konstrukcióként értelmezte. Ebben a keretben a válságok kiemelkedően fontos, tekintettel arra, hogy azok jellegükből adódóan lehetőséget biztosítanak a vezetők számára karizmájuk – s ezáltal hatalmi pozícióik – megerősítésére, akik folyamatos válságkommunikációjukban a közösség megmentőjének narratív szerepét veszik fel, legitimálva ezáltal az intézményi korlátok esetleges átlépésének lehetőségét is. A plebiszciter vezérdemokrácia vezetői gyakran dramatizálják a válsághelyzeteket, kihasználva a közösség félelmeit és biztonsági igényét, hogy saját politikai programjukat támogassák. A vezetői narratíva itt nem csupán a nép akaratának közvetítőjeként jelenik meg, hanem olyan szerepben, amely a válságokra adott válaszok egyedüli letéteményesének mutatja magát. A rendszerben a politikai stabilitás és a rend biztosításának ígérete mellett a vezető a válságokat olyan eszközként használja, amely lehetővé teszi számára, hogy folyamatosan fenntartsa a közvetlen legitimitását és hatalmát.⁸⁸

8.1. Esettanulmány – Orbán Viktor válságnarratívái I.: Politikai ellenségképzés a 2020-as COVID-19 járvány tükrében

Vizsgálódásunk első esettanulmányi részét Orbán Viktor miniszterelnök 2020. szeptember 1. és 2020. december 31. közötti időszakban elhangzott beszédeinek, interjúinak, illetve felszólalásainak közelebbi vizsgálata adja. A vizsgálati időszak kiválasztásának szempontját az határozta meg, hogy az a koronavírus-járvány második hullámának elejére esett, feltételezve, hogy a megelőző „lélegzetvételnyi” nyugodtabb időszak lehetőséget biztosított a politikai vezetés számára egy átgondolt narratíva kialakítására, amelyben egyaránt reflektálhatott a járvány első hulláma alatti teljesítményére, és megfogalmazhatta terveit, programját a következő hullámra való felkészülésre vonatkozóan, szélesebb spektrumot

⁸⁸ A folyamatos válságkommunikáció stratégiáját Orbán Viktor miniszterelnöksége alatt Magyarországon számos konkrét helyzetben figyelhettük meg. Egyik markáns példa erre a 2015-ös migrációs válság, amikor a kormányzat a bevándorlást nemzetbiztonsági fenyegetésként kommunikálta, amely rendkívüli intézkedéseket tett szükségessé. Hasonló módon a 2020-as COVID-19 világjárvány idején a kormány rendkívüli jogrendet vezetett be, hogy gyors és központosított döntéshozatalt tegyen lehetővé. Ezek az esetek jól szemléltetik, hogyan használja a kormány a válságkommunikációt politikai céljainak elérésére és a vezetői szerep megerősítésére.

kínálva ezzel az elemzés számára. A kijelölt időszakban a miniszterelnök 40 különböző beszéde került fel a hivatalos miniszterelnöki honlapra, így ezek szolgáltak a vizsgálódás szövegtörzsaként. Nem került be az elemzés keretébe egy olyan miniszterelnöki megnyilvánulás sem, amely nem került fel a nevezett honlapra, tekintettel arra, hogy a vizsgálat kifejezetten a hivatalos miniszterelnöki kommunikáció tanulmányozását tűzte ki célul. A manuális kódolással történő elemzés célja elsősorban az alkalmazott ellenségképek és narratív szerepek beazonosítása, valamint az egyes intézkedések hivatkozási, illetve legitimációs alapjainak meghatározása volt a miniszterelnöki válságnarratívában, figyelemmel az egyes nyelvi-retorikai eszközök alkalmazására a narratíva erősítésében. A jelen fejezetben az egyes kutatási eredmények szemléltetésére hivatott illusztratív példák, idézetek jellemzően a miniszterelnök leginkább érzékletes, átfogó, „programadó” jellegű megnyilvánulásai közül kerültek ki, amelyet azért fontos kiemelni, mert szemben néhány, ugyancsak az elemzett szövegtörzs részét képező, rövidebb, „lélegzetvételnyi” felszólalással, alapját jelenthetik egy esetleges jövőbeli mélyebb, kvalitatív vizsgálódásnak is.

Az empirikus elemzés tükrében egyértelműen megállapítható, hogy a helyzet, azaz a válság értelmezését illetően azt a miniszterelnök minden kétséget kizárólag egy *exogén, külföldről behurcolt krízisként* aposztrofálta, amellyel egyidejűleg ásta alá a „rosszul védekező” külföldi államok tekintélyét, és erősítette meg a sajátját azáltal, hogy azokat a Magyarország első hullám alatti, sikerként értelmezett védekezésével állította szembe.

„A vírus második hulláma itt van. Benne vagyunk. Megérkezett. Ahogy várható volt, és ahogy vártuk is. Mint az első, ez is külföldről jött. Külföldről hurcolták be Magyarországra. Ez világjárvány, mi pedig globalizált világban élünk, ahol nemcsak a jótéteményekből, hanem a vírusokhoz hasonló komoly kihívásokból is jut mindenkinek. Tavasszal Magyarország jól védekezett. A világ 25 legsikeresebb országa között voltunk. Mások nem tudták a vírust ilyen sikeren visszaszorítani, így esélyt adtak arra, hogy belobbanjon a járvány.” (Orbán Viktor, 2020. 09. 21.)

Ha tehát követjük Schlett meghatározását a politikai gondolkodásban születő helyzetértelmezés a megoldandó problémák érzékelésén túlmenően magába foglalja azok okainak feltárását is, akkor láthatjuk, hogy az orbáni narratíva rögtön egységben kínálja a kettőt: *a helyzet válságként* (problémaként) *történő aposztrofálásával* egyidejűleg nevezi meg annak okozóit is, szilárdan lefektetve ezzel saját *tényértelmezésének*, illetve

*valóságkonstrukciójának alapjait, s megteremtve a további narratív építkezés lehetőségét. Ugyancsak a helyzetértelmezéssel egyidejűleg ágyaz meg a retorika az általa festett „vezetői történet” diszkurzív szerepkörök kijelölésének is: eszerint a járvány elleni védekezést ezidáig kompetensen, megfelelő szakértelemmel menedzselő kormánypártok egyedülként ölthetik majd magukra a *megmentő* szerepét, míg a válság okozójaként megjelölt, egyszerre külső és absztrakt ellenségkép, a globalizáció, valamint annak támogatói, megszemélyesítői kerülnek az *üldöző* – s egyben a *bűnbak* – szerepébe.*

Az üldözői szerep tekintetében azonban a miniszterelnöki narratíva egy jóval komplexebb, cizelláltabb konstrukciót alkot, az a bűnbak kijelölése során ugyanis egyaránt operál egymással szoros kapcsolatban álló külső és belső, valamint konkrét és absztrakt ellenségképekkel is. Külső ellenségképként jelennek meg többek között a már említett globalizáció, külföldi államok, illetve az EU, annak internacionalizmusa, vagy akár egyes konkrét képviselői, megszemélyesítői (pl. Věra Jourová), de visszatérnek a korábbi kormányzati diskurzusokból már ismert belső ellenségképek is: a hazai ellenzék, annak liberális ideológiája vagy Soros György személye. Láthatjuk tehát, hogy a külső és a belső ellenségképek esetében szintén egyaránt találkozhatunk absztrakt ideákkal és konkrét személyekkel is, amelyek perszonalizálják azokat, „arcot adnak nekik”.

„(..) nem lesz nyugtunk a baloldaltól sem, akikre még most, a legnagyobb nehézségek, egy világjárvány idején sem lehet számítani. Csak a fűrés-faragás, a nemzeti erők és összefogás gyengítése, orvlövészet az ország védekezését irányító szakemberekre és politikai vezetőkre, be- és elárulás Brüsszelben, gáncs és cselvetés. Nekünk ez a baloldal jutott. Ráadásul most a Jobbikkal besűrítve. Most együtt dunsztolódnak a befőttesüvegben. Az ember nem is tudja, sírjon vagy nevéssen. (...) Eszközük a már többszörösen bukott baloldal, amelynek vezére Gyurcsány Ferenc, ifjúsági szervezete a Momentum, dollármilliárdos szponzora pedig Soros György. A múlt erői ők, akik egyszer már tönkretették az országot.” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

Megfigyelhető ezzel kapcsolatban ugyanakkor, hogy az alkalmazott ellenségképek komplexitása egy meghatározott sémába rendezhető azáltal, hogy az egyes képek közti

kapcsolatok szövevényes, egymással minden szempontból kapcsolatban álló rendszerbe rendezik az egyes különálló ellenségképeket, sajátos *ellenségkép-hálókat* alkotva ezáltal.⁸⁹

"(...)a magyar ellenzék valóban be van darálva és be van töltve a szélsőjobbtól a kommunistákig, és ott vannak egy bélben, és ezt nem tudom másképpen nevezni, mint a finanszírozóról, aki az egész mögött áll, ez pedig Soros György, ezért hívom ezt Soros-kolbásznak." (Orbán Viktor, 2020.10.08.)

Az egyik leggyakrabban megjelenő ilyen ellenségkép-csoport megalkotásához a hazai baloldalt (amelyhez a retorika a Jobbikot is hozzárendeli) a narratíva automatikusan összeköti a nemzetközi baloldallal („brüsszeli bürokratákkal”), valamint az egyaránt ideológiateremtőként és szponzorként is megjelenő Soros Györggyel, akinek személyéhez óhatatlanul hozzákapcsolódnak a narratívában az általa támogatott (vagy támogatottnak vélt) civil szervezetek, és az azok által képviselt – egyébként gyakran egymástól jelentősen különböző – ügyek, ideológiák is (mint például az LMBTQ-jogok támogatása vagy a menekültek megsegítése).

A szerteágazó ellenségképeknek a fentiek szerinti, egyetlen asszociációs lánc általi összefűzése hozzájárul az ellenségkép-csoporthoz, illetve annak egyes elemeihez hozzárendelt fenyegetés mértékének diszkurzív menedzseléséhez, amelynek következtében az így kialakított konstrukció szinte bármilyen narratív cél eléréséhez praktikusán hozzáigazíthatóvá válik. Ha az aktuális narratív cél a saját oldal kompetenciájának és megmentői szerepének az megerősítése, akkor az ellenségkép(ek) által jelentett fenyegetés elbagatellizálható, az ellenségkonstrukciók nevetségessé tehetők (ld. Soros-kolbász), kidomborítva ezáltal a saját oldal fölényét és támogatva a *biztonságérzet megteremtését*, ha pedig az aktuális narratív cél éppen a *biztonságérzet megingatása*, hadrendbe állítható az egész asszociációs lánc, ami így a korábban gúny tárgyává tett, elbagatellizált ellenségképeket is újra közvetlen fenyegetést jelentő, veszélyes tényezőkké tudja formálni a velük egy követ fűjő, mögöttük álló erők felsorakoztatása által (ld. lehet Gyurcsány a „bukott baloldal” vezére, amikor nevetség tárgyává kell tenni, de ha mögötte áll „dollármilliomos szponzorának” anyagi, vagy a „brüsszeli bürokraták” politikai támogatása, visszanyeri veszélyességét). Mindez hozzásegíti a retorika konstruktőreit a társadalom félelemszintjének kifinomult szabályozásához, amelyben visszaköszönnek Baloghnak azok, a félelem általi

⁸⁹ Az egyes ellenségkép-elemek a fokozatos összefonódását a magyarországi kormányzati kommunikációban Glied is szemléletesen végigköveti a populista kommunikációs stílus sikerének okait, illetve történelmi-politikai kontextusát vizsgáló munkájában, ld. Glied, 2020.

mozgósítás nehézségeire vonatkozó – a 6. fejezetben részletesebben is tárgyalt – megállapításai, miszerint „a gerjesztett félelem mértékének egyensúlyban kell lennie a hatalom által garantált védelemmel és biztonsággal” (Balogh, 2021: 114.). Hasonló célt szolgál a narratívában a konkrét és az absztrakt ellenségképek egymást kiegészítő használata: ha a szükség úgy hozza, a fenyegetés megszemélyesíthető, kézzelfoghatóvá tehető, míg absztrakciója révén sejtelmessé tehető, ezáltal bárhol megbújhat, bárhonnan leselkedhet ránk.

„Az iskolák védjék meg a család eszményét és értékeit, és tartsák távol a kiskorúaktól a genderideológiát és a szivárványos propagandát. A liberálisok mindezt jobb esetben sötét középkornak, rosszabb esetben klerikálfasizmusnak látják (...)” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

Az egyéni ellenségképek ilyen formában történő összekötésével a narratíva egy olyan konstrukciót teremt, amelyben elég csupán az egyik ellenségkép felidézése, hiszen a befogadó közeg automatikusan hozzátársítja az ellenségkép-csoport többi tényezőjét is, növelve ezzel a csoport egyes elemei által képviselt fenyegetés szintjét. Ez a technika a *szűkös erőforrásként* felfogott politikai figyelem (Herbert, 1971; Merkovity, 2018) megragadása és fenntartása szempontjából is célravezető stratégiát jelent, hiszen a rövidebb, csupán a csoport egy-egy elemére fókuszáló kampányüzenetek is magukban hordozzák a csoport teljessége által képviselt, hozzá társított fenyegetés-érzetet, a figyelem megragadására alkalmasabb, tömör üzenetek is képesek a teljes üzenet közvetítésére a részletes logikai levezetés nélkül is. A diszkurzív építkezés tehát egyes hívószavak köré (ld. Soros György, „bukott baloldal” stb.) rendezi a körültekintően megkonstruált ellenségkép-csoportjait.

„Azt, hogy Jourová asszony Soros György embere, és hogy erősebben fogalmazzak, a tenyeréből eszik, ezt mindannyian tudjuk. Ezt mindig is tudtuk, tehát Věra Jourová Soros György embere az Európai Bizottságban. Ő nem Csehországot képviseli, sőt nem is a cseh embereket, sőt nem is az európai embereket, sőt nem is a bizottságot, ő Soros Györgyöt képviseli. Ilyen a helyzet, ilyen az európai politika.” (Orbán Viktor, 2020.10.08.)

Általánosan is jellemző, de az ellenségkép-hálókkal kapcsolatban kifejezetten szembetűnő továbbá a *kinyilatkoztatás* nyelvi stratégiájának gyakori alkalmazása: a beszélő az egyes ellenségképek összekapcsolódásának tényét, valamint velük szemben az ellenséges viszony

fennállását egyaránt magától értetődőt evidenciaként, indoklást nem igénylő alapigazsággként kezeli, akárcsak a hozzájuk társított ártó szándékot, illetve az általuk jelentett fenyegetést. Ha pedig alapvetés, hogy az ellenoldalon állók mind rosszakaróink, akik ránk nézve veszélyt jelentenek, fel sem merül vonatkozásukban a párbeszéd vagy a vita lehetősége: a retorika csak *róluk* nyilatkozik, nem áll szándékában *velük* dialógusba bocsátkozni (Szabó, 2016: 318.). A biztonságérzet megrendítésének, s ezáltal a társadalmi félelemszint emelésének aspektusát erősítendő a narratíva erőteljes fenyegetés-faktort is rendel ugyanis az általa – többek között éppen a kinyilatkoztató rámutatás révén – életre hívott ellenségkép-hálókhoz. Következésképpen, a narratíva diszkurzív praxisa által alkotott valóságkonstrukcióban a megnevezettek mindegyike komoly *egzisztenciális fenyegetést* jelent *a közösségre és annak értékeire nézve*. A befogadó közösség biztonságérzetének megrendítésén túlmenően a retorikai építkezés tehát olyan narratív szituációt teremt, amelyben újfent egyértelműen a beszélő öltheti magára a közösség megmentőjének szerepét. Tovább erősíti ezt az aspektust, hogy a fenyegetés olyan absztrakt, *szimbolikus tartalmakkal* telített elemekre irányul, mint a magyar *nemzeti identitás* és a *keresztény értékek*, amelyek így a szimbolikus töltetüknél fogva erőteljesebben alkalmasak érzelmek kiváltására, cselekvésre ösztönzésre (Zentai, 1997: 23-24.).

„A nemzeti önrendelkezésre a legnagyobb veszélyt ma a globális, nyílt társadalmat hirdető, a nemzeti kereteket felszámolni akaró világhálózat jelenti. A Soros György-féle korlátlan anyagi és humán erőforrásokkal rendelkező network céljai világosak. A migráció felgyorsításával kevert etnikumú, nyílt társadalmakat létrehozni, a nemzeti döntéshozatalt lebontani és azt a globális elit kezébe adni” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

Ezeknek a szimbolikus elemeknek a narratívába történő beemelése a félelmek identitásképző tulajdonságát is hadrendbe állítja, olyan szimbolikus ellenségképző narratívát alkotva ezáltal, amely *identitás-*, tehát *érzelmi alapon polarizálja* az egységestő retorika által lefektetett mi-ők csoportokat. Hiszen, mint ahogy azt a 2. és a 4. fejezetben részletesebben is tárgyaltuk, amennyiben az identitásalapon megosztott társadalom egyes csoportjai magunknak vindikálják a jogot a társadalom egészének reprezentálására (ld. nemzeti értékek kisajátítása), ezáltal a kirekesztés eszközévé alakítja az közösséget eredetileg integrálni hivatott kategóriákat, szimbólumokat (Balogh, 2022c: 66-67.).

A biztonságérzet visszaadásának aspektusa a vizsgált beszédekben alapvetően két síkon jelenik meg. Az egyik, a rövidtávú, kézzelfoghatóbb aspektus, amely alapvetően a kormány felkészültségét hangsúlyozza a koronavírus-járvány második hullámára való felkészültség tekintetében, míg a másik aspektus a kormánypártok közelgő választásokon való sikeres szerepléséhez köti a távlati biztonság megteremtését. A biztonságot tehát a narratíva elválaszthatatlanul saját beszélőjéhez, s annak politikai oldalához kapcsolja, *olyan valóságot alkot, amelyben a megrendült biztonságérzet visszaadása csakis általa, mint megmentő által keresztül valósulhat meg.*

„(...) egyetlen magyar embernek sem kell szenvednie vagy meghalnia azért, mert az egészségügyi rendszer ne tudná őt befogadni, és számára megfelelő ellátást adni. Minden magyar élet megvédésére képes a magyar egészségügy.” (Orbán Viktor, 2020.09.12.)

E távolabbi aspektussal a narratíva lényegében összeköti a biztonságérzet visszaadásának aktusát annak politikai előnnyé, társadalmi támogatottsággá formálásával, hiszen a szavak szintjén is megjelenik a kettő összekapcsolása. Mindez kiegészül továbbá egy olyan háborús retorikai nyelvezettel, amely mind a vírussal, mind a megjelölt ellenségekkel szembeni hadviselés sikeréhez köti a normálállapot visszaállításának lehetőségét és a fenyegetett értékek védelmét.

„2022-ben *döntő ütközetre* készülnek. Mögöttük lesz a nemzetközi média, a brüsszeli bürokraták és a civilnek álcázott NGO-szervezetek. Nem lehet kétségünk, a hatalomért és a pénzért mindent meg fognak tenni. Ideje nekünk is *hadrendbe állni*. A kormányzás nehéz éveit után vissza kell térnünk a *választási csatátérre*. Itt az ideje szedelőzködni, hogy a megfelelő pillanatban *kilovagolhassunk*. Nagy *ütközet* vár ránk 2022-ben. Készüljete.” (Orbán Viktor, 2020.09.21.)

A választásokon való sikeres szereplés egyértelmű legitimációs aspektusain túl az elemzett szövegek szinte mindegyikében megjelenik a nemzeti konzultációra való hivatkozás is, mint a kormányzati politika helyes irányának igazolása, amely jellemzően összekapcsolódik annak hangsúlyozásával, hogy – szemben az elsővel – a második hullám alatt nem kell komolyabb lezárásokra, járványügyi korlátozásokra számítani.⁹⁰

⁹⁰ A kormány 2020. júliusában indított Nemzeti Konzultációt a koronavírusról és a gazdaság újraindításáról, amelynek kérdései elsősorban a járványhelyzet kezelésével kapcsolatos kormányzati intézkedésekhez való állampolgári viszonyulás feltérképezésére irányultak. A Nemzeti Konzultáció eredményei kevésbé alkalmasak ugyanakkor a teljes lakosság véleményének tükrözésére, tekintettel arra, hogy az semmiképpen sem tekinthető

„Nem egyedül állok én sem a gáton, hanem van mellettem egymillió-nyolcszázezer ember, nekik is szeretnék köszönetet mondani, akik visszaküldték a nemzeti konzultációs kérdőívet, és kijelölték a védekezés irányát, ami teljesen egyértelmű. A védekezés iránya úgy hangzik, hogy Magyarországnak működnie kell. Azt várják a kormánytól, azt várják tőlem, az egészségügyi rendszertől, a gazdaságirányításban résztvevőktől, hogy tartsuk működőképes állapotban Magyarországot, és ne engedjük, hogy a vírus megbénítsa az ország és a magyarok mindennapjainak életét.” (Orbán Viktor, 2020.09.12.)

Mindez ellentmondásban áll a kormányzati politika tényleges alakulásával, amely a vizsgált időszak alatt szigorította többek között a határátlépés szabályait, betiltotta a gyülekezést és a tömegrendezvényeket, valamint kijárási korlátozást vezetett be este nyolc és reggel öt óra között. Születtek ugyanakkor a vizsgálati időszak alatt olyan komolyabb jogszabály-módosítások is, mint például 2020. évi CIX. törvény a koronavírus-világjárvány második hulláma elleni védekezésről (második felhatalmazási törvény), valamint az Alaptörvény kilencedik módosítása is, amelyek mellett, hogy jelentősen növelték a kormány politikai mozgásterét,⁹¹ olyan ügyeket, illetve kérdéseket is szabályoztak, amelyek csak érintőlegesen, vagy egyáltalán nem kapcsolódtak a koronavírus-járvány okozta válsághelyzethez, korlátozva ugyanakkor valamilyen formában a narratíva által ellenségesnek bélyegzett csoportok jogait, mozgásterét (Magyar Helsinki Bizottság, 2020). Ilyen például az LMBTQ-jogokat (azon belül is elsősorban az örökbefogadást) korlátozó kitételek, vagy például az Alaptörvény 38. cikkének az a kiegészítése, miszerint „a közfeladatot ellátó közérdekű vagyonkezelő alapítvány létrehozásáról, működéséről, megszüntetéséről, valamint közfeladata ellátásáról sarkalatos törvény rendelkezik”, amelynek következtében az alapítványi rendszer egy esetleges kormányváltás esetében is csupán kétharmados többséggel módosítható.

Ahogy azt azonban a narratíva visszatérő elemeként megjelenő nemzeti konzultációra való hivatkozás is jelzi, a vezető által megalkotott történet nem távolodott el annyira saját

reprezentatív felmérésnek, a kérdőív visszaküldése pedig legnagyobb arányban a kormánypárti szavazók körében jellemző.

⁹¹ A második felhatalmazási törvény például 90 napra rendkívüli felhatalmazást biztosított a kormány számára, hogy veszélyhelyzetben olyan rendeleteket alkothasson, amelyekkel egyes törvények alkalmazását felfüggeszti, törvényi rendelkezésektől eltérhet, vagy egyéb rendkívüli intézkedéseket hozhat. Az első felhatalmazási törvény szintén hasonló célt szolgált, amely a koronavírus első hulláma alatt adott határidő nélküli rendkívüli felhatalmazást a kormánynak, lehetővé téve a veszélyhelyzeti rendeleti kormányzást. Ld. 2020. évi CIX. tv. 5.§ és 2020. évi XII. tv. 3.§.

szavazótáborának valóságérzékelésétől, hogy az gyengítse annak meggyőzőerejét – ismét igazolva, hogy az egyes politikai diskurzusok valóságalkító, illetve -konstruáló hatása független az általa megfogalmazott állítások tényszerű igazolhatóságától, illetve cáfolhatóságától. Mindez összhangban áll a narratívaalkotásnak azzal az aspektusával, miszerint *a magasabb absztrakciós szintre emelt vezetői történet könnyebben elősegítheti a vezető mozgásterének növelését* (Metz, 2017b), így a hangsúly áthelyezése a járványhelyzet okozta gyakorlati problémákról a már-már *áldozati szerepbe helyezett nemzeti identitás és keresztény értékek* védelmére – valamint az őket fenyegető ellenségképekre –, ugyancsak hozzájárult a narratíva diszkurzív hatékonyságának növeléséhez, illetve ahhoz, hogy az alkalmasnak bizonyult az aktuális hatalmi-politikai viszonyok átformálására. A kormányzati narratíva és döntéshozatal egyaránt előkészített a terepet továbbá arra a potenciális, távlati eshetőségre is, ha a 2022-es választások kormányváltást eredményeztek volna, hiszen a narratíva manifesztációjaként megszülető egyes mozgáster-kiterjesztő jogi intézkedések a jelen válsághelyzetét felhasználva szélesítették a miniszterelnök mozgásterét arra az esetre is, ha az esetleg a jövőben ellenzékbe szorulna (Körösényi et. al., 2020). Noha a politikai tér ilyen formán történő átalakítása nem tekinthető újdonságnak a 2010 utáni Orbán-kormányok politikájában (elég csak például a választási rendszer átalakítására vonatkozó, leginkább kézenfekvő példára gondolni), a koronavírus-járvány válságnarratívájának árnyékában meghozott ilyen jellegű intézkedéseket remekül illusztrálja például az alapítványi rendszer már feljebb is említett átszervezése, amely jelen formájában lehetővé teszi többek között köztulajdonban álló ingatlanok vagyonkezelő alapítványok tulajdonába történő juttatását, gyakorlatilag csökkentve ezáltal annak a közvagyonnak a mértékét, amellyel egy esetleges kormányváltást követően felálló új politikai vezetés gazdálkodhatna.

8.2. Esettanulmány – Orbán Viktor válságnarratívái II.: Politikai ellenségképzés az ukrán-orosz háborús konfliktus tükrében

A miniszterelnöki válságnarratívákban megmutatkozó ellenségképzést elemző empirikus vizsgálódásunk második része az orosz-ukrán háborús konfliktus kirobbanásától (azaz 2022. február 24-étől) az azt csak kis időeltolódással követő magyarországi országgyűlési választásokig (azaz 2022. április 3-áig) tartó időszakban veszi górcső alá Orbán Viktor valóságkonstrukciójának retorikai építkezését.

A kutatás a hivatalos miniszterelnöki honlapon hozzáférhető Orbán-beszédek, -interjúk, illetve -felszólalások elemzését tűzte célul a fent nevezett időszak vonatkozásában. Az

időintervallum megválasztása mögött az az előfeltevés állt, miszerint Ukrajnával szomszédos országgént a kibontakozó konfliktus hatásai azonnal kézzelfoghatóak lehettek, illetve az, hogy az országgyűlési választások közeledtével felfokozott politikai hangulat termékeny táptalaját jelentheti a politikai ellenségképzés narratíváinak, míg maguk a választások az adott kormányzati narratíva „sikerének” természetes mércéjeként is funkcionálhatnak.

A kialakult politikai *helyzet értelmezése* és meghatározása szempontjából Orbán Viktor miniszterelnök beszédei kiemelt hangsúlyt fektettek arra, hogy narratívájukban szigorúan eltávolítsák Magyarországot és a magyar kormányt a kialakuló konfliktustól, és hangsúlyozzák, hogy Magyarországnak semmi köze az azt megelőző eseményekhez. A narratíva másik fő fókusza a konfliktusból való kimaradás fontossága, hangsúlyozva, hogy attól Magyarországnak a lehető legtávolabb kell tartania magát. *A politikai cselekvés lehetőségmezejének feltérképezését* is magába foglaló helyzetértelmezés a politikai gondolkodás tervezés dimenziójának vonatkozásában (Schlett, 2018) a kívánatos, és *a felmerülő veszélyek elhárítására egyedülként alkalmas* cselekvések, teendők körét a rendőri és katonai jelenlétnek az ukrán-magyar határ közelében történő növelésében, illetve – az igen szűken értelmezett – humanitárius segítségnyújtásban jelölte meg – utóbbi esetében többszörösen és nyomatékosan kiemelve, hogy azt csakis a határt *legálisan* átlépő menekültek számára ajánlja fel a kormányzat, bármilyen egyéb segítségnyújtási (pénz, fegyver stb.) akciótól pedig szigorúan elzárkózik.

„A katonáink elfoglalták a kijelölt pontokat és telephelyeket. Képesek vagyunk arra, hogy biztosítsuk az itt élők nyugalmát és biztonságát. A legfontosabb, hogy Magyarország ebbe a háborúba semmiképpen se sodródjon bele, de közben azért a határainkat meg kell védeni; a katonáink erre képesek.” (Orbán Viktor, 2022.02.26.)

Ahogy az előző esettanulmányunk esetében, úgy ezúttal is megfigyelhető a társadalom félelemszintjének, a biztonságérzet megrendítésének, illetve visszaadásának finoman kimért egyensúlyozása, ugyanis noha a miniszterelnök többször is hangsúlyozta, hogy Magyarország – s annak politikai vezetése – elég erős ahhoz, hogy megvédje önmagát és semlegességét, olyan elemeket is felsorakoztatott a narratívában, amelyek válsághelyzetből adódó veszélyek közvetlenségét hangsúlyozták, annak érzetét erősítették. Ezek az elemek két csoportba sorolhatók: a *pénzügyi-gazdasági fenyegetések* és az *egzisztenciális fenyegetések* kategóriáiba. A pénzügyi fenyegetések főként a gázellátás kérdése, valamint az

Oroszország elleni gazdasági szankciók bevezetése miatti esetleges gázár-emelkedés köré összpontosultak. Ez a szempont szorosan összefüggött a – korábban a kormány által a lakossági ügyfelek számára garantált – rezsicsökkentés fenyegetettségének témájával, amely a kormánypártok választási kampányának is egyik fő fókuszpontja volt.

„Nem tudjuk elfogadni a baloldalnak azon javaslatait sem, amelyek veszélyeztetik Magyarország energia- és gázellátását, és veszélybe sodornák a családok rezsicsökkentését.” (Orbán Viktor, 2022.02.24.)

A kormánypártok kampányában és narratívájában egyaránt a rezsicsökkentés szimbolizálta tehát a kiterjedt gazdasági fenyegetettségek körét, lényegében erre az egyetlen aspektusba sűrítve az érzékeny külpolitikai helyzet, a soktényezős gazdasági folyamatok és az ukrán-orosz háború következményeinek átláthatatlan komplexitását. A rezsicsökkentés ezzel egyidejűleg olyan társadalmi-politikai értékke lépett elő, amelynek *védelme élet-halál kérdés* a narratíva által az *áldozat* szerepébe helyezett *magyar családok* számára, és amelyet az *üldöző* szerepében megjelenő *baloldal – inkompetenciája* révén – *veszélybe sodor*.

Az egzisztenciális fenyegetések kategóriája Ukrajna esetleges megsegítésének vélt vagy valós veszélyei köré csoportosult, egyaránt ideértve a katonai segítségnyújtás és a fegyverszállítás lehetőségéből adódó kockázatokat. A narratíva ezeket a fenyegetéseket csokorba gyűjtve rendelte hozzá azokat a hazai ellenzék – mindenekelőtt a baloldal – korábban is hivatkozott *inkompetenciájához*, amely így a narratíva által alkotott konstrukcióban önmaga is egy, a békéjét veszélyeztető fenyegetésként jelenik meg. A narratíva tényinterpretációja szerint mindezek tükrében Magyarország *békéjének egyedüli garanciája* az orosz-ukrán háborúból való kimaradás, a *semlegesség*, amelyet, ha az ellenzék – csekély értelmi képességeinek következtében – nem képes felismerni vagy belátni, éppúgy veszélyt jelent, mint az orosz tankok.

„A baloldal a háború oldalán áll – akkor is, ha ezt nem tudja. (...) Katonát küldeni az azt jelenti, hogy részesei leszünk egy háborúnak. Fegyvert küldeni az azt jelenti, hogy akinek szállítunk, az lehet, hogy majd örülni fog, de akivel szemben azt a fegyvert használják, annak az ellenségei leszünk, a Jóisten tudja pontosan, mennyi ideig.” (Orbán Viktor, 2022.03.04.)

Ennek megfelelően a narratíva által felhasznált, illetve konstruált ellenségképek is követték a fenyegetettségi kategóriák által kialakított mintát, s az inkompetencia egyes aspektusai közé csoportosultak: a hazai ellenzék alkalmatlanságát a narratíva a veszélyes örökltség

képében abszolutizálta, míg a nemzetközi baloldal („brüsszeli bürokraták”) felelőtlenségét az Oroszország megbüntetése iránti vakbuzgóságból eredeztette. Ebben az esetben is megfigyelhető mindezzel kapcsolatban továbbá a *kinyilatkoztató beszédmód egyoldalú* rámutatása az egyes ellenségképekre, akiknek veszélyessége a közösségre nézve egyértelmű alapvetés, megkérdőjelezhetetlen evidencia – s akiknek ez a veszélyessége magától értetődően zárja ki a velük való kommunikációt, s utasítja el vitapartnerre válásuk lehetőségét, alapjaiban tagadva meg tőlük a védekezés, az ellenvélemény (az alternatív helyzetértelmezés), vagy akár ellenséges státusz visszautasításának lehetőségét (Szabó, 2006: 81.).

„A baloldal elvesztette a józan eszét, és holdkórosan beletámolyogna egy kegyetlen, elhúzódó és véres háborúba. A baloldal magyar katonát és magyar fegyvert akar küldeni a frontvonalba.” (Orbán Viktor, 2022.03.15.)

„Egyes brüsszeli vezetők mindenáron meg akarják büntetni Oroszországot, és olyan büntetőintézkedéseket is akarnak, amelyek további kifizethetetlen terhet raknának az európai, így a magyar állampolgárok vállára. (...) A magyar közéletben is vannak olyan szereplők, akik támogatják ezeket az elképzeléseket, és akár a gázcsapokat is elzárnák. Ez súlyos felelőtlenség.” (Orbán Viktor, 2022.03.22.)

A *vakmerő* és *inkompetens üldözők* képével szemben a narratíva az inkumbens politikai vezetést a helyzet kezeléséhez, ezáltal a problémák megoldásához szükséges, megkérdőjelezhetetlen rátermettség, a higgadtság, a tapasztalat, a megbízhatóság és a *kompetencia megtestesülését* festi le, újfent a kormányzatra osztva a *megmentő* narratív szerepét. Ezt a megmentői szerepet, illetve annak alátámasztását, a vezetői karizma megerősítését a narratíva az inkumbens vezetésnek a kormányzás művészetében való jártasságára vezette vissza, külön hangsúlyt fektetve a térség korábbi két katonai konfliktusainak idején tanúsított kormányzati helytállás és szakértelem kiemelésére – ilyen konfliktusok közé sorolva 1991-től kezdődően a jugoszláv háborúkat, illetve a Krím 2014-es orosz annektálását. A biztonságérzet helyreállításának aspektusa tehát ismételten és egyértelműen a fennálló politikai vezetéshez kapcsolódik – amelyeket a narratíva olyan olyan képzettársításokkal erősít, mint a „körültekintő és átgondolt problémamegoldás”, vagy az elhíresült „stratégiai nyugalom” kifejezések –, így értelemszerűen egyedül az inkumbens kormányzattól várható az is, hogy a baloldal vakmerő elképzeléseinek megvalósulásától, felelőtlen ámokfutásának veszélyeitől megvédjék az országot.

„Nagyon fontos, hogy egy olyan ország, amely a háborús térséghez közel van – Magyarország, az szomszédos ország – ott ne következzen be. Ezt úgy hívjuk, hogy stratégiai nyugalom. Most arra van szükség.” (Orbán Viktor, 2022.02.27.)

A kormányzati válságnarratíva a választási helyzet intenzitását is megpróbálta a maga javára fordítani, és a közelgő választásokat felhasználni a tét növelésére. Kísérletet tett továbbá a retorika a béke eszméjének a kormánypártokhoz való explicit összekapcsolására, s ezáltal kísérelve meg egyfajta „rally around the flag” hatás előidézését, míg a háború és a konfliktus képeit és hívószavait a hazai ellenzékhez társította.⁹² Egyértelműen apellált tehát az ellenségképző retorika a félelem *identitásteremtő*, illetve *mobilizációs* aspektusaira (Balogh, 2021), s azokra alapozva, illetve azokat erősítve fektette le az általa megosztott csoportok mi-ők elhatárolását, amelynek tényértelmezésében a másik oldalon állók automatikusan az egész társadalomra veszélyes tényezőkként jelennek meg, akiktől az országot meg kell védeni – ennek a védelemnek pedig a legkézenfekvőbb eszköze az országgyűlési választásokon való részvétel, a megfelelő irányú szavazás.

„(...) a háborús veszély nem csökkenti, hanem növeli, sőt az egekbe emeli a választás tétjét. Békepárti jobboldal vagy háborús baloldal? Építkezés vagy rombolás? Előre vagy hátra? Mi azt mondjuk, őrizzük meg Magyarország békéjét és biztonságát. Aki a békére és a biztonságra szavaz, az a Fideszre szavaz.” (Orbán Viktor, 2022.03.15.)

A narratíva mindezek tükrében két teljesen különálló, egymástól jól elkülöníthető és kiegészítésre képtelen tábor összecsapásaként írja le a közelgő választásokon szembenálló oldalakat, amelyek a szemantikai oppozíciós kategóriák nyelvi stratégiájának működéséhez hasonlatosan egy univerzális jellegű, egymást kizáró ellentét két pólusaként aposztrofálja a két oldalt, ahol az értéktöbblet egyértelműen a békéért a maga szakértői megfontoltságával

⁹² A *rally around the flag* hatás azt a jelenséget írja le, amikor egyes válsághelyzetek vagy fenyegetések hatására a lakosság körében átmeneti növekedést mutat az inkumbens politikai vezetés támogatottsága, krízis idejére a lakosság mintegy „besorakozik” vezetői mögé. Mueller (1970) ezt a jelenséget az amerikai elnökök népszerűségével összefüggésben vizsgálta és mutatta ki, megállapítva, hogy elsősorban háborúk (ld. koreai, vietnámi háború) és más nemzetközi krízisek (ld. kubai rakétaválság) idején indul növekedésnek az elnökök lakossági támogatása. Hetherington és Nelson (2003) a 2001. szeptember 11-i terrortámadások utáni időszakot vizsgálva világítottak rá arra, hogy – például a terrorcselekmények következtében kialakuló – belpolitikai válságok is hasonló módon növelhetik a vezetés iránti bizalmat, azáltal, hogy a fenyegetésre adott közös reakció egyesíti az állampolgárokat. Baker és Oneal (2001) rámutattak továbbá, hogy a vezetők különböző kommunikációs technikák – például a fenyegetés közvetlen veszélyének kiemelése, morális keretek kialakítása, valamint a hazafias és szimbolikus nyelvezet használata – által is kiválthatják, illetve erősíthetik ezt a hatást. Hozzáteszik továbbá, hogy ezek a narratív eszközök különösen hatásosak, amikor a közönség már érzékeny a fenyegetésre, így az érzelmekre alapozott kommunikáció maximalizálhatja a „rally” hatást (Mueller, 1970; Baker–Oneal, 2001; Hetherington–Nelson, 2003).

küzdő, kialakult válsághelyzet rendezésére, illetve eszkalációjának megelőzésére egyedülként hivatott jobboldal áll szemben a baloldal inkompetenciájával, hozzá nem értésével és felelőtlenségével, amely egyértelműen veszélyt jelent az ország békéjére, és annak legfőbb értéként megjelenő, minden eszközzel megőrzendő biztonságára. A kormánypártok kétharmados országgyűlési többséget eredményező választási győzelméből ítélve nyugodtan kijelenthető, hogy a narratíva elérte a célját – a „vezetői történet”, a vezetői értelmezés és jelentésátadás által életre hívott konstrukció beleilleszkedett közönségének valóságképébe.

Következtetések

Az Orbán Viktor válságnarratíváit vizsgáló két esettanulmányunk összevetéséből megállapíthatjuk, hogy Orbán Viktor politikai narratívái következetesen építenek az ellenségképzés és a válságnarratívák eszközeire a politikai mozgástér szélesítése érdekében (Körösenyi et. al., 2016; Körösenyi et. al., 2017; Balogh, 2021).

A vezetői narratívákban megmutatkozó *legitimációs diskurzusok* egyértelműen külső sokk hatására kialakult krízisként aposztrofálták az egyes válsághelyzeteket, implikálva és explicite egyaránt azt üzenve, hogy a külső sokk által okozott instabilitást csak egy erős, *cselekvőképes* kormány tudja kezelni, magára és kormányára osztva ezzel a *megmentő* diszkurzív szerepét. Mindkét narratíva esetében megfigyelhető a használt ellenségképek összefonódása, s kreatív alkalmazásuk által a fenyegetettség – s vele együtt a félelem – érzetének tudatos szinten tartása a társadalomban. Sikertült tehát a narratíváknak megteremteniük a biztonságérzet megrendítésének, illetve a politikai vezetés általi helyreállításának törékeny egyensúlyát, megvalósítva a *politikai ellenségképzés politikai előnnyé transzformálását* – jelen esetekben: a hatalmi pozíciók megerősítését, illetve az intézkedések legitimálását (Molnár, 2020).

Hasonlóságot állapíthatunk meg a fentiekkel összefüggésben a vizsgált narratívák között abban, hogy mindkettő kitüntetett figyelmet fordított a kormány válságkezelési képességének, rátermettségének hangsúlyozására. A rendkívüli jogrend bevezetését a kormányzati retorika a *közösség védelmének* eszközeként azonosította – kiegészítve azzal, hogy ahhoz, hogy a hatékony döntéshozatalhoz, ahhoz, hogy a kormány valóban élni tudjon szakértelmével elengedhetetlenül szükséges, hogy a döntéseit nagyobb szabadsággal és kevesebb korlátozással hozhassa meg. Ennek eredményeképpen a jogi keretek kiterjesztése

kiszélesítette a kormány politikai mozgásterét, amely esetenként egyes csoportok jogainak korlátozását vonta maga után.⁹³

Az ellenségképzés tekintetében a vizsgált narratívák nem rettentek meg a *kiszorítás diszkurzív eljárásának* alkalmazásától (Szabó, 2016), s előszeretettel használták azt az ellenzék politikai hitelességének, illetve kompetenciájának aláásására, miközben képviselőiről mint *a politikai közösségre ártalmas, arra veszélyt jelentő tényezőkről* a kinyilatkoztató rámutatás evidenciájával nyilatkoztak. Az ellenségképekhez tartozó szimbolikus képzettársítások, illetve fenyegetések – mint a nemzeti identitás és keresztény értékek veszélyeztetése – *érzelmi töltettel* látja el az adott narratívákat, amely egyúttal hozzásegít a közvélemény *mozgósításához* is, politikai cselekvésének célirányos előmozdításához. Ez a megközelítés mindkét válság alatt lehetővé tette a kormány számára az „idegen” fenyegetések közös ellenségként való megjelenítését, s általa a saját közösségén belüli *kohézió* növelését (Szabó, 2006), ami erősítette a kormányzati retorika elfogadottságát, illetve a kormányzati intézkedések legitimációját. Az *elemzett válságnarratívák tehát a félelemkeltésre apelláló politikai ellenségképzés diskurzusainak identitásképző és legitimációs aspektusaira egyaránt támaszkodtak* (Balogh, 2021).

Megállapíthatjuk továbbá, hogy a rendkívüli jogrend alkalmazása mint a politikai mozgástér kiterjesztésének jogi szinten történő manifesztációja a centralizáció logikáját követve a kormányzati, illetve kormányfői döntéshozatal függetlenségét erősítette. Mindez egybevág Körösenyi és társainak azzal a megállapításával is – amely Stephen Skowronek munkája nyomán – rekonstruktív vezetésként határozza meg Orbán Viktor kormányzását, és amelynek keretén belül a rend megtörése (*order-shattering*), újjáépítése (*order-affirming*) és megerősítése (*order-creating*) nem egy egyszeri és lezárható folyamatként jelenik meg, hanem mint „a politikai cselekvés folyamatos érvényesülése az intézményrendszer statikussága felett” (Körösenyi et. al. 2020: 127). A fenti empirikus elemzések tükrében igazolódni látszik továbbá e rekonstruktív vezetésnek az az aspektusa is, miszerint a pillanat uralásának elve révén a mindennapok részévé teszi az alkotmányos rend folyamatos alakítását, átformálását, miközben a hangsúlyt alapvetően az aktuálisan felmerülő újabb és újabb kihívások – újabb félelmek és fenyegetések – leküzdésére, politikai küzdelmek

⁹³ Ezt illusztrálja például az LMBTQ közösség és civil szervezetek esete. Az ilyen jellegű intézkedések, a válságnarratívák retorikai építkezésével összhangban a kormányzat cselekvőképességét hivatottak demonstrálni, azáltal, hogy a cselekvés, az intézkedés látszatát keltve a védelem érzetét keltik egyes mesterségesen generált félelmekkel szemben (ld. a genderideológiához rendelt fenyegetettségéből táplálkozó félelmek).

megnyerésére helyezi a stabilitás, az egyensúlyi helyzet megteremtése helyett (Körösenyi et. al. 2020: 128). Az orbáni vezetésnek ez a megfigyelhető voluntarista jellege újfent reflektorfénybe helyezi a politikai gondolkodásnak a politikai cselekvőképesség megteremtésére és fenntartására irányuló aspektusait is (Schlett, 2018), amely a vizsgált vezetői megnyilvánulások mindegyikében hangsúlyosan tetten érhető mozzanatnak bizonyult: mindkét vizsgált narratíva választ adott a helyzet értékelésének kérdéseire, meghatározta, mit tekint problémának, mit tart a politikai cselekvés helyes irányának, miben látja az általa kitűzött célok megvalósításának eszközét, valamint, hogy kikben látja a kitűzött célok megvalósítására alkalmas személyek körét.

Összességében tehát mindkét esettanulmány alátámasztja, hogy a kormányzati narratívákban alkalmazott ellenségképzés és válságnarratívák alapvetően – az újradefiniált válságok karakterjegyének megfelelően – a politikai mozgástér kiterjesztését, illetve a politikai hatalom, azon belül is *a politikai vezető karizmájának megerősítését, konstrukciójának újrafogalmazását* szolgálják, amelyet az egyes válságnarratívák által róla festett mgmentő, illetve szakértői szerep tesz lehetővé. Ezek a narratívák nem csupán rövid távú politikai előnyöket biztosítására voltak alkalmasak a politikai ellenségképzés politikai előnnyé való transzformációjának megfelelően (Molnár, 2020), hanem *hosszú távon is hozzájárulnak a politikai rendszer átalakításához, az rendszer jogi alapjainak átrendeződéséhez*, tovább erősítve ugyanakkor *a plebiszciter vezérdemokrácia mint rezsimtípus legitimációs alapjául is szolgáló vezetői karizma megerősödését*. Orbán Viktor vezetői stílusa mindezek tükrében jól illeszkedik a plebiszciter vezetői demokrácia modelljébe, amelyben a válságkommunikáció és a fenyegetettség retorikája a hatalom fenntartásának és legitimitásának központi eleme (Körösenyi et. al., 2020). Az állandó válságállapot és a permanens válságkommunikáció lehetőséget biztosít a politikai mozgástér kereteinek folyamatos újrafogalmazására, a meglévő konvenciók megkérdőjelezésére és újak állítására (Körösenyi et. al., 2017).

9. A hatalom szimbolikus eszközeinek szerepe a politikai ellenségképzésben⁹⁴

Az értekezésnek ebben a fejezetében esettanulmányi jelleggel elemezzük, hogyan jelentek meg a politikai ellenségképzésnek – a korábbiakban részletesen körüljárt aspektusai – Slobodan Milošević egykori szerb politikus, illetve jugoszláv politikai vezető politikai diskurzusaiban, különös tekintettel a szimbolikus jelentéstartalmaknak és mitizáló retorikai elemeknek az azokban tapasztalható dominanciájára, a hatalom szimbolikus eszközeinek a politikai ellenségképzés folyamatában betöltött szerepére.

Ahogy arra jelen értekezés felvezető fejezeteiben több ízben kitértünk, értelmezésünkben a politikai mezőre mint imaginárius térre tekintünk, amelyben felértékelődik a szavak és az általuk felfestett *igazságkonceptiók* szerepe – az egyén és önképe egy kulturális meghatározottságokkal terhes, erőszakosan diszkurzív térben jön létre (A. Gergely, 1996; Zentai, 1997; Szabó, 2016; Böcskei, 2019). Szintén láthattuk már korábban is, hogy mindennek tükrében az egyes közösségek ellenségképei sem eleve adottak, hanem egy „diszkurzív praxisban keletkeznek és múlnak ki, konstruálódnak és dekonstruálódnak” (Szabó 2016: 469.). Különösen igaz ez abban az esetben, amennyiben ezeket a szimbólumokat, absztrakt értékeket egy adott politikai közösség saját *identitásának kialakítására*, illetve *újrafogalmazására*, saját politikai valóságának átdefiniálására használja, olyan formán, hogy – Szabó Márton szavaival élve – „a múlt narratíváiba szerkesztve” ad választ a politikai gondolkodás önmeghatározásra vonatkozó kérdéseire, a „honnan jöttünk, kik vagyunk, és mit akarunk?” kérdésekre (Szabó 2006: 18; Schlett, 2018: 42.).⁹⁵ S mint ahogy azt ugyancsak több ízben hangsúlyoztuk jelen értekezés keretei között, *az önmeghatározásnak azonban elválaszthatatlanul része a közösség határainak kijelölése is*, a vele szemben-, illetve azon kívülálló (idegenek) körének meghatározása, vagyis

⁹⁴ Jelen fejezet a Politikatudomány Online folyóiratban *Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben* című tanulmány átdolgozása (Szabó Palócz, 2020).

⁹⁵ Remekül példázza ennek a folyamatnak a működését, a Mussolini vezette olasz fasiszta rezsim esete, amely az ókori Római Birodalom dicsőséges történetére építve alakította ki az új olasz nemzeti identitást, amely a birodalmi múlt nagyságát állította példaként az olaszok elé. A központi narratíva a római hagyományokat idézve olyan identitásdiskurzust hozott létre, amely az olaszok „újjászületését” hirdette, s szimbolikus rítusokkal erősítette az ideológiai egységet. Emilio Gentile megállapítja, hogy Mussolini narratívája az ókori Róma mítoszaira támaszkodva világosan elkülönítette az új birodalmi Olaszországhoz tartozó „mi”-t a külső és belső ellenségektől (ld. kommunisták, liberálisok), akik veszélyeztették a nemzet egységét. A római múlt szimbolikus felidézése így nemcsak a közösség identitásának megerősítését szolgálta, hanem a politikai ellenségképzés révén hozzájárult a narratíva által ellenségként bélyegzett személyekkel vagy csoportokkal szembeni fellépés igazolásához is (Gentile, 1996).

azoknak a külső kategóriáknak a meghatározása, amelyekhez viszonyítva az adott politikai közösség tagjai saját viszonyaikat értelmezik. Az *idegen* tehát – akárcsak a politikai közösségre fenyegetést jelentő *ellenség* – a politikai közösség *határkijelölő kategóriája*: egy olyan diszkurzív konstrukció, amely lehetőséget teremt a közösség tagjainak önértelmezésére, és amely egy változékony identifikációs diskurzusban jön létre, általa lesz idegenné (Szabó 2006: 13.). Ahogy azt a politikai ellenségkonstruálás folyamatának áttekintésekor – a 2.2.2. fejezetben – részletesen is tárgyaltuk, ahhoz, hogy ez az idegen a politikai közösségre nézve *veszélyessé*, annak *ellenségévé* váljon a fentiek tükrében elég, ha *a közösség tagjai akként tekintenek rá* – hiszen a szemükben akkor is fenyegető jelenséggé lesz számon tartva, amennyiben ő nem osztja ezt a vélekedést –, és ez fogja meghatározni a közösség tagjainak hozzá való viszonyulását is (Szabó 2006: 33.). Az ellenségkép megkonstruálásának ugyanakkor számos beazonosítható nyelvi stratégiája, technikája van⁹⁶, amelyek sikere az általuk konstruált veszélyesség-érzet hihetőségén, s nem annak valóságtartalmán nyugszik.⁹⁷

Mindez kiegészülve a politikai közösségnek azzal a sajátosságával, hogy egyben beszédközösséget is alkot, amelyet tagjainak egymás irányába tanúsított kölcsönös megértése köt össze, és amely „saját otthonosságát közös szimbólumok révén, kommunikatív módon teremti meg” (Szabó 2006: 22.), hozzájárul annak megértéséhez, hogy miként eredményezhette egyes szimbólumoknak és mítoszoknak a felhasználása, történeti korokon átívelő narratívákba helyezése az identitásnak egy olyan érzelmetelített módon történő újraértelmezését, amely nem csupán megengedően viszonyult a közösség ellenségeiként meghatározott személyekkel és csoportokkal szembeni erőszakhoz, hanem adott esetben üdvözölte is azt. Hiszen, ha Pál nyomán korábban azt állítottuk, hogy az ellenségképzésre a politikai erőszak szükséges, de nem elégséges feltételeként, annak kognitív, illetve emocionális előkészítéseként tekinthetünk, amely hozzájárul ahhoz, hogy az erőszakalkalmazásra legitim konfliktusrendezési módként tekintsünk (Pál, 2019: 166.),

⁹⁶ Az átdefiniálás, az aszimmetrikus fogalompárok használata, szemantikai oppozíciók alkalmazása, a sztereotipizálás és a kinyilatkoztatás nyelvi stratégiáinak működési mechanizmusait az értekezés 2.2.3. fejezete tárgyalja. Ezekről bővebben ld. Szabó 2016, 312-320.

⁹⁷ Mint Schlett írja, a politikai gondolkodás eredménytermékeként keletkező politikai tudás értékelésének egyedüli mércéje a politikai közösség cselekvőképességének megteremtése szempontjából értelmezett siker vagy sikertelenség (Schlett, 2018: 51-52.), Balogh pedig hangsúlyozza a félelemkeltés narratíváinak azt a tulajdonságát, hogy azok távoli vagy imaginárius fenyegetéseket is képesek közvetlen veszélyéretté formálni (Balogh, 2021: 126.).

akkor a milosevići példánál aligha találhatunk közelebbi, s egyben szemléletesebb esetet ennek a mechanizmusnak a bemutatására.

9.1. Esettanulmány: Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben

Az értekezés e fejezetben annak bemutatására, illetve illusztrálására tesz tehát kísérletet, hogy bizonyos ellenségképző retorikai eszközök és mítosztörténeti utalások együttes felhasználása miként járulhat hozzá az etnikai erőszak normalizálásához, a vele szemben támasztott társadalmi ellenállás csökkentéséhez, azáltal, hogy kihasználja bizonyos történeti narratívákba helyezett, szimbolikus töltetű, konstitutív diskurzusoknak azt a tulajdonságát, hogy azok képesek a régmúlt egyes eseményeit relevanciával felruházni a jelen vonatkozásában, *új identitást és érzelmi viszonyulást* alkotva ezáltal, amelyek – elfedve az egyes aktuális gazdasági-szociális problémákat – az érzelmi alapú megosztottságokra irányítják a figyelmet.

Slobodan Milošević beszédeinek elemzésével e fejezet kísérletet tesz annak illusztrálása, hogy a *szerb nép nagyságának* ünneplésére alkalmazott konstitutív retorikai stratégiák miként járultak hozzá az etnikai erőszak normalizálásához. Az elemzés betekintést nyújt továbbá abba, hogy miként válhatott Koszovó kérdésköre a szerbség összekovácsolásának központi eszközévé, valamint azoknak a retorikai technikáknak a működésébe, amelynek alkalmazásával Milošević az övétől gyökeresen eltérő politikát képviselve, s mégis Tito legitim és méltó utódjaként tetszelegve, egy reformer népi hős szerepében léphessen fel, s kínálhasson „új jövőt” a szerbeknek. A vizsgálódás tárgyául választott három beszéd mindegyike Jugoszlávia felbomlásának egy-egy olyan mérföldkövét jelenti, amely utóbb meghatározónak bizonyult a délszláv háborúk kirobbanásában. E beszédeknek elemzése segíthet annak a folyamatnak a megértésében, hogy miként fogalmazták újra egyes konstitutív narratívák a befogadó közönség *identitását, kulturális kereteit és történelmi referenciáit*, hozzájárulva ezzel a tömeges etnikai erőszak normalizálásához.

Slobodan Milošević karaktere napjainkra elválaszthatatlanul összemosódott Jugoszlávia felbomlásának történeti eseményeivel és azok véres, etnikai tisztogatásokkal tűzdelt epizódjaival.⁹⁸ A felbomlást övező háborúk alatt elkövetett emberiesség elleni bűntettek, az

⁹⁸ Slobodan Milošević (1941–2006) szerb és jugoszláv politikus volt, aki Szerbia elnökeként (1989–1997), majd a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnökeként (1997–2000) tevékenykedett. Vezetése alatt a szerb nacionalista politikák képviselőjeként vált ismertté, és jelentős szerepet játszott a jugoszláv háborúkban, beleértve a horvátországi, boszniai és koszovói konfliktusokat. A konfliktusok során Jugoszlávia fokozatosan szétesett: 1991-ben Szlovénia és Horvátország, 1992-ben Bosznia-Hercegovina és Macedónia függetlenné vált, ezzel a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság végleg felbomlott. 1998–1999-ben Koszovóban újabb

etnikai alapú erőszak kimagasló mértéke első megközelítésben különösen annak tükrében tűnnek felfoghatatlannak, hogy az érintett nemzetek az összezsapást megelőző időszakban még békében egyesültek a jugoszláv „testvériség-egység” mítosz alatt, amely a gazdasági-politikai érdekek olykor nyilvánvaló ütközésétől függetlenül is, sokáig egy olyan életképes államalakulatnak tetszett, amely iránt napjainkig is nagymértékű nosztalgia tapasztalható az érintett államokban.⁹⁹ Jelen fejezet annak vizsgálatára törekszik, hogy miként válhatott ez a nemzetek felett álló, a relatív szabadság érzetét megeremtő politikai atmoszféra szinte egyik napról a másikra a kínzás, az etnikai alapú nemi erőszak és a népirtás különböző formáinak színterévé, s hogy mindebben milyen szerepet töltött be annak a politikusnak, Slobodan Miloševićnek a karaktere és retorikája, akinek nevével az utókor magát a háborús konfliktust fémjelzi.

Christina M. Morus megállapításaival összhangban jelen értekezés mellett érvel, hogy *bizonyos történeti-mitikus elemek középpontba helyezése, kiegészítve az ellenségképző retorika klasszikus eszközeivel a különböző népek korábban elfojtott nacionalista törekvéseinek felélesztésén túlmenően arra is alkalmas volt, hogy az érintettek szemében normalizálja az etnikai erőszakot*. Morus ezt kiegészíti továbbá azzal az aspektussal is, hogy az ellenségképző narratívák mitikus-szimbolikus keretbe helyezése a felsoroltakon kívül ahhoz is hozzájárult, hogy a konfliktus kezdeti szakaszában elaltassa a nemzetközi közösség figyelmét, időt nyerve ezzel a hosszabbtávú politikai stratégia megvalósítására (Morus, 2007a).

konfliktus robbant ki, amely NATO-beavatkozáshoz vezetett. Miloševićet 2000-ben elmozdították a hatalomból, majd a hágai Nemzetközi Törvényszék elé állították háborús bűnök és népirtás vádjával. 2006-ban hunyt el, még a per befejezése előtt (Ramet, 2006; Judah, 2009).

⁹⁹ A jugoszláv identitás a 20. századi Délkelet-Európában a pánszlávizmus és a délszláv egység politikai narratívájaként jelent meg, amely az 1918-as délszláv egyesítés után kezdett formálódni (Lampe, 2000: 46-48.). Tito szocialista rendszerében ez az identitás egy ideológiai alapú politikai projektként szolgált, amely a különböző nemzetek közötti etnikai feszültségek kezelésére törekedett (Ramet, 2002: 32-34.). Az identitás központi eleme az egység („*bratstvo-jedinstvo*”, azaz „testvériség-egység”) volt, amely a különböző etnikai és vallási csoportok közötti szolidaritás, kölcsönös tisztelet és együttműködés gondolatára épült, miközben elvárta az egyéni nemzeti identitások háttérbe szorítását az állami egység javára (Živković, 2011: 25-28.). Az elképzelés különösen hangsúlyozta a közös történelmi sorsot és a háborús tapasztalatokat, amelyek révén az egységes jugoszláv nép képe legitimálhatóvá vált. Tito halála után az etnikai különbségek újra előtérbe kerültek, miközben a jugoszláv identitás legitimitásának hiánya nyilvánvalóvá vált (Kaplan, 1993: 81.). Ezt követően Milošević a szerb nemzeti öntudat megerősítésére a Koszovó-mítoszt hívta életre, amelyet a szerb történelmi örökség középpontjába helyezett, és a szerb nép heroikus múltjának újraértelmezésével nemcsak a nemzeti identitás, hanem saját politikai legitimitása alapjává is tette (Judah, 2000: 210-213; Ramet, 2006: 103-107). Ez a mitikus narratíva nem csupán a szerb nép történelmi áldozatvállalását és nemzeti egységét domborította ki, hanem hozzájárult a modern szociális és gazdasági problémák átkeretezéséhez is, amelyek a múlt heroikus harcaival állították párhuzamba a jelen politikai konfliktusait (Morus, 2007a: 3.).

Mindezeket szem előtt tartva, miután röviden visszautaltunk az elméleti keret különösen releváns elemeire, a továbbiakban egy, az eset kontextusának megértéséhez nélkülözhetetlen elemekre korlátozódó történeti áttekintést követően áttekintjük a szóban forgó technikák alkalmazását Milošević három különböző beszédében. E három beszéd mindegyike kiemelt jelentőséggel bírt a háborús konfliktusok alakulásának szempontjából – különös tekintettel az etnikai alapú erőszak normalizálására. Nem vállalkozunk a disszertáció keretei között ugyanakkor Milošević kései, háborúk utáni beszédeinek elemzésére, hiszen – noha azok áttekintése mindenképpen árnyalhatná Milošević politikai gondolkodásának tágabb megértését – az e fejezet fókuszában álló kérdésnek, az etnikai erőszak normalizálódásának szempontjából kevésbé bírnak magyarázóerővel. Nem célja az értekezésnek továbbá annak feltérképezése sem, miként robbantak ki a polgárháborúk, és milyen tényezők álltak a kirobbanásuk hátterében. Ennek megfelelően a történeti áttekintés célja csupán a vizsgált beszédek történeti-politikai kontextusba helyezésére korlátozódik, míg az elméleti áttekintés az esettanulmány megértése szempontjából elengedhetetlen, illetve arra specifikus szakirodalmi elemek beemelésére fókuszál. Mindezzel összhangban jelen fejezet utolsó szerkezeti egysége az elméleti részben megfogalmazott teoretikus mondanivalónak a praxis oldaláról történő bemutatására hivatott, esettanulmányi jelleggel vizsgálva Slobodan Miloševićnek, mint a balkáni háborúk központi alakjának a beszédaktusait.

9.1.1. Az eset történeti kontextusa

Az eset történeti kontextusának vonatkozásában Juhász József történész kettős konszenzusnak nevezi azt a jelenséget, amely Jugoszlávia fennállásának hosszú évtizedei alatt megalapozta annak létét. Mint írja, ez a kettős konszenzus egy belső, az érintett nemzetek közötti és egy külső, nemzetközi tényezőre bontható. Előbbit a különböző délszláv nemzeteknek az az evidensnek tetsző megállapodása jelentette, miszerint egyetlen, soknemzetiségű államalakulat keretein belül képzelték el közös jövőjüket. Ezt a szándékot a jugoszlávizmus különböző formáiból táplálkozó közös nyelvi-kulturális *identitáson* túlmenően nagyban ösztönözte, illetve táplálta az az *érdekközösség* is, amelybe előbb az olasz és német, később pedig a szovjet imperializmus fenyegetése tömörítette a szóban forgó délszláv népeket. A kettős konszenzus nemzetközi vonatkozása ezzel egyidejűleg az aktuális nagyhatalmi érdekekre vezethető vissza, amelyek a világháborúk lezárultával, mind a versailles-i (1919), mind a jaltai (1945) világrend keretein belül kitüntetett szerepet szántak a délszláv államok föderációjának az európai erőegyensúly megteremtése szempontjából, amely ezzel magától értetődően szorította háttérbe az államalakulatot alkotó délszláv

nemzetek saját nacionalista törekvéseit. A kilencvenes évekre azonban, a kettős konszenzus minden eleme megroppanni látszott, megteremtve ezzel a felbomlás lehetőségét, illetve növelve annak kockázatát (Juhász et. al., 2003: 9-14.).

A belső konszenzus gyengülésének tekintetében folyamatos konfliktusforrást jelentett, hogy az államalakulat nyelvi-etnikai, gazdasági, vallási és kulturális tekintetben is heterogén, eltérő történelmi régiókat ölelt fel, méghozzá olyan formán, hogy *az nyelvi-etnikai és a vallási-kulturális határok, valamint a gazdasági fejlettségbeli különbségek is többé-kevésbé egybeestek*. Ahogy azt már a törésvonal-elméletek tárgyalásakor megállapítottuk, az ilyen egybeesések hajlamosak az egymást erősítő hatás révén tovább mélyíteni a társadalmi megosztottságokat (Enyedi–Körösenyi 2001, 13–14; Pál, 2018: 309.). Ezzel szemben, amikor a törésvonalak „keresztbe metszik egymást”, egyúttal megteremtik annak lehetőségét is, hogy különböző megosztottságok mentén, eltérő csoportok találjanak közös platformra, fenntartva ezzel a kommunikáció és az együttműködés lehetőségét a társadalom különböző szegmensei között (Enyedi–Körösenyi 2001, 13–14; Pál, 2018: 309.).¹⁰⁰ S noha a törésvonal-elméletek csoporthovatartozás-alapú, nem pedig fizikai határokról beszélnek, nyilvánvalóan nem segít a konfliktusok enyhítésében, deeszkalációjában, ha az érdek- és identitásalapú különbségeket még a fizikai határok is ugyanott választják el (ld. például, ha jelentős gazdasági fejlettségbeli különbségekkel jellemezhető területeket választanak el egymástól, mint az esetünkben történt). Kijelenthetjük tehát, hogy az említett különbségek amellet, hogy növelték a gazdaságilag nehezebb helyzetben levő régiók periferizálódásának, leszakadásának kockázatát (Juhász et. al.: 2000: 28; Juhász et. al., 2003: 11-12.), a törésvonal-elméletek értelmében is fokozták a köztük lévő megosztottságokból eredő konfliktusok kiéleződésének, a törésvonalak elmélyülésének veszélyét (Lipset–Rokkan, 1967; Róna, 2008).¹⁰¹ Juhász hangsúlyozza ugyanakkor, hogy Jugoszlávia

¹⁰⁰ A gazdasági különbségek például Koszovó és az ország fejlettebb régiói között különösen kiélezetté váltak: Koszovó maradt Jugoszlávia egyik legszegényebb területe, ahol a beruházások hiánya és a magas munkanélküliség tovább mélyítette a társadalmi feszültségeket (Juhász et. al., 2000: 28; Malcolm, 1998: 105-109.). A gazdasági törésvonalak tovább fokozódtak azáltal, hogy Koszovó többségében albánok lakta régióként jelentős etnikai különbségekkel rendelkezett, így a gazdasági elmaradottság és az etnikai feszültségek kölcsönösen erősítették egymást, megnehezítve a deeszkalációt (Malcolm, 1998: 108.). Bár a törésvonal-elméletek elsősorban csoportkategóriákra vonatkoznak, nem pedig fizikai határookra, Koszovó esetében a gazdasági, etnikai és kulturális törésvonalak egybeesése olyan szimbolikus határvonalakat teremtett, amelyek erősítették a megosztottságot és az etnikai konfliktusok eszkalációját (Enyedi–Körösenyi, 2001: 13-14; Pál, 2018: 309.). Az említett törésvonalak az 1980-as évekre a politikai elit manipulációja révén az államalakulat belső kohézióját is aláásták, tovább növelve a társadalmi polarizációt és a különböző régiók közötti konfliktusok kockázatát (Juhász et. al., 2003: 9-14.).

¹⁰¹ A délszláv térség heterogenitásának és az abból eredő feszültségek megértéséhez ld. Heka, 2012; bővebben Heka, 2018.

fennállásának több, mint hetven éve alatt a belső határok soha nem estek egybe az etnikaiakkal. Ennek következtében az ismétlődő, elsősorban államjogi és gazdasági jellegű belső konfliktusok¹⁰² – s az azokat az etatizmus eszközeivel rendezni próbáló politikai törekvések – már az 1980-as évek elejére felőrölték a délszláv népek közös, *jugoszláv identitását*, amelyet csak tovább tetézt Tito 1980-ban bekövetkezett halála, s a nyomában keletkező hatalmi vákuum.¹⁰³ Mindez kiegészülve az 1981-től már erőteljesen érzékelhető *koszovói válsággal*, gyakorlatilag megágyazott a miloševići politika (és retorika) sikerének (Juhász et. al., 2003: 9-24.).

A kettős konszenzus nemzetközi elemének gyengülése ezzel szemben a bipoláris világrend megingására, és az annak következményeként újrainduló Kelet-Nyugat párbeszédre vezethető vissza, amely Jugoszlávia stratégiai fontosságának, geopolitikai helyzetének drasztikus leértékelődéséhez vezetett (Morus, 2007a: 2.). Ezt a tendenciát később tovább erősítette a Szovjetunió felbomlásának előszele, illetve Közép-Kelet-Európa rendszerváltásai – amelyek egyébként szintén elvonták a nemzetközi közösség figyelmét a Jugoszlávián belül éleződő etnikai feszültségekről, erősödő nacionalista törekvésekről. Ezekkel a nemzetközi tendenciákkal összefüggésben megállapítható ugyanakkor, hogy noha Jugoszlávia felbomlása valamelyest beleilleszkedik a kor nemzetközi tendenciáiba, a felbomláshoz társuló erőszak kimagasló mértékét ez aligha indokolja. Juhász ennek magyarázatára vonatkozóan három okot emel ki: eszerint egyrészt nem hagyható figyelmen kívül az az államalkotó nemzetek területi keveredéséből adódó elvi ellentmondás, amely a köztársasági és a nemzeti önrendelkezés elvének ütközésében öltött testet, másfelől a szerb

¹⁰² Klasszikusan ilyen konfliktusból eszkalálódott a Szlovénia kiválásával végződő tíznapos határháború (bővebben lásd.: Juhász 1997: 73-78.).

¹⁰³ Az 1974-es alkotmány egyik központi célja éppen az volt, hogy – Tito elkerülhetetlen távozására is felkészülve – hosszútávon biztosítsa Jugoszlávia stabilitását. Ezt a célt szolgálta például az államfői hatalom átalakítása is: az egyszemélyi elnöki pozíciót – az ő 1980-ban bekövetkezett haláláig – Tito töltötte be, azt követően pedig kollektív államfői prezídium vette át a szerepét. Az alkotmány ezáltal egy olyan hatalommegosztási struktúrát vezetett be, amely lehetőséget teremtett a tagköztársaságoknak és autonóm tartományoknak arra, hogy közvetlen képviselőket kapjanak az elnökségben, elősegítve ezzel a közös érdekek mentén történő döntéshozatalt. (Juhász et. al., 2003: 11.). Az alkotmány 335–345. szakaszai részletesen meghatározták az elnöki és elnökségi jogköröket, beleértve a törvényerejű rendeletek kiadásának jogát, amely csak „hadiállapot idején vagy közvetlen háborús veszély esetén” (317-338. szakasz) alkalmazható. Vö. Kovács, 1985: 187; Arday, 2002; Bencsik, 2012: 187.

Slobodan Milošević hatalomra kerülése után (1989) azonban a prezídiumot egyre inkább saját hatalmának megerősítésére fordította, a délszláv háborúk alatt pedig rendszeresen élt az alkotmány által garantált rendkívüli jogkörökkel – különösen a közvetlen háborús veszély és hadiállapot kihirdetésének lehetőségével. Noha Milošević formálisan megőrizte az intézmény kollektív struktúráját, a döntéshozatal fokozatos központosításával azt a szerb érdekek érvényesítésének eszközévé tette, monopolizálva ezzel a jugoszláv elnökség központi döntéshozó hatalmát, és tovább mélyítve a belső etnikai konfliktusokat (Juhász et. al., 2003: 14; Benson, 2001; Ramet, 2006).

nacionalizmusnak egy jelentős erőfőlénnel párosuló fellángolása, amely „preventív háború” formájában eszkalálódott. Harmadik okként pedig magát a miloševići politikát nevezi meg a szerző, amely *a nemzeti érdekre való hivatkozással* egyfajta nem hivatalos, ugyanakkor mégis állandósult rendkívüli állapot fenntartására való törekvésben ragadható meg; mint írja, „bár kétségtelen, hogy az elmúlt tíz esztendő délszláv eseményeinek alakulásában a horvát, a bosnyák és az albán nacionalizmus apostolaira is igen komoly felelősség hárul, a horvátországi, a boszniai és a koszovói puskaporos hordók kanócait egyértelműen Slobodan Milošević gyűjtotta meg” (Juhász et. al., 2003: 14.).

9.1.2. Koszovó mint a mitikus újradefiniálás eszköze

Christina Morus – ugyancsak Milošević retorikáját elemezve – megállapítja, hogy bizonyos történeti-mitikus elemek használata azért különösen fontos az etnikai erőszak elfogadtatásával összefüggésben, mivel ez a retorikastratégia képes történeti köntösben feltüntetni, álcázni modern problémákat – mind az általa egyértelműen megcélzott közönség, mind pedig a tágabb nemzetközi közösség előtt. Ebben a megközelítésben a politikai mítoszok beemelése, illetve azoknak a retorika középpontjába állítása a „*mennyei szerb nép*” összekovácsolásának, a „*mi*” definiálásának konstitutív eszközévé válik, magyarázatot adva arra, miként vált Koszovó kérdésköre a szerbség-tudat központi elemévé. Jóval kisebb hatásfokkal ugyan, de szintén hasonló mitikus töltetet kap Milošević vizsgált beszédeiben a titói Jugoszlávia képe, amelyre a beszélő egyfelől hivatkozási alapként tekint, ugyanakkor mégis a tőle való távolodás gondolatát fogalmazza meg. Ez a távolodás – a Koszovó-mítosszal párosulva – egyrészt lehetővé teszi Milošević számára, hogy egy, a korábbtól merőben eltérő jövőképet tudjon a szerb nép elé tárni, másrészt felveheti általa „a reformer” szerepét, *aki egy a nép közül, mégis annak élére áll érdekében, hogy kivezethesse a válságból* (Morus, 2007a).

A történeti-mitikus elemek beemelésére a politikai diskurzusba hozzájárul tehát ahhoz, hogy a hallgatóság úgy tekintsen a régmúlt történeti eseményeire, mintha azok relevanciával bírnának az aktuális belpolitikai problémák vonatkozásában is. Julie Mertus mindezt kiegészíti azonban azzal, hogy ahhoz, hogy megérthessük, mindez miként konstruálódhat meg egy olyan kollektív alanyiség formájában, amely nemcsak magába foglalja, de üdvözli is az etnikai erőszakot, a történelemre úgy kell tekintenünk, mint tények, mítoszok és tapasztalatok konglomerátumára. E konglomerátumban *az identitás a közös történelmi tapasztalatokon nyugszik, a mítosz pedig, szimbolikus funkciójánál fogva, kézenfekvő eszköz a történelem – és így az identitás – átvitelére* (Mertus, 1999). A mítoszok ennél fogva

központi fontosságúak annak a társadalomnak a kulturális működése szempontjából, amely előállítja őket: szimbolikus narratíváik lényegében normalizálnak egy ideológiai keretet, s ezáltal lehetővé tesznek egy olyan megértést a történelem vonatkozásában, amely segít elhelyezni az adott nép „jelenét” a történelem (előre meghatározott) idővonalán. Ebben a megközelítésben a mítosz bír egyfajta teleologikus karakterrel is: értelmezi az adott *helyzetet* (a jelent) és kijelöli az elérendő *célt* (jövőképet), amelyért az adott diskurzus címzettjeinek („a népnek”) küzdeni kell (Charland, 1987).

A konkrét Koszovó-mítosz vonatkozásában mindezzel összefüggésben azt kell hangsúlyozni, hogy az alapvetően a *heroikus küzdelem* elbeszélése az esélytelennek tűnő kilátásokkal szemben is, amely azonban minden hősiessége ellenére is *árulással* és *vereséggel* végződik. Ezzel együtt a mítosz mégis magába foglalja az újjászületés és a végső (erkölcsi) győzelem ígértét is. Az első rigómezei (vagy koszovói) csatához (1389) kapcsolódó mondakör szerint ugyanis az I. Lázár fejedelem által vezetett szerb seregek vereséget szenvedtek az Oszmán Birodalomtól, mivel noha a szultán – Miloš Obilić szerb nemes keze által – elesett a csatában, az ütközet egy szerb vezető, Vuk Branković árulása miatt mégis elveszett. Mindezek tükrében a mítosz a szerb nemzeti öntudat alapját képezi ma is: egyszerre jelképezi a bukást, az újjászületést és a reményt. Utóbbi olvasat szerint Lázár a múltó földi királyság helyett az örök égit választotta ugyanis, s ennek a döntésnek a beteljesülése volt Vuk Branković árulása, amely a koszovói csata elvesztéséhez, s így az ötszázéves török megszálláshoz vezetett. Lázárnak ez a mítoszbéli döntése vált a szerbség évszázados szenvedésének magyarázatává, amely mégis magába foglalja, hogy Lázár a helyes döntést hozta meg, így míg a szerbek szenvednek ugyan a török elnyomástól a földi világban, övék a morális győzelem, s ezzel az erkölcsi fensőbbiség. Ez vált tehát a szerb kultúra „eredetmítoszává”, a szerb nemzeti identitás hordozójává, és annak meghatározójává, ahogy a szerbek saját történelmi szerepükre tekintettek (Morus, 2007a: 3-4.).

A Koszovó-mítosz azonban nem csupán az Oszmán Birodalom elleni középkori vereség tragikumában gyökerezik, hanem a 19. századi szerb függetlenségi mozgalmakban is, amelyek során a szerb nép az önálló államiság visszaszerzéséért küzdött, új szimbolikus jelentőséget adva a korábbi történelmi eseményeknek (Malcolm, 1998: 57-63.). A szerb nemzeti ébredés idején a *Koszovó-mítosz erkölcsi alapja megerősítette a nemzeti öntudatot*, amit az Obrenović és Karađorđević dinasztiák uralkodói is kihasználtak: mindkét uralkodócsalád igyekezett a koszovói csata örökségét saját legitimitása erősítésére és a szerb

nemzeti egység megteremtésére fordítani (Judah, 2000: 82-84.) – ez a törekvés azonban merőben eltérő narratív építkezésben és végkifejletben öltött testet. *Értelmezési verseny* zajlott tehát a két uralkodóház között, küzdelmük tétje pedig a szimbolikus *jelentésátadások ellenőrzése*, azok meghatározása volt.

Az egyik oldalon, interpretációjában az Obrenović-ház mindenekelőtt a koszovói csata hősiességét és áldozatvállalását domborította ki, tekintettel arra, hogy Miloš Obrenović és dinasztiája Koszovót elsősorban, mint a török uralom alóli *felszabadulás szimbólumát* látta, illetve láttatta (Malcolm, 1998: 74-76.), az oszmánok elleni újkori szabadságharcokkal összekapcsolva az ősi vereséget. Mindezzel összhangban, az Obrenovićok igyekeztek saját magukat – illetve uralmukat – *a szerb nép védelmezőjeként, felszabadítójaként* megjeleníteni – mintegy folytatva Lázár fejedelem hősi örökségét (Judah, 2000: 98-100.). A Karađorđevićok ezzel szemben inkább a nemzeti egység szimbólumaként interpretálták mítoszt, s a koszovói hagyományokat *a szláv egység és ellenállás* eszméjével kombinálva hangsúlyozták a szerbeknek a szláv népek szabadságának védelmezőjeként betöltött történelmi szerepét (Ramet, 2006: 115-118). Ebben az értelmezésben Koszovó tehát nemcsak mint a szerb, hanem mint *a szláv összetartozás szimbóluma*, Karađorđe Petrović, s a nevével fémjelzett dinasztia uralma pedig a szláv egység és a nemzeti önrendelkezés zálogaként jelenik meg (Djokić, 2009: 52-53.).

Láthattuk tehát, hogy noha a versengő mitikus narratívák ugyanazokra a szimbolikus elemre épültek és egyaránt hozzájárultak a koszovói csata hősie örökségének a szerb nemzeti identitásba történő beágyazásához – maximálisan kihasználva a politikai mítoszoknak az *identitás- és legitimitásdeficitek kompenzálására* vonatkozó képességét (Balogh, 2019: 108.) –, azok mégis sajátosan illeszkedtek, illetve idomultak az egyes uralkodócsaládok politikai céljaihoz, és szolgáltatták azok jellegzetes eredetmítoszait. A két uralkodóház rivalizálása tehát nem csupán politikai, hanem szimbolikus síkon is zajlott, kapcsolatot teremtve a szerb nép történelmi múltja, aktuális politikai céljai között és kíváncsnak vélt jövőképe között – újfent megidézve ezáltal a politikai mítoszok teleologikus karakterét (Charland, 1987). A Koszovó-mítosz eltérő értelmezései így kulcsszerepet játszottak a szerb nemzeti öntudat és a politikai legitimitás alakításában, különös tekintettel a 19. századi függetlenségi mozgalmakra. A szerb nemzeti ébredés ekkor szövődött össze a pánszlávizmusnak a szláv népek egységét és összetartozását hirdető eszméjével, amely különösen az oroszbarát politikai áramlatok révén nyert támogatást, hozzájárulva Koszovó szimbolikus jelentőségének fennmaradásához. Ez az eszme Jugoszlávia későbbi létrejöttében is alapvető

szerepet játszott, mivel *olyan nemzeti öntudatot alakított ki, amely a szerb nemzet történelmi örökségét univerzálisabb, szláv kontextusba ágyazta* (Ramet, 2006: 103-107.). Milošević ezt a történelmi örökséget élesztette újjá, új értelmezési keretet adva Koszovónak mint nemzeti szimbólumnak, amely így a szerb etnikai identitás újraértelmezésének középpontjába került (Judah, 2000: 210-213.).

A Koszovó-mítosz ugyanakkor csak Tito 1980-ban bekövetkezett halála után kerülhetett előtérbe, amikor a szerb nacionalista diskurzus értelemszerűen helyezte új fókuszba a nemzeti történelmet. Míg Tito tudatosan hallgatott a mítosz szerb nacionalista vonatkozásairól, s helyette annak a jugoszláv nép kitartásra és szívósságra koncentráló vonatkozásait domborította ki, addig Milošević felhasználta a Koszovó-mítoszt, s azon keresztül próbálta úgy formálni a *nemzeti identitást*, hogy *a közös múlt időtlenné tegye a jelen kulturális értékeit*. Milošević egy olyan történelmi narratívába helyezte tehát a szerb népet, amelyben annak, mint politikailag fűtött szereplőnek az a végszava, hogy beteljesítse azt a dicső történelmet, amelyre predesztinálva van. Mindezzel egyidejűleg a politikus önmagát is elhelyezte a narratívában azzal, hogy egy olyan koszovói hős képében tüntette fel önmagát, amely a szerb nép megváltására érkezett. Milošević retorikájával – hallgatólagos összejátszásban a szerb értelmiséggel (ld. SANU Memorandum¹⁰⁴) és a médiával –, nemcsak hozzájárult egy egységes, dicső szerb nemzet képének kialakításához, de a koszovói csatára történő retorikai utalások révén a modern gazdasági, szociális és politikai problémákat, feszültségeket is egy ősi mítosz fényében tüntette fel (Morus, 2007a: 3.).

Mindezek tükrében Maurice Charland a mitizáló, konstitutív retorikának három jellemzőjét különbözteti meg a diskurzus címzettjeire vonatkozóan. Mindenekelőtt (1) a konstitutív retorika egy *kollektív alanyiságot hoz* létre, majd (2) egy *történelmi korokon átívelő kontextusba* helyezi azt, végezetül pedig (3) a *szabadság ígéretét* (illetve *illúzióját*) hordozza mindazok számára, *akik azonosulni tudnak vele* (Charland, 1987: 139-141.). Ráadásképpen, Milošević kihasználta a mitikus utalásokban rejlő lehetőségeket arra is, hogy saját vezető szerepét is beillessze a narratívába azáltal, hogy önmagát helyezte az általa diszkurzív módon létrehozott „egységes és dicső szerb nép” élére. Morus mindezt kiegészíti azzal, hogy az ilyen mitikus utalások a külvilágnak is szólnak: a konstitutív diskurzusba ágyazott

¹⁰⁴ A Szerb Tudományos Akadémia (Srpska Akademija Nauke i Umetnosti - SANU) elhíresült centenáriumi memoranduma, amelyben a szerb tudományos értelmiség gyakorlatilag programadó dokumentummal látta el a szerb nacionalista törekvéseket erősíteni kívánó politikai elitet (ld. bővebben: Morus, 2007b: 147-160.)

történelmi utalások részét képezhetik az etnikai erőszak normalizálásának elfogadására irányuló törekvéseknek olyan szempontból is, hogy elvonják azoknak a külső szemlélőknek figyelmét, akik nem feltétlenül vannak tisztában a beszélő által alkalmazott mitikus utalások tartalmával. Ennélfogva ezek a diskurzusok egy olyan meg nem nevezett „másodlagos közönségnek” is szólnak, mint például a nemzetközi közösség, amelynek szemében így a szónok szándékai akár jóhiszeműnek is hathatnak (Morus, 2007a: 4-5.).

Abhik Roy és Robert C. Rowland szerzőpárosa *mitikus újradefiniálásnak* (mythic redefinition) nevezi az identitás mítoszokon keresztül történő újrafogalmazását. Az ilyen irányú rétori törekvések a régmúlt történelmi gyökerekhez történő visszatérést, az *elvesztett dicsőség és identitás helyreállítását* és a *nemzet „szent helyének”* (sacred space) *visszafoglalását* hangsúlyozzák.¹⁰⁵ Bővebben: a mitikus újradefiniálás az a hatás, amikor egy nép gazdasági és szociális hanyatlás hatására úgy érzi, elvesztette egykor volt dicsőségét, méltóságát, ezért mozgósítja egy olyan mitikus narratíva erejét, amelyben a nemzeti hős visszavezeti a népet az ősi, hősiek útjára, ennélfogva egységbe tereli a kétségbeesett – egyébként önmagában sokszínű, rosszabb esetben széthúzó – népet egy koherens világnézetet (ld. valóságkonstrukciót) kínáló retorika által (Roy–Rowland, 2003: 226-227.).¹⁰⁶ Charland mindezt kiegészíti azzal, hogy a konstitutív retorika mindig építkezik

¹⁰⁵ Abhik Roy és Robert C. Rowland munkájában a szerzők a *mitikus újradefiniálás* fogalmát a *hindu nacionalista retorika* kontextusában azonosítják és határozzák meg, mint a „mitikus visszatérés és újjászületés narratíváját”, amelyben a hindu nemzeti hős a „nemzetellenes” muszlim szereplőkkel áll szemben, s akinek retorikája a dicső múlt újjáéledésében – illetve újjáélesztésében – jelöli meg a jelen identitás- és hatalomdeficitjeinek kezelését. A nemzeti hős mindeközben egy olyan koherens világnézetet alkot a hindu közösség számára, amelyben az visszaszerezheti „szent helyét” és méltóságát. Az így létrejövő mitikus narratív struktúra a közösség újraegyesítését, identitástudatának megerősítését szolgálja, mindenekelőtt a „másiknak” – a muszlim közösségnek – a démonizálása által. Mindez egy imaginárius-érzelmi egységet teremt a közös ellenséggel szemben, fokozva ezáltal a mozgalom lendületét és támogatottságát (Roy–Rowland, 2003: 225-248.).

¹⁰⁶ Roy és Rowland a *mitikus újradefiniálás* fogalmát Kenneth Burke-nek a *Mein Kampf*-ról írott elemzése alapján határozták meg, így nem véletlen, hogy a hitleri retorikában fedezhetjük fel a jelenség működésének egyik legszemléletesebb példáját. Az első világháborút követő gazdasági-társadalmi válság mély identitáskризist okozott Németországban, amelyre a nemzetszocialista retorika a dicső múlt újjáélesztésének és egy tiszta, egységes nemzet eszményéhez való visszatérésnek az ígéretével reagált. A „visszatérés” és „újjászületés” e narratívái a német identitás megtisztulását egy külső, „nemzetellenes” erőként ábrázolt csoporttal, a zsidósággal szemben határozták meg. A nemzet „szent helyének” helyreállítása – mint a mitikus újradefiniálás definíciós eleme – ebben a retorikai konstrukcióban a Lebensraum-elméletben, azaz a német nép *életterének* visszafoglalására irányuló szimbolikus ígéretben kulminálódik és abszolutizálódik, amely így a közösség fizikai és spirituális újjászületését egyaránt magában hordozza. Burke – illetve rá hivatkozva Roy és Rowland is – felhívja a figyelmet az így létrejövő retorikai struktúra „gyógyító” karakterére: ez a közösség megtisztulására és a nemzeti nagyság visszaállítására tett, az ellenség kiiktatása által beteljesedő ígéretében ragadható meg. Mindezeknek a tényezőknek az összjátéka, együttes alkalmazása révén a retorika a német nép elvesztett méltóságának visszaszerzését, egy olyan világnézet keretében kínálta, amely a nemzeti identitás újjászületését hirdette, egységesítve és mobilizálva ezáltal célközönségét (Burke, 1973: 191-218; Roy–Rowland, 2003: 229-232.).

az azt megelőző (releváns) retorikákból is, így a mítoszokon keresztül megfogalmazott (újradefiniált) nemzeti identitás egyfajta válasz is a relevanciáját veszített elsődleges identitásról alkotott percepciókra (Charland, 1987: 142.). McGee hozzáteszi továbbá, hogy a konstruált „egységes népet” a retorika hívja életre és csupán addig tudja életben tartani, amíg maga a retorika az adott társadalmi-politikai viszonyok tekintetében relevanciával, magyarázó erővel bír. Ennélfogva amikor egy népdefiniáló diskurzus elveszíti kulturális összetartó erejét, az adott nép egy új definíciójának felemelkedésére ad lehetőséget (McGee, 1975: 240.) – ahogy történt az Tito halálakor is.

A fentiekből egyértelműen következik tehát, hogy az elemzésünk tárgyául választott mindhárom beszéd szorosan kötődik a Koszovó-mítoszhoz és a tartomány történelméhez, amelyről elmondható, hogy már Jugoszlávia megalakulásától kezdve annak egyik legneuralgikusabb pontja, „puskaporos hordója” volt, köszönhetően nagyrészt annak, hogy az államalakulat egyetlen, többségében nem délszlávok lakta területe volt – s ezzel szoros összefüggésben, annak legkevésbé integrált, leginkább leszakadó tartománya, a Jugoszláviát fenntartó kettős konszenzus belső elemének legingatagabb része. Ennek ellenére a tartományt övező problémák csak az 1970-es – 1980-as évek fordulóján, a gazdasági válság hatásaival egyidejűleg kezdtek kiéleződni. Tekintettel arra, hogy a titói Jugoszlávia utolsó, 1974-es alkotmánya, mint a „nemzetek és nemzetiségek önigazgatásának alkotmánya” a föderáció szintjét a szuverenitás legfőbb letéteményeséből pusztán a közös érdekek egyeztetésének fórumáva minősítette át, a valódi döntési kompetenciák a hat tagköztársaság és a két autonóm tartomány szintjére kerültek át.¹⁰⁷ Ennek értelmében, az elszakadási jog

¹⁰⁷ Kovács István „permanens alkotmányozásnak” nevezi Jugoszlávia vonatkozásában azt a folyamatot, amely az alkotmányos alapelvek rendszeres, szükség szerinti módosítását jelentette annak érdekében, hogy az alkotmányos keretrendszer reagálni tudjon a politikai struktúrák és nemzetiségi viszonyok folyamatos változásaira (Kovács, 1985: 185.). Noha kifejezetten új alkotmány „csak” négy született ebben az időszakban (1946, 1953, 1963, 1974), figyelemreméltó, hogy csak az 1963-as alkotmányt 42 alkalommal módosították a következő 11 évben, mielőtt az 1974-es alkotmány megszületett volna (Staar, 1982: 241; Bencsik, 2012: 187.). Az 1974-es alkotmány bevezetéséig tehát több tucat változtatást eszközöltek tehát a jogalkotók, annak érdekében, hogy folyamatosan igazodni tudjanak az ország belső feszültségeihez és az államszervezet működéséhez szükséges változtatásokhoz, ideértve többek között az autonómia biztosítását a többnemzetiségű tartományok számára vagy a szövetségi állam vezetésének, a változó gazdasági-politikai körülményekhez igazodó átalakítását az ország belső stabilitásának megőrzése érdekében. Ennek a folyamatnak a keretében született meg a 1974-es jugoszláv alkotmány, amelyet már annak szokatlan hossza (406 szakasz), valamint megszövegezésének kifejezetten részletes, magyarázó jellege és számos elméleti fejtegetése is kiemel a szocialista országok alkotmányainak sorából (Kovács, 1985: 187-188.). 1974-es alkotmány kiemelt hangsúlyt fektet az *önigazgatás elvére* – olyannyira, hogy azt bevezetőjében maga az alkotmányszöveg is *Jugoszlávia egyedülálló politikai irányelveként* aposztrofálja (Kovács, 1985: 185.). Az önigazgatás elve Jugoszláviában az alapvető közigazgatási egységek, a községek révén valósult meg, amelyek széleskörű autonómiát élveztek helyi kérdésekben, támogatva ezzel a *nemzetiségi közösségek önrendelkezését*. Ennek eredményeként a községi szintű testületek (ld. skupština) jelentős önállóságot kaptak a helyi ügyek irányításában, ami különösen fontos

szigorú kivételével, Koszovó a tagköztársasági státusszal szinte azonos jogokkal bírt Szerbián belül.¹⁰⁸ Ekkorra a tartomány lakosságának jelentős többsége már albán nemzetiségű volt, a feszültségeket tovább növelte azonban, hogy az 1970-es években még vegyes lakosság az 1990-es évekre drasztikusan homogenizálódott: 1961 és 1991 között az albán-szerb lakosság százalékos aránya 67-24-ről 85-10-re módosult. Ennek háttérében alapvetően elsősorban az albán népességrobbanás és a szerb lakosság egyre intenzívebb elvándorlása állt – utóbbi leginkább annak a felettébb ellentmondásos helyzetnek köszönhetően, hogy (éppen a tartomány relatíve nagyfokú autonómiájának következtében) a helyi szerbek elnyomottnak érezték magukat a tartományi (albán) kormányzattal szemben, míg a koszovói albánok ugyanilyen elnyomást érzekeltek a köztársasági (szerbiai) kormány részéről. Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy noha az egyre elégedetlenebb szerb lakosság törekvései az egységes – Koszovót is magába foglaló – Szerbia létrehozására vonatkozóan találkoztak ugyan a szerb nacionalista értelmiség és politikum törekvéseivel, *a szerb nacionalizmus addig nem ért el valódi áttörést, amíg pusztán alulról szerveződött*: Slobodan Milošević színrelépése kellett ahhoz, hogy Koszovó problémája a szerb nemzeti identitástudat központi kérdésévé váljon (Juhász et. al., 2000: 16-25; Juhász et. al., 2003: 15-19; Pavlaković, 2005a: 3-7.). Ismét visszautalva tehát a törésvonalakra: a meglévő társadalmi megosztottságokat a politika mélyítette, formálta kibékíthetetlen ellentétekké, a politikusok – mindenekelőtt Milošević – identitásalapú, érzelmi polarizációra építő törekvései pedig egyre inkább fokozták a konfliktusok intenzitását, s lehetetlenítették el az identitásalapon megosztott közösségek közti párbeszédet, kommunikációt – eljutva lényegében az allporti folyamatmodell végpontjáig, a népirtásig is, amely már az identitásalapon megkülönböztetett, a veszély és az erkölcsi-morális romlottság megtestesítőiként aposztrofált *más identitásúak* emberi mivoltának tagadását is magába foglalja. A konfliktusok eskalációjának elemzésével összefüggésben a korábbiakban is említett allporti folyamatmodell szemléletesen illusztrálja, hogy a fokozatos polarizáció milyen szerepet játszik az erőszak elfogadásának és normalizálásának folyamatában. (Allport, 1945; Róna, 2008: 124; Pál, 2019: 166; Balogh, 2022c: 63-64.). Mindezek tükrében

volt a heterogén etnikai összetételű területeken – mindenekelőtt Koszovóban és Vajdaságban (Kovács, 1985: 186; Juhász et al., 2000).

¹⁰⁸ Az autonóm tartományoknak (Vajdaság, Koszovó) a tagköztársaságokkal való szinte teljes (az elszakadási jogot nélkülöző) egyenjogúságát megvalósító 1974-es alkotmány értelmében a tartományok közvetlen képviselő és vétőjog illette meg a szövetségi szervekben – különösen gazdasági kérdésekben, ahol az egyhangú döntés elve érvényesült. Az alkotmánynak e jogkiterjesztő intézkedései a kulturális és politikai önrendelkezés lehetőségének biztosítása révén remélték a belső feszültségek csökkentését az etnikailag diverz területeken (Kovács, 1985: 187; Juhász et al., 2003).

Jugoszlávia felbomlási folyamatának szimbolikus kezdetét 1986-ra, a SANU Memorandum születésének évére datálhatjuk, amely a szerb nemzeti érdekek hangsúlyozásával új alapot teremtett a politikai diskurzusban a társadalmi törésvonalak mélyítéséhez, erősítve a szerb nacionalista érzelmek térnyerését és a jugoszláv állam keretein belüli identitásalapú polarizációt. Ugyanebben az évben választották meg Slobodan Miloševićet – a hatalom szimbolikus eszközeinek az identitásalapú politikai polarizációval összeházasító politikust – a Szerbiai Kommunista Szövetség elnökévé, megalapozva ezzel a konfliktusok eskalációját (Juhász et al., 2003: 15; Morus, 2007b: 147–160).

9.1.3. A miloševići ellenségképző retorika természete

Milošević első fellépésére Koszovóban 1987 áprilisában került sor, amikor a Szerbiai Kommunista Szövetség képviselőjében Kosovo Poljéba látogatott, hogy találkozzon a helyi szerbek mintegy 300 képviselőjével, akik az albánok részéről tapasztalt elnyomásról és represszióról számoltak be neki. Milošević és a helyi szerbek delegációjának találkozója alatt összetűzés alakult ki az épület előtt, ahol a megbeszélés zajlott. Mintegy 15 ezer összegyűlt helyi szerb állt szemben a többségi albán rendőrséggel, amikor a rendőrök, attól tartva, hogy erőszakba torkollik a gyülekezés, gumibottal kezdték oszlatni a tömeget (Juhász et al.: 2000: 44-50; Morus, 2007: 8.). Amikor Milošević értesült az összetűzésről, megpróbálta lenyugtatni a tömeget, ekkor az egyik demonstráló odakiáltotta neki, hogy a rendőrök verik az embereket „Vernek bennünket! Miért vernek bennünket?” – kiáltozták. Ezt követően, a tömegben, de újságírók előtt hangzott el az a mondat, amelyet az utókor Milošević egyik legfontosabb mondataként tart számon: azt mondta ugyanis az egybegyűlteknak, hogy senki sem verheti őket („*Niko ne sme da vas bije!*”). Erről több részletfelvétel készült: egy része televíziós felvétel, egy része rádiós hanganyag, amelyek a média hathatós közreműködésén keresztül rövid időn belül a szerb nacionalizmus reklámanyagaivá váltak (Pavlaković, 2005b: 20.). A beszéd maga azonban nem erre a félmondatra korlátozódott.

„Nem azért jöttünk, hogy tájékozódjunk a gondokról, hanem hogy intézményes kereteken belül megoldjuk azokat. Ma, amikor a testvériség-egység veszélybe került, győznünk kell. Nem akarjuk és nem is szeretnénk az embereket szerbekre és albánokra osztani. Egyfelől vannak a becsületes és haladó szellemű emberek, akik a testvériség-egységért és a nemzeti egyenjogúságért küzdenek, másfelől pedig az ellenforradalmárok és a nacionalisták. Csak így húzhatóak meg a választóvonalak.

Elvtársak és elvtársnők, ha mi ezt a frontot nem hozzuk létre és nem erősítjük meg, nem lesz sem Koszovó, sem Szerbia, sem Jugoszlávia.”

Beszédének első felében tehát Milošević még alapvetően a titói hagyományt idézi meg (Jović, 2009: 265.), a testvériség-egység jelszavait, és azt a gondolatot, miszerint a társadalom csak a Jugoszláviáért és az egyenjogúságért keményen dolgozó emberekre és ellenforradalmárookra osztható, nemzetiségi alapon a felosztás nem képzelhető el. Az ellentétes erkölcsi pólussal meghatározott mi-ők, barát-ellenség lehatárolást ugyanakkor mégis elvégzi: a saját csoport tagjai a becsületes és haladó szellemű emberek, akik a „testvériség-egységért” küzdenek, a kívülállók pedig az ellenforradalmárok és a nacionalisták – akik ebben a kontextusban nyilvánvalóan az *albán nacionalisták*, a szerbség esetében ez ezen a ponton még fel sem merül, hiszen a titói út által meghatározott jugoszláv identitástól való eltávolodás explicite itt még nem fogalmazható meg. A *szemantikai oppozíciós kategóriák* (Szabó, 2006: 78-79; Szabó, 2016: 316-317.) azonban így is világosak: valaki vagy azok közé a haladó és becsületes honpolgárok közé tartozik, akik a titói hagyomány és jugoszláv identitás megőrzésén munkálkodnak, ezáltal az erkölcsileg magasabbrendű, morális többlettel rendelkezők csoportjába tartozik, vagy az ellenforradalmárok és nacionalisták, morálisan alsóbbrendű, a miénktől eltérő (jugoszláv helyett albán) identitású csoportjába. Ezzel Milošević lényegében a *belső ellenségek* „felismerésnek”, kijelölésének a lehetőségét is megteremti: hiszen, aki az utóbbi kategóriába tartozik, az a jugoszláv nép egységét belülről bomlasztó, arra fenyegetést jelentő tényező. A mitikus megközelítés ebben az esetben tehát még alapvetően *a titói Jugoszláviára vonatkozik*, ettől azonban elmozdulás tapasztalható a beszéd második felében.

„Ez a ti földetek, itt vannak a házaitek, a szántóitok, a kertjeitek és az emlékeitek. *Nem fogjátok tán elhagyni a földeteket csak azért, mert nehéz az élet, mert nyomaszt benneteket az igazságtalanság és megaláztatás?*

Nektek Koszovóban kell maradni, az elődeitek és az utódaitok miatt is. Az elődeiteket megszegyenítenétek a távozásotokkal, az utódaitok pedig csalódnának bennetek. De én nem azt javaslom nektek, elvtársak és elvtársnők, nem azt javaslom, hogy kitarthatok és tűrjétek, hogy elviseljétek a helyzetet, amellyel elégedetlenek vagytok. Éppen ellenkezőleg: *a helyzeten kell változtatnotok*, közösen minden haladó szellemiségű emberrel itt, Szerbiában és Jugoszláviában”

Beszédének második felében Milošević már egy sokkal határozottabb hangnemet üt meg az elnyomásnak való ellenállás tekintetében, amely a szerbekhez intézett nyitómondat tükrében különösen visszásan cseng egy elvileg békítő hangú felszólalás keretein belül. Már ekkor megjelenik továbbá a dicső elődökre való hivatkozás, akikért szembe kell szállni az igazságtalansággal és a megalázással, és akikre a szerb lakosság szégyent hozna a „szent föld” elhagyásával, illetve feladásával. A múltra való hivatkozást pedig rögtön egy *cselekvésre való felhívás* („változtatnotok kell”) és egy kíváncsú jövőkép megfogalmazása (a haladó szellemű emberek által felépített Szerbia képe) követi, kijelölve ezzel az utat, amely a kívánt jövőkép megvalósításához, s ezzel a nép dicső sorsának beteljesedéséhez vezet. Milošević tehát rögtönzött felszólalásában is már-már tankönyvszerűen követi a politikai gondolkodás tartalmi logikáját: *a helyzet értelmezését, a problémák körének kijelölését már alapjaiban összekapcsolja azok okozóinak körével, és a megoldásukhoz szükséges – tehát a kíváncsúnak ítélt politikai cselekvésre vonatkozó – lehetőségmező feltérképezésével* (Schlett, 2018: 44-45.): a probléma a testvériség-egység (tehát a közös jugoszláv identitás) veszélybe kerülése, annak okozói a „veszélyeztetők”, azaz az albán nacionalisták, a megoldás pedig a veszélyek eloszlátása, megszüntetése, a fenyegetésekkel szembeni ellenállást. Ez egyúttal elmozdulást is jelez a beszéd első felében lefestett titói úthoz képest, hiszen implikálja (a titói Jugoszláviában elképzelhetetlen) igazságtalanságok és megaláztatások meglétét, amelyekkel szemben fel kell lépni – ezáltal Milošević nyíltan felhív a fennálló, a titói alkotmányban lefektetett állapotok megváltoztatásának szükségességére. Láthatjuk tehát, hogy noha még igen kezdetleges formában, de már Miloševićnek ebben a kiforratlan, rögtönzött felszólalásban is jelen van a Roy-Rowland szerzőpáros által megfogalmazott *mitikus átdefiniálás* minden kritériuma (Roy-Rowland, 2003: 226-227.). Az elődök méltatásán és az emlékek, a történelem aspektusának hangsúlyozásán keresztül explicite megjelenik *a régmúlt dicsősége* és az ahhoz való visszatérésnek a szükségessége, valamint *a nemzet szent helyének* a fontossága, míg a változtatásra való felszólításban az elvesztett dicsőség és az identitás helyreállítására való felszólítás is tetten érhető. A változtatás szükségességének kiemelése pedig – azon túlmenően, hogy szemlélteti a politikai ellenségképzés narratíváinak cselekvésre irányultságát – már ezen a ponton lefekteti a későbbiekben már tudatosan is épített *reformer-szerep* alapjait.

Noha Miloševićnek ez az első, elhíresült beszéde még nem egy előre eltervezett, kiforrott retorikai koncepció eredménye, mégis, már e kezdetleges formájában is betekintést enged

abba, miként vált a Koszovó-kérdés a politikus retorikájának központi elemévé, és hogyan vált később az „egységes szerb nép” megteremtésének retorikai eszközévé. A beszéd fordulópontot jelöl továbbá mind Jugoszlávia további történetének, mind pedig Milošević saját politikai életútjának vonatkozásában is. Nem sokkal elhangzása után, 1987 szeptemberében következett be ugyanis az a hatalmi-politikai fordulat, amikor is a Szerbiai Kommunista Szövetség Központi Bizottságában Milošević győzelmet aratott a titói vonalat képviselő párttársaival szemben. Ezt a politikai győzelmet követően Szerbia-szerre megkezdődött az úgynevezett *differenciáció*, az „*antibürokratikus forradalom*” folyamata, amelynek révén a KSZ helyi szinteken is megszabadult Milošević politikai ellenfeleitől. Legnagyobb arányban a koszovói (és vajdasági) kommunista szövetségek vezetőségében történtek átalakítások – a leggyakoribb vádak a tartományi vezetőkkel szemben az autonómia-pártiság és irredentizmus voltak, ami remekül példázza, hogy innentől számítva Milošević már kevésbé igyekezett palástolni szerb nacionalista törekvéseit (Juhász, 1997: 44-63; Juhász et. al.: 2003: 15-19.). Ez a tendencia a következő, elemzésünk tárgyául szolgáló beszédéből is kitűnik: „(...) *Győzni fogunk tehát, függetlenül attól, hogy ma is, akárcsak régen, Szerbia ellen összefognak a határain kívüli ellenségei a belső ellenséggel. Nekik üzenjük: egyáltalán nem vagyunk ijedősek, minden harcra a győzelem szándékával vágunk bele*”. Többek között ez a mondat is elhangzott a politikus 1988. november 19-én egy belgrádi nagygyűlésen (Miting na Ušću) – ekkor már a Szerbiai Kommunista Szövetség elnökségének elnökeként – mintegy 400.000 egybegyűlt előtt elmondott beszédében. Ezt az összejövetelt szokás „minden nagygyűlések nagygyűlésének” is nevezni, ugyanis nem csak tömegrendezvényként funkcionált, hanem az „antibürokratikus forradalom” folyamatának szimbolikus megkoronázásaként is. Beszédében ennek megfelelően Milošević következetesen a változás és a változtatás szükségességét hangsúlyozza, noha Koszovóban elmondott beszédéhez hasonlóan a belgrádit is egyfajta nosztalgiával, a szerb nép által elért eredmények méltatásával kezdi, mielőtt áttérne a jelen nehézségeinek sorolására, a helyzet értelmezésére.

„Eltársak és elvtársnők! Nagyon sokan azok közül, akik ma itt vannak, emlékeznek rá, hogy milyen volt, amikor semmi nem volt nehéz, amikor az embereknek úgy tűnt, hogy minden könnyű és lehetséges, ha szabadság van. Ebben a szabadságban Belgrád polgárai, ahogy egész országunk népe, nagyon sokat értek. Ma azonban, dühösen a válság miatt, amelyben vagyunk, hajlamosak vagyunk elfeledni minden jót és értékeset, amit a hosszú és nehéz években mi magunk örömmel teremtettünk.

Igaz, hogy megálltunk azon az úton, amely egy olyan társadalom felé vezet, amelyet a forradalom idején elképzeltünk, de nem igaz, hogy ez a társadalom nem valósítható meg, hogy az utat el kell hagynunk. *Változtatnunk kell.* Ahhoz, hogy az életünk jobb legyen, *számos eszmét és embert kell megváltoztatnunk a politikában.* Ezt meg is tesszük az előttünk álló nagy társadalmi reform keretében, amelyet végre kell hajtánunk.”

A válság, a helyzet értelmezését ismét a változásra, a cselekvésre való felhívás követi, ezúttal már nyíltan felvállalva a társadalmi reformer szerepét, azt állítva, hogy éppen a jelenlegi irányon való változtatással lesz elérhető a múltban kitűzött és megfogalmazott *dicső cél* – megfogalmazza tehát *a titói út relevanciavesztését* a jelen állapotára vonatkozóan, mégis táplálkozik belőle, általa nyer legitimitást annak megváltoztatására. Megfigyelhető tehát az a retorika építkezés, amely a McGee által megfigyelték értelmében *igyekszik fokozatosan megtörni* a fennálló konvencióknak megfelelő *népdefiniáló diskurzus kulturális összetartó erejét*, s igyekszik annak helyébe egy új, saját maga által meghatározott értelmezést társítani (McGee, 1975: 240.) – igazodva tehát *a szimbolikus narratíváknak ahhoz a jellemvonásához* is, hogy azok *a jelentésátadások meghatározásáért, ellenőrzéséért folynak* (Zentai, 1997: 1997: 23-24.). Érdeemes észrevenni továbbá, hogy ebben a megfogalmazásban már a „változtatnunk kell” váltja a „változtatnotok kell” szóhasználatot, amely finom módosítással Milošević alig érzékelhető módon, mégis minden kétséget kizárólag érzékelteti, hogy önmagát nem „a politikusok”, hanem „a nép” részének tekinti. Ez az önmeghatározás nem csupán a „népi vezér” toposzra erősít rá, de – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – a *politikai felelősség viselésének, illetve háritásának, valamint a politikai közösség határkijelöléseinek is praktikus eszközévé növi ki magát.* A beszéd következő részében Milošević már konkretizálja a felvezetett változást, amelyet egyértelműen és félreérthetetlenül a Koszovó-kérdés rendezésében jelöl meg:

„Ebben a pillanatban a legfontosabb dolog, amit meg kell oldanunk, az a rend és a nyugalom megteremtése Koszovóban. Szerbia számára nincs fontosabb feladat.”

Ezt követően az általa megfogalmazott megoldás mezsgyéjén tovább haladva, Milošević áttér a politikai tervezés dimenziójára, egyaránt lefedve a helyzetértékelésre, a cél eléréshez alkalmazható, illetve alkalmazandó eszközök körének kijelölésére, valamint az időzítésre vonatkozó kérdéseket (Schlett, 2018: 44-46.). Mindemellett Milošević kitágítja az

értelmezés horizontját egész Jugoszlávia vonatkozásában, ismét egy titói Jugoszláviára jellemző eszme, *a szolidaritás toposzán keresztül*.

„De Jugoszlávia számára sem kellene, hogy legyen ennél fontosabb dolog. Mert a szolidaritás volt a jugoszláv népek (és különösképpen a jugoszláv dolgozók) legszebb és legerősebb jellemzője mindig is. A szolidaritás, amelyet világszerte segítség formájában mutattunk ki az elnyomott népek, a munkásosztály, mi több, az egyének irányába. Ezért nehéz megmagyarázni, miért késett a szolidaritás, amelyre nagyobb szükség volt, amely sürgetőbb volt és amelyet nagyobb szeretettel kellett volna kimutatni, amikor a tulajdon országunk polgáraitól volt szó. *Sokáig hiányzott ez a szolidaritás a Koszovóban élő szerbek és montenegróiak végtelen szenvedése iránt, s ez gyógyíthatatlan sebet ejtett a szívükön, ahogyan gyógyíthatatlan sebet ejtett egész Szerbia szívéen is.*”

E konnotációban azonban a szolidaritás eszméje egy egyértelműen fenyegető éllel párosul, amelyet nyomatékosít, hogy a koszovói szerbekkel szembeni – az első beszédben még csak óvatosan említett – igazságtalanságok a belgrádi beszédben már egy nép szívéen tátongó sebekként aposztrofálódnak, amelyet a szolidaritás által összekötött, egységes szerb nép nem tűrhet szó nélkül. Mindezt a következő mondat egyértelműsíti is, amikor minden kétséget kizáróan kimondja: *„most nem a bánkódás ideje jött el, hanem a harc ideje”*, eszközöket rendelve ezzel a fentiekben kijelölt célhoz. Az itt már egyértelműen fenyegető hangvételű, és az egységes Szerbia képét előrevetítő beszéd e tételmondat után egy részletesebb kifejtéssel folytatódik:

„Ez a tudat foglalta el Szerbiát idén nyáron és ez a tudat lett az az anyagi erő, amely *megfékezi a terrort Koszovóban és amely egyesíti Szerbiát*. Ez egy olyan folyamat, amelyet nem állíthat meg többé semmilyen erő. Ez egy olyan erő, amely előtt elgyengül minden félelem. *Az emberek elfogadják, hogy szegényen éljenek, de nem fogadják el, hogy szabadság nélkül éljenek*. Ezek az emberek, akik most itt összegyűltek, és azok az emberek Szerbiában, akikhez magam is tartozom, csak szabadon, szabadságban élhetnek, sehogyan másként.

A szabadságért folytatott küzdelmet ez a nép megnyeri, ezt tudják a török és a német hódítók is. Mindkét világháborúba pucéron, mezítlábasan léptünk be, azzal a hittel, hogy az igazságért küzdünk. És mindkét háborút megnyertük. Koszovó kapcsán most egységes álláspontokkal bír a Jugoszláv Kommunista Szövetség és határozottan végre

is hajtjuk azokat a maguk teljességében. A Koszovóért folytatott harcot megnyerjük, függetlenül attól, hogy milyen akadályokat kell leküzdenünk az országon belül és annak határain kívül.”

Milošević ebben az idézett szakaszban egyértelműen egy olyan történeti narratívát konstruál, amelyben az esélytelennek tűnő szerb népet annak *morális fensőbbsege* (az igazságért való küzdelem) vezette győzelemre, implikálva ezzel, hogy bárki is áll vagy állt *szemben* e morálisan felsőbbrendű szerb néppel, az csakis a *rossz oldalon* állhat – tovább erősítve a korábban létrehozott szemantikai oppozíciós kategóriák különböző pólusaihoz tartozó értékkülönbségeket. Mindez egybevág Edelmannek azzal a feljebb idézett megállapításával, miszerint ezzel a beszélő mind önmagát, mind ellenségeit meghatározza és elhelyezi egy olyan történeti narratívában, amelyben ő *hivatott* megtisztítani a világot az ellenség által megtestesített elnyomástól (Edelman, 1998; Edelman, 2004). A harc szükségességének és dicsőségének részletes kifejtésekor Milošević ismét a szerb nép hősiességét dicsőítő történelmi példákhoz nyúl, s a közös múlt felidézésének révén egy *kollektív alanyiságot konstruál*, amelyet egy *történeti korokon átívelő kontextusba helyez*, amelynek végén az előre elrendelt győzelem, *a szabadság kivívása* áll, amelyet a szerb nép mindig kivívott magának, és amelyet ezúttal is ki fog. A szabadságnak ezzel az ígéretével kiegészülve Milošević belgrádi beszéde teljesíti a mitizáló konstitutív retorika mindhárom, Charland által megkülönböztetett jellemzőjét (Charland, 1987: 142.), egyaránt megteremtve ezzel a további retorikai építkezés, és *a politikai cselekvés lehetőségét* – amelyre utal is a beszéd következő szakaszában:

„A Koszovóért folytatott harcot a nép kezdte el. A polgárok, nemzetiségtől és hivatástól függetlenül. *Márpedig nincs az a harc a világon, amelyet a nép elveszített volna.* Itt a vezetőségnek nincs sok választása: vagy a nép élére áll és meghallja annak hangját, vagy elsodorja az idő, a történelem pedig csak egy rövid bejegyzésben emlékezik meg róla és gonosztettéről.

Senkit ne lepjen meg, hogy a nyár folyamán egész Szerbia felkelt Koszovó miatt. *Koszovó Szerbia történelmének, kultúrájának, emlékezetének középpontja.*”

E szakaszban explicite megjelenik a Koszovó-mítosz megidézése, a Koszovó-kérdésnek a retorika középpontjába emelése, *olyan magas erkölcsi parancs szintjére emelve annak, mint a szerbség „szent helyének” a védelmét, amellyel szemben a politikai vezetés döntési kompetenciája megszűnik létezni* – olyannyira, hogy amennyiben nem tenne eleget ennek az

erkölcsi parancsnak, úgy ő maga válna a közösség belső ellenségévé. A mítosz megidézése, párosulva a nép előre elrendelt dicső győzelmének ígéretével, valamint a beszélőnek a politikai vezető szerep helyett a néppel való azonosulásával, ez a szekció nem csupán az identitás mitikus újradefiniálásának elvi alapjait teremti meg, de az etnikai erőszak normalizálásának lehetőségét is azáltal, hogy *az absztrakt értékekkel összekapcsolt történeti mozzanatok révén olyan érzelmi töltettel látja el a lefektetett retorikai konstrukciókat, amely – a fentiekben már kialakított történeti narratívába illeszkedve – képes arra, hogy elfogadtassa hallgatóságával, mint saját politikai és beszédközösségével, hogy ennek az előre elrendelt győzelemnek a megvalósulása érdekében nem szabad válogatni az eszközválasztás tekintetében*, hiszen még az egyébként extrémnek tűnő fellépés is igazolható, tekintettel a morális fensőbbiségre és annak a felsőbb parancsnak a teljesítésére, amelynek értelmében cselekszik (vö. Le Bon, 1895; Bandura, 1999). Mindezek után Milošević a koszovói albánokat szólítja meg – illetve fel –, látszólag békejobbot ajánlva a békés albán lakosságnak, valójában azonban túpontosan kijelölve a politikai közösség határait, azt a politikai *ellenséget*, amely e relációban a barát-ellenség, a mi-ők felosztást meghatározza:

„Minden koszovói albán, aki hisz más emberekben és aki tisztel másokat Koszovóban, Szerbiában a saját hazájában érezheti magát. Őket kérem, hogy egyesüljenek a saját sovinsztáik gonoszsága és gyűlölete ellen, mert a sovinszták nemcsak a szerbeknek és a montenegróiaknak ártanak, hanem a saját, albán népüknek is. Gúny tárgyává teszik az albán sovinszták saját nemzetüket a világ előtt, szégyenbe hozzák azt saját gyermekeik előtt, sértik saját nemzetük méltóságát. Ennek a nevében szólítom fel az albánokat Koszovó-szerte, hogy a szerb és montenegrói kislányok és kisfiúk békés álmáról, nyugodt oktatásáról és gondtalan játékáról az albán anyák és apák gondoskodjanak a rendőrségi és katonai egységek helyett.”

Ez a megszólítás – noha rendelkezik fenyegető éllel – kevésbé szól azonban a kijelölt ellenségnek, mint a saját politikai közösségnek, amelyet a rajta kívül álló, *veszélyes idegenek körének kijelölése még inkább egységbe kovácsol*, elfeledtetve az esetlegesen meglévő, de a külső fenyegetéshez mérten bagatell nézeteltéréseket, imaginárius belső egységet, kohéziót teremtve ezzel saját közösségében. *A beszédnek ebben a részében egyértelműen megtörténik az ellenségkép konstrukciójának az életre hívása: az ellenséges viszonyrak, és a „másik” ártó szándékának egy ellentmondást nem tűrő, egyoldalú kinyilatkoztató beszédmód*

keretében történő deklarálása (Szabó, 2006: 81-82; Szabó, 2016: 318.), amelyet a sztereotipizálás Edelman által megkülönböztetett nyelvi eljárásai közül *a hibáztatás nyelve* is erősen meg támogat (Edelman, 1988: 120-121; Szabó, 2006: 80-81; Szabó, 2016: 319.) – hiszen az ok-okozat szisztematikus felcserélésével, *az ellenségképző narratíva célkeresztjében álló albánokra hárítja saját megtámadásuk felelősségét*. Az ellenség kijelölése – s vele együtt minden politikai felelősségnek a rá hárítása – után tehát Milošević a beszéd többi részében a megváltoztatandónak ítélt jelenhez képest kontrasztként megjelenő *végcél* meghatározására, a politikai gondolkodásnak a „*mi a teendő?*” dimenziójára fókuszál, amely a kívánatosnak ítélt politikai cselekvés motivációjaként, illetve orientációjaként jelenik meg (Schlett, 2018: 44.). A *vízió* megfogalmazása Milošević esetében *az egységes Szerbia megteremtésének programjában* érhető tetten: ennek megteremtése érdekében hangsúlyozza a változtatások szükségességét, majd idézi meg ismét a közös múlt által összekötött és a közös jövő által meghatározott – s részben a reotrika által konstruált – egységes nép meglétét, pontosan elhelyezve a „jelen” állapotát e kettő relációjában, és újfent nyomatékosítva *a dicső cél elérése érdekében kívánatos cselekvést*. A beszédet Milošević ismét a titói nosztalgia megidézésével zárja, látszólagos kontinuitást teremtve a jugoszláv mítosszal is, s retorikailag elfedve ezáltal azt a súlyos tartalmi diszkontinuitást, amelyet beszédében megfogalmazott: nevezetesen a szerb nacionalizmusnak a jugoszlávizmussal szembeni szupremáciáját, illetve a titói politikával – s többek között a titói alkotmánnyal is – szöges ellentétben álló, az attól való eltérés és változtatás szükségét hangsúlyozó *reformtervet*.

„Ezzel a reformmal azon változtatások élére állunk, amelyeknek meg kell történniük egész Jugoszláviában. Meggyőződésem, hogy minden jugoszláv nemzet, Jugoszlávia minden polgára a következő hónapban talál magában annyi erőt, hogy legyőzze a különbségeket, az egymással szembeni ellenszenvet és az összetűzéseket, s hogy közösen, testvériesen sikerül megőrizni, megújítani és fejleszteni országunkat. Tito Jugoszláviája minden jugoszláv nemzet és nemzetiség harcának, munkájának és szeretetének gyümölcse. Ma, amikor gondok nyomasztják Jugoszláviát, mindannyiunknak közösen kell felemelni szavunkat, hogy felébresszük a szíveket, hogy használjuk az eszünket és egyesítsük erőinket annak érdekében, hogy megőrizzük országunkat. Jugoszláviát egy csodálatos forradalomban a jugoszláv kommunisták, a jugoszláv munkásosztály és a jugoszláv nemzetek hozták létre. Jugoszlávia nem múlik ki egy konferenciaasztalnál, ahogyan azt ellenségei remélik.

Jugoszláviát kivívtuk, Jugoszláviát nagy harccal vívtuk ki, s nagy harcban fogjuk megvédeni is!”

Ezzel a kinyilatkoztatással Milošević konstitutív retorikája nem csupán *építkezik az azt megelőző releváns – azaz a titói – retorikákból*, hanem a Charland által megfogalmazottakkal összhangban (Charland, 1987: 142.) egyfajta arra adott válaszként *újra is fogalmazza a nemzeti identitást, saját politikai céljainak megfelelően* – itt már egyértelműen kihasználva azt a McGee által megfogalmazott jelenséget, miszerint ha egy népdefiniáló diskurzus elveszíti valóságmagyarázó, illetve kulturális összetartó erejét a fennálló társadalmi-politikai viszonyok tekintetében, lehetősége nyílik az adott nép egy új definíciójának megkonstruálására (McGee, 1975: 240.).

Slobodan Milošević utolsó, közelebbről is megvizsgált beszéde jelen tanulmány keretei között az 1989. évi, a rigómezei (koszovói) csata 600. évfordulóján elmondott beszéde (Silber–Little, 1996: 29-32.), amely magyarázatot ad arra, hogy noha a beszéd első olvasatban egyesítő szándékúnak, ártalmatlannak hathat, mögöttes tartalmában mégis remekül példázza, miként konstruálta meg és ötvözte Milošević a „mitikus megmentő” szerepét az „egyszerű ember” kiállításával *a szerb etno-nemzeti identitás üdvözlésével, legitimálva ezzel saját, nacionalista politikai álláspontját* – s annak mitikus konnotációba ágyazása révén, átmenetileg elaltatva a nemzetközi közösség gyanakvását. Pavlaković elemzésében kiemeli ezzel a beszéddel kapcsolatban, hogy a SANU-Memorandumot csendesen fogadó, s még 1987-es felszólalásában is relatíve visszafogottan fogalmazó Milošević ebben a beszédében már határozott tudatossággal alkalmazta a nemzeti mítoszok és szimbólumok közösségteremtő, felfokozott érzelmi hatás kiváltására képes erejét támogatottságának növelésére és a „Nagy Szerbia” koncepciójának hitelesítésére (Pavlaković, 2005a: 4.) – maximálisan kihasználva ezzel a történelmi események újraértelmezéséből adódó öndefiníciós lehetőségeket is, folyamatosan erősítve ezáltal *saját politikai közösségének cselekvőképességét* (Schlett, 2018). E beszédnek ugyanis már első néhány mondata is remekül ötvözi és példázza a fentiekben részletesen is áttekintett retorikai eszközöket és technikákat, amelyek megfelelően alkalmazva képesek lehetnek a nemzeti identitás újradefiniálására. Összhangban azzal, ahogy a hangsúly – helyből, időből, politikai kontextusból adódóan – értelemszerűen tolódik egyre fokozottabban *a dicső, mitikus múlt* irányába, megjelenik a dicső történelmi múltra való hivatkozás, a Koszovó-mítosz megidézése, és annak szimbólumain keresztül, a mítosznak a jelen problémáira való rávetítése (relevancia-átruházása): a dicső múlt és az elrendelt jövő közti kapcsolat

megteremtése. Ez a relevancia-átvetítés, kiegészülve mitikus narratíva által kínált erős érzelmi telítettséggel, egyaránt erősíti Milošević saját helyzetértelmezésének „hitelességét”, valósáskonstrukciójának a befogadóközönség valóságképébe történő zökkenőmentes illeszkedését – ideértve a problémák mibenlétének, és azok okozóinak megnevezését, valamint a végcél megvalósításához szükséges cselekvések körének a meghatározását is.

„Eltársak és elvtársnők! Ezen a helyen, Szerbia szívében, Koszovó mezején hat évszázaddal ezelőtt, teljes hatszáz évvel ezelőtt zajlott le az akkori kor egyik legnagyobb csatája. Ahogyan minden nagy eseményt, így ezt is sok kérdés és titok övezi, ma is a folyamatos tudományos kutatás és az egyszerű népi érdeklődés tárgyát képezi. A társadalmi körülmények közrejátszása következtében a rigómezei csata nagy, *hatszázadik évfordulója* éppen arra az évre esik, amelyben Szerbia, sok év után, sok évtized után *visszaállította állami, nemzeti és szellemi integritását*. Ezért számunkra ma nem nehéz megválaszolni azt a régi kérdést, amely azt firtatja, hogy mivel fogunk Miloš [Obilić] elé állni. A történelem és az élet játéka folytán úgy tűnik, hogy Szerbia éppen most, 1989-ben állította vissza államiságát, méltóságát és így ünnepli a régmúlt történelmi eseményét, amelynek nagy történelmi és szimbolikus jelentősége volt Szerbia jövője szempontjából.”

A mítosz megidézését Milošević azzal folytatja, hogy maga is kitér annak kettősségére: az árulás és veszteség, valamint a megváltás és a remény együttes jelenlétére annak interpretációjában. Amit azonban szónokként kiemel a szimbólumok közül, az a megosztottság, és a vele járó árulás, amelynek konnotációját – újfent – korokon átívelően beemeli a jelen releváns determinánsai közé, utalva rá, hogy a szocialista Jugoszlávia esetében is a (szerb) nép elárulásának tekinthető (és tekintendő) minden, *annak a kárára megkötött kompromisszum*. Ezáltal nem Milošević nem csupán a közösség belső ellenségeire (azaz saját politikai oldalának rivális, az eredeti titói út követését preferáló politikusaira) történő rámutatást teszi meg, hanem az érzelmi alapú politikai polarizáció logikájának megfelelően a saját csoport identitásának feladásával azonosít minden, a *más identitású, másik* oldallal megkötött kompromisszumot. Hiszen – mint ahogy azt a 3. fejezet erre vonatkozó szegmenseiben részletesebben is tárgyaltuk – az olyan tulajdonságokra, illetve törekvésekre, mint a tolerancia vagy az önmérséklet az identitásalapú polarizáció logikája a gyengeség beismeréseként, az ellenség javára tett engedmény – tehát az árulás – kétségbevonhatatlan jelenként azonosít (Balogh, 2022c: 65-67.).

„Ma már nehéz elmondani, hogy a rigómezei csatáról szóló történetekben mi a történelmileg igazolható és mi a legenda része. Ma azonban ez már nem is fontos. A nép, amelyet nyomasztott a fájdalom és kitöltött a remény, emlékezett és felejtett, ahogyan egyébként minden nemzet is teszi a világon. A nép szégyellte az árulást, dicsőítette a hősiességet. (...) Az azonban bizonyos, a mögöttünk lévő századok bizonyítják, hogy Koszovóban 600 évvel ezelőtt széthúzás, megosztottság volt közöttünk. (...) A rigómezei széthúzás és árulás rossz szellemként tovább kíséri a szerb népet teljes történelme folyamán. A legutóbbi háborúban [II. vh. – a szerz. megj.] ez a széthúzás és ez az árulás a szerb népet és Szerbiát agóniába sodorta, amelynek következményei történelmi és erkölcsi értelemben felülmúlták a fasiszta megszállást. Később is, amikor megalakult a szocialista Jugoszlávia, a szerb vezetés az új államban megosztott maradt, *hajlamos a saját népe kárára kötött kompromisszumokra. Azok a gesztusok, amelyeket sok szerb vezető tett a népe kárára, sem történelmileg, sem etikailag nem lenne elfogadható egyetlen nép számára sem a világon.*”

Az ellenség kijelölése ebben az értelmezésben már nem csak a tudatosan rosszakaró képében megjelenő albánokra, hanem a kompetenciahiányból adódóan rossz döntéseket hozó, ezáltal nemzetárulóvá váló szerb politikusokra is vonatkozik, akik nem képesek (vagy megalkuvásból nem hajlandók) megfelelően képviselni nemzetük érdekeit. Ez az aspektus érzékletesen illusztrálja, *mennyire dinamikusak, változékonyak is valójában a politikai közösség és a politikai nyelv által konstruált identitás határai*, tekintettel arra ugyanis, hogy a közösségen kívül állók körét aszimmetrikus módon, a közösségen belülről határozzák meg (Szabó, 2006: 15-21.), a politikai folyamatok és érdekek alakulásának függvényében egyes személyek bármikor kikerülhetnek a közösségből, amennyiben a domináns narratíva a közösségre káros magatartást, illetve tulajdonságot rendel hozzájuk. Az egységes alanyiség, a korokon átívelő kontextus és a szabadság ígéretének hármasa ebben a beszédben is megjelenik tehát, kiegészül azonban azzal az szemponttal is, hogy bárki, aki ezzel nem akar vagy nem tud azonosulni, az bármikor kikerülhet a kollektív alanyiség égisze alól, s az egységbe kovácsolt nép árulójává, ellenségévé válhat. Ez az olvasat ráerősít arra az aspektusra is, hogy mennyire fontos a népből való, a nép részét képező, ugyanakkor az azt vezetni is képes – sőt, *arra hivatott* – vezető, reformer politikus szerepe, aki vissza tudja vezetni nemzetét a helyes útra. Ugyanezt a szempontot erősíti a beszéd következő szakasza is, a történelmi kontinuitás itt azonban már kitér a szerb nép közös múltjára és felszabadító

karakterére is, amelyet azonban politikusainak „vazallusi mentalitása” a múltban nem használt ki eléggé.

„A szerbek nemzeti és történeti lénye a történelem folyamán, a két világháború folyamán csakúgy, mint ma, lényegében felszabadító. A szerbek folytonosan felszabadították magukat és amikor alkalmuk nyílt rá, másokat is segítettek, hogy felszabadulhassanak. Az pedig, hogy ebben a térségben nagy nemzetnek számít, nem jelent semmiféle szerb bűnt vagy szégyent. Előny ez, amelyet a szerbek nem használtak mások ellen. De el kell mondanom itt, ezen a nagy, legendás koszovói mezőn, hogy a szerbek nagyságuk előnyét soha nem használták a maguk javára sem. Mi több, vezetőik és politikusaik, valamint vazallusi mentalitásuk érdeme folytán még vétkesnek is érezték magukat mások előtt, de még önmaguk előtt is. A szerb politikusok megosztottsága hátráltatta, kisebbségi érzésük pedig megalázta Szerbiát.”

Milošević rigómezei beszédének ez a szakasza nem csupán teljesíti a Charland-féle mitikus konstitutív retorika mindhárom kritériumát – megteremti „a szerbek” kollektív alanyiságát, átemeli történelmi érdemeiket a jelen kontextusába és kiegészíti mindezt a szabadság ígéretével (Charland, 1987: 142.) –, de egyúttal a múlt hibáiból való tanulásként is interpretálja az ennek eredményeképpen keletkező konstrukciót: az általa megfogalmazott új identitást. Mindeközben, a retorika ellenségképet is szolgáltat hallgatósága, politikai közössége számára az inkompetens politikai vezetők személyében. A belső ellenségek megnevezése után Milošević beszédében ismét visszatér a korábban is említett megosztottságokban rejlő veszélyek tárgyalására – s az átdefiniálás nyelvi stratégiáját alkalmazva –, lényegében az egyes nemzetek identitásbéli különbségeiben jelölve meg a fenyegetések forrását (Szabó, 2006: 73; 2016: 313-314.). Milošević itt Jugoszlávia szupranacionalitását jelöli meg annak egyik leginkább sebezhető pontjaként: olyan veszélyforrásként hivatkozik rá, amelyet az állam ellenségei (legyenek azok akár külsőek, akár belsőek) ki tudnak használni annak vele szemben. Következésképpen, lényegében maga a szupranacionalitás is absztrakt ellenségképként, legyőzésre váró problémaként jelentik meg a politikus narratívájában, ismételten megerősítve az átdefiniálás révén korábban is lefektetett alapokat, miszerint a nemzeti identitások közti különbségek pusztán megléte jelenti a fenyegetést a saját politikai közösségre nézve, magát a különbözőséget kell tehát megszüntetni. Mindez, kiegészülve az érzelmi alapú polarizáció logikájával értelemszerűen magába foglalja, hogy csak és kizárólag a retorika által konstruált, erkölcsi-morális értéktöbblettel rendelkező saját identitás érdemes védelemre, a nemzeti

megosztottságok felszámolása pedig csak ennek az identitásnak a kizárólagossá válásával képzelhető el.

„A megosztottságok közül a legdrámaibbnak a nemzeti megosztottságok bizonyultak. Ezek elhárítása megkönnyíti az egyéb megosztottságok elhárítását is és enyhíteni fogja azokat a következményeket, amelyeket ezek a megosztottságok eredményeztek.

Amióta léteznek többnemzetiségű közösségek, a leggyengébb pontjuknak a különböző nemzetek között kialakuló viszonyok számítanak.”

Mindezzel összefüggésben Milošević egy ponton maga is rendkívüli pontossággal írja körül az általa is alkalmazott ellenségkonstruálás technikáját és működésének pszichológiáját, amikor is azt mondja:

„Fejük felett lebegő kardként van folyamatosan jelen az ilyen közösségekben a fenyegetés, hogy *egy napon valaki felveti az egyik nemzet veszélyeztetettségének kérdését a másik nemzet részéről. Ez beindítja a gyanakvás, a vádaskodás, a türelmetlenség hullámát, ami szinte szabályszerűen növekszik és nehezen álllítható meg.*

Ezt az ilyen közösségek belső és külső ellenségei is jól tudják és ezért a többnemzetiségű társadalmak elleni aktivitásukat zömmel a nemzeti összetűzések kialakulásának elősegítésére fókuszálják. Ebben a pillanatban mi Jugoszláviában úgy viselkedünk, mintha ez a tapasztalat egyáltalán nem lenne ismert számunkra és mintha nem tapasztaltuk volna meg a megosztottság következményeit saját közelebbi és távolabbi történelmünkben a nemzeti összetűzések minden tragikusságát, amelyet egy társadalom megélhet, s amely ellenére fennmaradhat. (...) *A nép kötelessége* tehát, hogy *ön maga hárítsa el a megosztottságot*, hogy a jövőben megvédje magát a vereségtől, sikertelenségtől és stagnálástól.”

A konstitutív retorika sajátosságaiból adódóan azonban az idézett gondolatmenetből levont végkövetkeztetés már egyenes utat kínál az etnikai alapú erőszak normalizálásához, hiszen a közös történelmi tapasztalatok, illetve a mítoszokban rejlő szimbólumok révén már egységbe kovácsolt nép számára megfogalmaz egy – szinte már az erkölcsi imperatívusz magaslatába emelt – *kötelességet* a belső megosztottságok elhárítására, annak érdekében, hogy a retorikai konstrukcióként realizálódó „nép” ellenségei azt már ne játszhassák ki ellene. Ez a szakasz remekül példázza ugyanakkor azt a korábban már említett jelenséget is,

miszerint ezek a mitikus-történelmi köntösbe burkolt „erkölcsi parancsok”, a kíváncsú cél elérése érdekében megvalósítandó cselekvésre ösztönzés egy, a mitikus elemeket nem behatóan ismerő külső szemlélő elől jótékonyan elfedheti a benne rejlő fenyegetést, hiszen utalhatna akár a megosztottságok, a konfliktusok békés rendezésére is a prosperitás biztosítása érdekében. A beszéd zárómondatai ugyanakkor eloszlatnak minden kétséget ennek az olvasatnak a helytelenségére vonatkozóan, hiszen a Koszovó-mítoszban rejlő hősiesség-aspektust a beszélő egyértelműen közelgő csaták képével társítja – a metaforikus vonatkozásokon túlmenően explicite is nyitva hagyva azok tényleges fegyveres összecsapások útján való rendezésének alternatíváját, a tényleges erőszakalkalmazás lehetőségét.

„A rigómezei csata még egy nagy szimbólumot hordoz magában. Ez a hősiesség szimbóluma. A hősiességnek dalokat, táncokat, irodalmat és történelmet szenteltek. A koszovói hősiesség már hat évszázada inspirálja alkotótevékenységünket, táplálja büszkeségünket, nem engedi, hogy elfeledjük, hogy valamikor nagy, bátor és büszke hadsereg voltunk, azon ritka seregek egyike, amely vereségében is legyőzetlen maradt. Hat évszázad múltán, ma ismét csatákat vívunk és csaták előtt állunk. *Ezek a csaták nem fegyveresek, noha az ilyenek sem kizártak még.* De függetlenül attól, hogy milyenek ezek a csaták, azokban nem győzhetünk határozottság, bátorság és önfeláldozás nélkül. Ezen jó tulajdonságok híján, amelyek egykoron jelen voltak Koszovó mezején.”

Milošević itt a „vereségében is legyőzetlen” nép hősiességének megidézésével tovább erősíti az általa újrafogalmazott identitás pozitív értéktartalmát az attól különböző, *más identitásokkal szemben*, míg az egyértelmű vereséget is győzelemként aposztrofáló kitételével megteremti egy olyan további narratív építkezés alapjait, amely hozzákapcsolja ezt az identitást a saját közösség legyőzhetetlenségének képéhez, megkönnyítve ezáltal a cselekvésre ösztönzés, a mozgósítás aspektusait.

Slobodan Milošević a vizsgálat tárgyát képező beszédeinek elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy rétoriként mindegyik esetében alkalmazta a *mitizáló konstitutív retorika* (Charland, 1987) és az *identitás mitikus újradefiniálásának* eszközeit (Roy–Rowland, 2003). Míg ezeknek a technikáknak egy része az első vizsgált felszólalás esetében még csak óvatosan, implikálva jelenik meg, Milošević már ebben a beszédben lefekteti az összes, a további retorikai építkezéshez szükséges alapot, amelyekre tudatosan támaszkodik is

későbbi szónoklataiban. Belgrádi felszólalásában már mindkét nevezett retorikai stratégia egyértelműen beazonosíthatóan és markánsan jelen van, és egyúttal ki is egészül egy immáron egyértelműen felvállalt *reformer szereppel*, amelyet a beszélő „*a nép fiaként*” vállal magára, retorikailag leválasztva önmagát a politikusok, politikai vezetők kategóriájáról, ezáltal egyszerre hárítva a politikai felelősséget és (a nép akaratának az erkölcsi imperatívusz szintjére emelésével) ki is iktatva a döntési kompetenciát önnön vonatkozásában. Szemben az első, még visszafogottabb felszólalásával, ebben a beszédben már markánsan megjelenik az ellenségképzés is, mint a saját politikai közösség *határkijelölő eszköze*, méghozzá egy olyan *történeti narratívába illesztve*, amely különböző absztrakt értékekkel összekapcsolt történeti mozzanatok révén nemcsak erőteljes érzelmi telítettség elérésére alkalmasak, de a megkonstruált politikai közösségre veszélyt jelentő ellenséggel szembeni drasztikus fellépés elfogadtatására is. Noha a Koszovó-konfliktus kiéleződésével összhangban magától értetődően jelentek meg a Koszovó-mítosz különböző szimbolikus elemei ebben a beszédben is, a mitikus telítettség a harmadik vizsgált felszólalásban, a rigómezei beszédben van jelen a legerőteljesebben: a hangsúly itt egyértelműen a mitikus elemeknek és szimbólumoknak a jelenre vonatkoztatva történő értelmezésén, a jelen politikai problémáinak a múlt történelmi eseményein keresztül történő magyarázatára, a *relevancia-átruházás* aspektusára tolódik. Itt egészül ki továbbá az előző két beszédben is megjelenő reformer-szerep a Morus által megfogalmazott mitikus „megváltóéval”, aki – szemben akár saját politikai közösségén belüli riválisaival is – egyedülként *rendelkezik azzal a képességgel*, hogy „a népet” győzelemre vezesse, s ezzel egyidejűleg visszaállítsa a régmúlt dicsőségét, helyreállítsa az identitást (Morus, 2007a: 6.).

Következtetések

Az elemzésből kitűnik tehát, hogy a miloševići retorika „sikere” alapvetően abban ragadható meg, ahogyan ötvözni tudta a titói politikától való távolodást egyfajta sajátos, kollektív alanyiség megteremtésével, valamint történeti korokon átívelő narratívába helyezése révén a Koszovó-mítosz szimbólumaiba ágyazottan megjelenő nacionalizmussal. Mindez, kiegészülve a titói Jugoszláviában elfojtott nemzeti érzések szabadjára engedésével, a felszabadulás ígéretével, lehetőséget teremtett a kollektív szerb identitás *mitikus újradefiniálására* (Roy–Rowland, 2003: 226.). Ez az újrafogalmazott, a titói Jugoszláviában megszokottól merőben eltérő identitás egyfajta erkölcsi parancsként tekintett az etnikai különbségek határozott – akár az etnikumok megsemmisítése általi – felszámolására, s gyengeségként, illetve gyávaságként a kompromisszumos konfliktuskezelésre. Az

ellenségképző retorika eszközei ebben a vonatkozásban mind a külső, mind a belső ellenséggel szemben megjelentek, folyamatosan újradefiniálva ezzel a mi-ők határvonalakat és a barát-ellenség felosztást is. A Milošević által alkalmazott konstitutív diskurzus hangneme lehetővé tette továbbá hallgatósága számára, hogy egyszerre tekintsenek rá maguk közül („a nép” közül) valóként, s ugyanakkor úgy, mint arra a reformer vezetőre, aki a „a nép” élére állva, a Koszovó-mítosz újjáélesztésén keresztül emlékeztette a szerb népet a benne rejlő potenciálra, a mítoszban rejlő megváltás, s előre elrendeltetett megdicsőülés lehetőségére. A vezető szerepből is adódóan, beszédeiben Milošević fenntartotta magának a kizárólagos jogot a helyzet értelmezésére, a kívánatos cél kitűzésére, és annak a cselekvési útnak a kijelölésére, amely által az megvalósítható. Ez alól az egyedüli kivételt – látszólag – „a nép” parancsának való politikusi engedelmesség, a döntés kompetenciájának látszólagos hiánya jelenti, ez azonban megdőlni látszik, figyelembe véve azt az aspektust, hogy Milošević, mint rétor folyamatosan és következetesen „a nép” részének tekinti magát.

Noha Jugoszlávia felbomlása, illetve az azt övező délszláv háborúk a nyugati sajtóban és politikai diskurzusokban gyakran úgy jelennek meg, mintha a hozzájuk kapcsolódó erőszakos konfliktusok elkerülhetetlenek, a szláv népek indulatos temperamentumára visszavezethető, s így természetszerűleg bekövetkező jelenségek volnának (Morus, 2007a: 2.; Mertus, 1999: 5.), mindezt tágabb értelemben vizsgálva, a konfliktusokat övező diskurzusok elemzésével megállapítható, hogy a régióban tapasztalható feszültségek, konfliktusok nem egyfajta évszázados gyűlölet elkerülhetetlen következményei, hanem – többek között –, az érintett politikai aktorok tudatosan alkalmazott politikai és retorikai technikáinak, stratégiáinak eredményei.

Az etnikai alapú erőszakos konfliktusoknak az elmúlt évtizedekben sajnálatosan növekvő száma továbbá ugyancsak arra enged következtetni, hogy a volt Jugoszláviát sújtó etnikai konfliktusok nem anomáliát jelentettek, és nem is a második világháború nemzetszocialista eszméjének melléktermékei voltak. Ehelyett a Jugoszlávia felbomlásából kiemelkedő, a mitikus újradefiniálás és az ellenségképző retorika legkülönbözőbb technikáit alkalmazó nacionalista törekvések az etnikai konfliktusoknak egy olyan új korszakát jelölték, amelyek mitikus-történeti utalásokon keresztül próbálják úgy feltüntetni a jelen kríziseit, válságait, mintha azok egy ősi történeti meghatározottság kulminálódási pontjai volnának.

Milošević beszédei világosan mutatják, hogyan kapcsolódik össze az ellenségképzés a történeti-mitikus diskurzusokkal a politikai közösség identitásának újradefiniálása és

megszilárdítása érdekében. A szerb nemzet történelmi sérelmeinek felelevenítésével, az árulás, kisebbségség és megosztottság kritikájával („ez a széthúzás és ez az árulás a szerb népet és Szerbiát agóniába sodorta”), Milošević olyan kollektív önképet épít fel, amely az ellenséges *mások* szembenállására alapozza a *mi közösség egységét és morális felsőbbrendűségét*. Ezzel a retorikával nemcsak a jelenlegi konfliktust ágyazta be a szerb nép történelmi narratívájába, hanem egy teleologikus mitikus vonalat is alkotott, amely a „valódi” szerb identitás megőrzésének és védelmezésének missziójaként pozicionálta az ellenség elleni küzdelmet.

Az idézett szövegekben Milošević a belső ellenségek (például *kompromisszumra hajló politikai vezetők*) és külső ellenségek (soviniszta albánok) ellen szólít fel („a soviniszták nemcsak a szerbeknek és a montenegróiaknak ártanak, hanem a saját, albán népüknek is”). Az albánokat saját nemzetük ellenségeiként tünteti fel, arra ösztönözve őket, hogy harcoljanak „saját sovinisztáik gonoszsága és gyűlölete ellen. Ezzel Milošević kétirányú ellenségképző retorikát alakított ki: egyrészt egy külső ellenség képét, amely fenyegeti a szerbek és montenegróiak identitását és egységét, másrészt pedig egy belső „áruló” réteget, amelynek kisebbségi érzése és megosztottsága elárulja a szerb érdekeket és méltóságot.

Ez a retorika illeszkedik a modern politikai mítoszok funkciójához, amelyek elsődlegesen az identitás- és legitimációs hiányok kielégítésére szolgálnak. A politikai antropológia fejezetben is bemutatott mítoszok identitásdeficitre adott válaszai különösen fontosak abban a helyzetben, ahol egy közösség identitáskeretei meggyengültek vagy legitimitásuk vitatottá vált. Milošević diskurzusai ezen legitimációs- és identitásdeficitet pótlására összpontosítanak, a kollektív identitást erősítve és a cselekvés jogosságát megerősítve egy „morálisan felsőbbrendű” küzdelem részeként.

Milošević retorikája nemcsak érzelmi szinten mozgósította a közösséget, hanem ideológiai keretbe is ágyazta a szerbek „hősi” harcát a szimbolikus és történelmi „szent helyek” visszaszerzéséért. A politikai mítoszok alkalmazása így lehetővé tette az etnikai alapú erőszak normalizálását, és egy előre elrendelt történelmi küldetés részeként legitimálta azt, ahol a szerb közösség egyesített identitással és igazságot követelve vívja meg a „jogos” harcát. Ez az elemzés segíthet abban, hogy jobban megértsük a mitikus ellenségképzés szerepét a politikai közösség identitásának fenntartásában, és illusztrálja, miként építhetők

be az ellenségképző retorikai technikák egy politikai közösség legitimitásának és kohéziójának megerősítésére irányuló stratégiába.

10. Ellenségképzés a digitális térben

10.1. Esettanulmány: kampánykommunikáció a közösségi médiában

10.1.1. Az eset kontextuális tényezői: előválasztások nemzetközi kitekintésben¹⁰⁹

Az előválasztások intézményére a témával foglalkozó szakirodalom alapvetően úgy tekint, mint egy olyan eszközre, amely egy adott párton belül hivatott elősegíteni a demokratizálódás folyamatát azáltal, hogy már a jelöltállítás folyamata során is lehetőséget biztosít az állampolgári részvételre.¹¹⁰ Noha az intézmény alkalmazásának legrégebbi hagyománya az Amerikai Egyesült Államokban van – s a legtöbb figyelmet is az USA elnökválasztási rendszerében, az elnökjelölt-aspiránsok közti megmérettetés formájában kapja –, a szakirodalom és a politikai gyakorlat az eszköz alkalmazásának számos további formáját ismeri. Az előválasztások gyakorlati alkalmazásának sokszínűsége és a megnövekedett szakirodalmi érdeklődés egyaránt szoros összefüggésben áll azzal, hogy az utóbbi évtizedekben egyre több USA-n kívüli állam is implementálta saját politikai rendszerére az előválasztások valamely formáját Latin-Amerikától Európán át Ázsiáig, az adaptáció során saját politikai kultúrájukhoz, az adott állam politikai rendszeréhez és az aktuálpolitikai kontextushoz igazítva az intézményt (Sandri–Seddone, 2016).

Megnehezíti a vizsgálódást ugyanakkor, hogy az előválasztásokkal foglalkozó szakirodalom oroszlánrésze az USA rendszerének elemzésére fókuszál (Ware, 2002; Cohen et. al., 2008), míg az USA-n kívüli előválasztások rendszereinek leírására, illetve elemzésére jellemzően esettanulmányi vizsgálódások reflektálnak (Pasquino, 2011; Seddone–Venturino, 2013; De Luca, 2014; Pasquino, 2016; Pasquino–Valbruzzi, 2016; Bernardi et. al., 2017), s csupán kevés olyan összegző munka született, amely ezek eredményeinek szintetizálására, egységes fogalmi és értelmezési keretbe foglalására törekszik (Kenig et. al., 2015; Seddone–Venturino, 2016).

¹⁰⁹ Jelen alfejezet a Politikatudományi Szemlében *Előválasztási kampány a digitális térben. Esettanulmány a 2021-es ellenzéki előválasztás és a politikai ellenségképzés aspektusairól* címmel megjelent tanulmány átdolgozása (Szabó Palócz, 2024).

¹¹⁰ Az állampolgári beleszólás mértéke függ attól, hogy nyílt, félig nyitott vagy zárt előválasztásról van szó (De Luca–Venturino, 2016).

Az egyik legfontosabb különbség, amely az *USA-n kívüli előválasztásokat* elhatárolja a klasszikus amerikai gyakorlattól, hogy az újonnan megjelenő európai, latin-amerikai, ázsiai és afrikai előválasztások keretrendszerét jellemzően *nem jogi normák rögzítik*, a folyamat szabályait ehelyett az előválasztási folyamatban részt venni kívánó pártok szabad döntései, illetve megállapodásai határozzák meg. Ebből is következik, hogy az USA-n kívüli előválasztások megszervezését és lebonyolítását az állam helyett maguk az érintett pártok vállalják magukra – noha több esetben az állami adminisztráció együttműködése mellett. Megjegyzendő továbbá, hogy azokban az USA-n kívüli államokban, ahol ismert az előválasztás intézménye, a folyamat jellemzően az érintett államok mindössze egy-egy pártját, vagy pártszövetségét érintik, így felesleges is volna a központi állami szerepvállalás (Sandri–Seddone, 2016).¹¹¹

Az előválasztások tipizálását illetően az egyik legalapvetőbb distinkció a *nyílt*, illetve *zárt* előválasztások megkülönböztetése, amelyek legfőbb különbsége az előválasztáson szavazati joggal rendelkező személyek körében rejlik: míg zárt előválasztáson csak az adott párt tagsága, vagy annak egy meghatározott része szólhat bele a döntés meghozatalába, addig nyílt előválasztás esetében a részvétel nem kötött a párttagsághoz. Noha az európai gyakorlat elsősorban a zárt előválasztások irányába billenti a mérleget (pl. Románia, Szlovákia), több európai államban is megjelent a nyílt előválasztások intézménye (pl. Olaszország, Franciaország) (Sandri–Seddone, 2016: 10.).

További fontos különbségtétel tehető az előválasztások különböző típusai között aszerint, hogy milyen személyi kör megválasztására irányulnak. Ennek két alapvető formája, amikor a döntés a *pártvezetés* megválasztására vonatkozik (*leadership selection*),¹¹² illetve amikor az előválasztás azoknak a *jelölteknek* a kiválasztását tűzi ki célul, akik egy soron következő választás alkalmával megmérettethetik magukat az adott párt színeiben (*candidate selection*) (Kenig et. al., 2016). Az USA-n kívüli előválasztási gyakorlatok tekintetében e két kategória közül is az első típus bizonyul gyakoribbnak, míg a jelöltek kiválasztását célzó kategória a

¹¹¹ Jelen fejezet keretei között a továbbiakban az előválasztások intézményének az USA-n kívüli megjelenési formáival foglalkozunk, tekintettel arra, hogy az amerikai és a kontinentális európai politikai rendszerek közti markáns különbségekből adódóan a két rendszer összevetése szignifikáns torzításokat vonna maga után.

¹¹² A pártvezetés megválasztására irányuló előválasztások ugyanolyan lényegi szerepet tölthetnek be egy adott politikai rendszeren belül, mint a jelöltek megválasztására irányuló társaik, tekintettel arra, hogy az Európára széleskörben jellemző parlamentáris rendszerekben a pártvezetők automatikusan listavezetőként lépnek fel a parlamenti választások esetében is, választási győzelem esetén pedig a parlamenti többség birtokában az adott párt vezetője alakíthat kormányt – a pártvezető szerepe tehát gyakorta kéz a kézben jár a végrehajtó hatalom legfőbb tisztségviselőjének pozíciójára való aspirációval (De Luca–Venturino, 2016).

kevessé jellemző. Utóbbi ráadásul további alkategóriákra bontható aszerint, hogy a végrehajtó hatalom fejének (államfő- ill. miniszterelnök-jelölt¹¹³) vagy egy törvényhozási választás képviselőjelöltjeinek a megválasztására irányul (Sandri–Seddone, 2016: 10). Noha a végrehajtás fejének nyílt előválasztások útján történő kiválasztásának a nem prezidenciális kormányzati rendszerekben nincs hagyománya, egyre több európai államban jelenik meg ez a tendencia: Olaszországban először 2005-ben használták ezt az eszközt a baloldali koalíció miniszterelnök-jelöltjének a megválasztására, Franciaországban pedig 2011 óta van jelen egyes pártok esetében az elnökjelöltek nyílt előválasztások útján történő megválasztása (De Luca–Venturino, 2016).¹¹⁴

A kelet-közép-európai régióban egyelőre gyerekcipőben jár az előválasztás intézményének alkalmazása: bár Szlovákiában és Romániában egyaránt volt rá példa, mindkét esetben az előválasztások zárt verziója mellett tették le a voksukat az érintett pártok, az eszköz alkalmazása pedig epizodikus jellegű maradt, nem honosodott meg a politikai gyakorlatban (Gherghina–Spác, 2016). Megjelent továbbá a nyílt előválasztás intézménye a közelmúlt lengyel belpolitikájában is, a 2020-as elnökválasztást megelőzően. A 2021-es magyarországi előválasztás a fenti trendek közül a végrehajtó hatalom vezető tisztségviselőjének jelöltjét nyílt előválasztással kiválasztani kívánó megoldások sorába illeszkedik.

Legyen szó bármely típusról is, kutatási eredmények és történelmi példák egyaránt bizonyítják, hogy noha az előválasztások alkalmazásának számos haszna lehet az intézményt alkalmazó pártok politikai előnyszerzésére nézve,¹¹⁵ kutatások sora hívja fel a figyelmet a túlzottan kiélezett előválasztási kampányok veszélyeire, *potenciális negatív hatásaira*. Erősen kiélezett verseny esetében ugyanis az előválasztási jelöltek közti kölcsönös *delegitimációs narratívák* súlyosbíthatják a párton, illetve pártszövetségen belüli konfliktusokat, ezáltal negatívan befolyásolva a későbbi választási eredményeket (Ranney, 1981; Gallagher–Marsh, 1988). Felerősítheti ezt a tendenciát, hogy a belső konfliktusok kiéleződése jellemzően nagyobb médiafigyelmet is von maga után, tovább rontva ezzel a

¹¹³ Noha az e két típus közti különbségtétel eltérő kormányformákat feltételez, a szakirodalom egységben kezeli prezidenciális, ill. félprezidenciális rendszerek elnökjelöltjeinek, valamint a parlamentáris rendszerek miniszterelnök-jelöltjeinek kiválasztására irányuló előválasztásokat, annál a közös jellemvonásuknál fogva, hogy az előválasztás résztvevői mindkét esetben arról hoznak döntést, kit jelöljenek a végrehajtó hatalom legfőbb tisztségviselőjének pozíciójára (Sandri–Seddone, 2016).

¹¹⁴ Megjegyzendő, hogy mindkét említett államban használják az előválasztások intézményét más választástípusok esetében is (ld. franciaországi önkormányzati, ill. polgármester-választások, vagy pl. olaszországi helyi és regionális választások esetében), ld. De Luca–Venturino, 2016.

¹¹⁵ A francia (1995, 2006, 2011) és az olasz (2005, 2012) előválasztások példáit ld. Baloge et. al., 2014; De Luca–Venturino, 2016.

választók szemében az érintett politikai aktorokról alkotott képet (Hazan–Rahat, 2010). Negatív hatása lehet továbbá az előválasztásoknak az őket követő választásokon megmutatkozó választási részvételre is, abban az esetben, ha a kiéleződött konfliktusban alulmaradt jelölt támogatóit az előválasztásokon a győztes jelölt elidegeníti magától az általa alkalmazott negatív kampány révén (Stone, 1986).

Tekintettel az USA-n kívüli előválasztások szakirodalmának sokszínűségére, illetve szétaprózódottságára, kevés olyan elemzéssel, esettanulmánnyal találkozhatunk, amelyek releváns összehasonlítási alapként szolgálhatnának az egyes előválasztási kampányok tekintetében. Nehezíti a vizsgálódást továbbá, hogy az egyes államok előválasztásait feldolgozó kutatások jellemzően elsősorban *institucionalista megközelítésből* szemlélik azokat, így elsősorban az intézmény implementálásának módjával, szabályrendszerével, strukturális környezetével és következményeivel foglalkoznak, a kampányoknak és a bennük résztvevő aktoroknak kevesebb figyelmet tulajdonítanak. Visszatérő elemnek tekinthetők ugyanakkor még ezekben az institucionalista fókuszú kutatásokban is a politikai- és pártrendszer *perszonalizációjára* – esetenként *amerikanizációjára* – vonatkozó megfigyelések, amelyet a szerzők rendre az előválasztások legitimációs aspektusaival kapcsolnak össze, valamint azzal a jelenséggel, hogy az erős, karizmatikus vezetővel aktuálisan éppen nem rendelkező, fragmentációval küszködő politikai oldalak számára az előválasztás eszköze biztosította a perszonalizációs trendekhez történő alkalmazkodás – s ezáltal a politikai túlélés – lehetőségét (Pasquino, 2011: 672-673; Baloge et. al., 2014: 3; Pasquino, 2016: 5.). Egy, a 2011. évi francia előválasztási kampány online kontextusát vizsgáló kutatás külön kiemelte az online platformok perszonalizációt, illetve spektakularizációt erősítő hatását, hangsúlyozva, hogy a jelöltek karizmája és retorikája az online térben felerősítve jelenik meg, gyakorlatilag teszt elé állítva ezáltal a jelölteket az online platformok adta keretekhez való alkalmazkodási képességük tekintetében (De Luca–Theviot, 2014).

Az a néhány kutatás, amely vizsgálódásának tárgyává teszi az előválasztási kampányok jellegét is,¹¹⁶ arról tanúskodik továbbá, hogy a jelöltek közti konfrontáció az esetek többségében mérsékeltnek tekinthető: ha megfigyelhetők is összetűzések a versenyben résztvevő szereplők között, azok jellemzően nem lépik át azt a határt, amely ellehetetlenítené a további együttműködést a felek között (Vicentini, 2013) és nem jellemző a szélsőséges

¹¹⁶ Noha ezt elsősorban a pártvezetés kiválasztásának vonatkozásában teszi. Ld. Vicentini, 2013: 12–13.

álláspontokat képviselő jelöltek térnyerése sem (Carey–Polga-Hecimovich, 2006).¹¹⁷ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy több esetben maga az előválasztást kezdeményező párt az a szereplő, amely beszabályozza a megmérettetésen résztvevő aktorok mozgásterét a kampány vonatkozásában, elkerülve ezzel annak kiéleződését. A 2002. és 2010. évi szlovákiai előválasztásokon a Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió és Demokrata Párt kifejezetten tiltotta a negatív kampányt a versengő politikusai számára a gyakorlatban (Gherghina–Spáč, 2016), Izland esetében pedig – noha az előválasztás eszközével élő pártokat eltérő gyakorlat jellemzi – találkozhatunk olyan megoldásokkal, amelyek az előválasztási kampányra fordítható keretösszeget limitálják, illetve olyanokkal is, amelyek az összegek felhasználási módjait szabályozzák, ideértve például a fizetett hirdetések vásárlásának tilalmát (Indriðason–Kristinsson, 2016).

10.1.2. A 2021-es ellenzéki előválasztások szereplőinek kommunikációja a digitális nyilvánosságban

A politikai aktorok digitális térben megjelenő narratíváinak vizsgálatára a fejezet soron következő, esettanulmányi részében a *tartalomelemzés módszertanát* hívjuk segítségül (Potter–Wetherell, 1987; Burman–Parker, 1993; Attride-Stirling, 2001; Braun–Clarke, 2006). Noha a tartalomelemzés módszertani megközelítése alapvetően a politikai pszichológiai vizsgálatok területéről ered, egyre elterjedtebb a módszer használata (Braun–Clarke, 2006) a politikatudományi vizsgálatok tágabb körében is, tekintettel arra, hogy kifejezetten alkalmas nagyobb adatmennyiségek hatékony kezelésére, áttekinthető rendszerbe rendezésére.

A kvantitatív vizsgálat szövegtörzsét a *2021-es ellenzéki előválasztáson második fordulóra jutott pártok/szervezetek vezető politikusainak Facebook-bejegyzései* (tehát Dobrev Klára, a Demokratikus Koalíció, és Márki-Zay Péter, a Mindenki Magyarországa Mozgalom hivatalos Facebook-oldalai által közölt tartalmak) szolgáltatották, a vizsgált *időintervallum* pedig a 2021. szeptember 6 és október 16 közti időszakra terjedt ki. Az elemzés kezdődátuma a jelöltállításához szükséges ajánlások leadásának határidejét jelöli, míg a záródátum az ellenzéki előválasztás második fordulójának zárónapja. Ebben az időszakban a vizsgált Facebook-oldalakon összesen 936 Facebook-bejegyzés jelent meg. A

¹¹⁷ Utóbbit a szerzők éppen az USA-n kívüli előválasztási rendszereknek az anyaország sajátosságaitól való eltéréseivel magyarázzák – ezek közül is elsősorban a pártrendszerek közti különbséggel –, arra hivatkozva, hogy az USA-ra jellemző kétpártrendszer működési keretein belül a szélsőséges álláspontok képviselete jobban hozzásegíti az érintett jelölteket az előnyszerzéshez, mint ahogy az többpártrendszerekben jellemző (Carey–Polga-Hecimovich, 2006: 532.)

vonatkozó tartalmakat a Facepager ingyenesen hozzáférhető szoftver használatával gyűjtöttük össze. Az esetek kiválasztásakor a kiindulópontot alapvetően az az előfeltevés adta, miszerint az előválasztás lezárultához közeledve számíthatunk a felek közti viszony kiéleződésére, így a versengés végéhez közeledve nagyobb esély mutatkozik az ellenségképző narratív elemek megjelenésére.

A bejegyzések kódolása során alapvetően a leggyakoribb narratívák, illetve bejegyzés típusok beazonosítása volt a cél, kiemelt figyelemmel annak meghatározására, megfigyelhető volt-e az egyes Facebook-oldalak esetében – és ha igen, milyen mértékben – a politikai ellenségképzés technikáinak alkalmazása.

Utóbbi kérdés megválaszolásához a politikai ellenségképzés irodalmának a *narratív kizsorítási eljárásra* vonatkozó meghatározását használtuk. E koncepció kiindulópontja, hogy mivel – ahogy azt az 2. fejezetben is ismertettük – demokratikus politikai berendezkedések esetében a politikai versenyben résztvevő pártok *legálisan* nem teremthetnek maguknak ellenfélmentes politikai környezetet, így jogi eszközök híján, diszkurzív technikák segítségével igyekeznek ellenlábasaikat kizsorítani a közéletből. E narratív kizsorítási eljárás első lépése, amikor a vetélytársak oly módon kezdenek kommunikálni egymásról, mintha ellenfelük nem volna a politikai élet legitim szereplője – ellenkezőleg, mintha *a közösség kifejezett ellensége* volna. Fontos distinkció ebben az esetben, hogy a politikai nyelv által ismert klasszikus ellenségkategóriákhoz (ld. külső ellenség, hódító stb.) képest ebben az esetben a rivális ellenség nem kívülről érkezik, hanem a politikai élet ismert, aktív és jelentős *belső* szereplője: azaz olyan valaki, akire mindeddig úgy tekintettünk, mint saját közösségünk tagjára. A rivális ellenség konstruálásának specifikuma tehát, hogy alapvetően *legális politikai aktorok* – és tevékenységeik – *ellen irányul*, a rivalizálás elsődleges eszköze a másik *legitimitásának megkérdőjelezése* vagy tagadása (Szabó, 2016).

A rivális ellenség megteremtésének eszközzrendszere alapvetően két kategóriát foglal magába. 1) Az első esetben a beszélő az ellenfele *belső tulajdonságait* démonizálja. A diskurzus középpontjában ebben az esetben az ellenfél megváltoztathatatlan belső vonásai állnak, a narratíva tehát nem az ellenfél programjáról, taktikájáról vagy cselekedeteiről, hanem alapvetően romlott belső természetéről szól (ld. korrupt, áruló stb.). 2) Az eljárás másik esete, amikor a beszélő ellenfele *cselekedeteit* kriminalizálja, s az egész politikai közösségre nézve károsnak, ártalmasnak nyilvánítja azokat. Ebben az esetben további két

alkatgóriát különböztetgetünk meg e károkozás súlyossága szerint. 2a) Enyhébb esetben a beszélő ilyenkor ellenfele *inkompetenciájának* tudja be a közösségre ártalmas cselekedet motivációját, tehát annak alkalmatlanságára, hozzá nem értésére helyezi a hangsúlyt. 2b) Súlyosabb esetben a destruktív tevékenységet *tudatos károkozásként*, az ellenfél rossz szándékának manifesztációjaként aposztrofálja a beszélő, kommunikációjában az ellenséges személy vagy csoport úgy jelenik meg, mint akinek kifejezetten célja ártani az adott közösségnek (Szabó, 2016).

Az összegyűjtött adatok kódolása során tehát a fő narratívák és bejegyzéstípusok kategorizálása mellett alapvetően a narratív kiszorítási eljárás valamely fázisának vagy esetének a meglétét (vagy hiányát) igyekeztünk beazonosítani.

Az empirikus elemzés tárgyát képező tartalmak kódolása során a *bejegyzéseknek alapvetően öt jól elkülöníthető típusa rajzolódott ki*. 1) Az első típusba alapvetően azok a „*menj el szavazni!*”-típusú tartalmak sorolhatóak, amelyek általános kampányüzeneteket fogalmaztak meg, s elsősorban az előválasztásokon való részvételre buzdítottak. 2) A második csoportot a különböző „utcafórum” jellegű bejegyzések alkották, amelyek elsősorban a miniszterelnök-jelöltek országjárását közvetítették a felhasználók felé, gyakran életképekkel tarkítva az ide sorolható tartalmakat. 3) A harmadik kategóriát a *kormánypártokra* vonatkozó bejegyzések tették ki, amelyek vagy a kormánypártok múltbéli hibáira vagy azok jövőbeli elszámoltatásának ígéretére irányultak. 4) A negyedik, s egyben a legnagyobb számban megjelenő bejegyzéstípus a *saját jelölt, párt vagy szervezet érdemeit* hangsúlyozó, alapvetően pozitív hangvételű tartalmakból állt össze. 5) S végezetül, az ötödik kategóriába kerültek azok az elvétve megjelenő tartalmak, amelyek valamelyik *ellenzéki vetélytárral szembeni* üzeneteket fogalmaztak meg.

1. táblázat. A vizsgált Facebook-bejegyzések típusai

	Kategória megnevezése	Bejegyzések típusai
1.	Általános kampány	Általános mozgósítás, mobilizáció; az előválasztási részvétel propagálása („ <i>menj el szavazni!</i> ”); szavazásra, támogatásra, bevonódásra ösztönzés („ <i>Tartsatok velünk!</i> ”).
2.	Utcafórum	A jelöltek országjárásának bemutatása, bejelentkezések; sajtótájékoztatók az egyes állomásokról; helyi ügyek, témák

		bemutatása; helyi támogatókkal való találkozások bemutatása, leírása.
3.	Kormánypártok bűnei	Elhibázott kormányzati intézkedések, korrupciós botrányok, az elszámoltatás ígérete kormányra kerülés esetén, a NER lebontásának ígérete.
4.	Saját jelölt érdemei	A saját jelölt kompetenciájának, felkészültségének, érdemeinek, sikereinek bemutatása, illusztrációja; szakpolitikai megoldások prezentálása a felmerülő problémák vonatkozásában; támogatottsági adatok prezentálása a saját jelölt vonatkozásában.
5.	Ellenzéki vetélytárs kritikái	Az ellenzéki vetélytárs elhibázott szakpolitikai elképzeléseinek bemutatása; a vetélytárs inkompetenciájának, alkalmatlanságának illusztrálása; a vetélytárs karakterének támadása.

Demokratikus Koalíció

A Demokratikus Koalíció narratívájának középpontjába a párt jelöltjét, Dobrev Klárát és az ő rátermettségének, valamint esélyességének a hangsúlyozását állította. Ennek alátámasztására a DK Facebook-oldalának számos bejegyzése tartalmazott közvélemény-kutatási adatokat, vagy osztott meg egy az egyben különböző közvélemény-kutatással foglalkozó intézetek által közzétett bejegyzéseket: „A második fordulóban is szavazzunk a legalkalmasabb miniszterelnök jelöltre, Dobrev Klárára, aki nemcsak győzni tud, hanem kormányozni is!”

A párt narratívája tehát alapvetően az általuk állított miniszterelnök-jelölt kompetenciája, felkészültsége és elhivatottsága köré épült, többségében pozitív kampányüzenetekkel dolgozva, a felállított kategóriák közül tehát a 4)-es kategóriába sorolható bejegyzések dominanciája volt jellemző, de szintén nagy arányban képviseltették magukat a második kategória, azaz az utcaforum jellegű bejegyzések tartalmi is – noha ezeket a DK oldala elsősorban Dobrev Klára saját, hivatalos oldaláról osztotta tovább, nem saját tartalomként tette közzé. Érdekesség továbbá, hogy a saját jelölt pozitív tulajdonságait hangsúlyozó bejegyzések jelentős hányada a *pozitív belső tulajdonságok* (ld. felkészültség, rátermettség stb.) mellett azt emelték ki, hogy Dobrev az előválasztás egyetlen *női* jelöltje.

A pozitív üzenetek mellett hangsúlyosan megjelentek ugyanakkor a kormánypártokra vonatkozó bejegyzéstípus közül az elszámoltatást ígérő tartalmak: „Az fájna csak igazán Orbán Vikornak, ha egy nő győzné le és bizonyítaná be neki, hogy lehet ezt az országot szívvel és szakértelemmel kormányozni.”

Az utolsó kategóriába tartozó, azaz az ellenzéki riválist kritizáló bejegyzések gyakorisága, az előzetes feltételezéseknek megfelelően, alapvetően a vizsgálati időszak – s ezzel az előválasztás – végéhez közeledve indult növekedésnek (visszatükrözve ezzel a Dobrev és Márki-Zay Péter között kiéleződő vitát). A kampány nagy részében azonban egyáltalán nincs dominánsan jelen ez a típusú narratíva a DK-Facebook kommunikációjában: „Ez az összefoglaló azt mutatja, hogy Márki-Zay Péternek minden napra jut egy hazug mondata.” (2021. október 13.)

Nem beszélhetünk azonban a narratív kiszorítási eljárás kritériumainak teljesüléséről azokban az esetekben sem, amikor ténylegesen megjelenik a vetélytárs kritizálása valamilyen formában, hiszen noha kétségtelen, hogy a baráti hangnemtől távol áll a szóban forgó tartalmak stílusa, egyik bejegyzés sem nyilvánítja a másik felet explicite a politikai közösség ellenségének, azaz *nem konstituál ellenséges kategóriát* a politikai nyelv alkalmazása által.¹¹⁸ „A DK reagálása Márki-Zay Péter azon hazugságára, hogy a DK nem adta le mind a 82 000 ajánlást, amit Dobrev Klára gyűjtött. A valóság az, hogy de, igen. A DK az Országos Előválasztási Bizottság által megállapított határidőig több mint 82 000 ajánlást adott le az előválasztási irodán. Márki-Zay Péter hazudott.” (2021. október 13.)

Dobrev Klára

A DK Facebook-kommunikációjához hasonlóan Dobrev Klára fő narratívája is elsősorban felkészültségének, elhivatottságának és – a DK-hoz képest kifejezetten nagy arányban – a kampányba és az országjárásba fektetett idő és kemény munka hangsúlyozása állt. Megállapítható tehát, hogy Dobrev saját hivatalos Facebook-oldalán jóval nagyobb szerepet kaptak azok az *utcaforum* jellegű bejegyzések, amelyek a választókkal való személyes találkozást, az állampolgári igények meghallgatását tűzték zászlajukra.

A jelölt saját rátermettségét középpontba állító bejegyzések esetében jól beazonosítható tendenciaként jelent meg az a törekvés, hogy az „ön-reklám” helyett elsősorban inkább a

¹¹⁸ Az ellenséges viszony kimondása fontos tényezője az ellenségképzés folyamatának; az ellenség nevén nevezése egyúttal létre is hozza az adott kategóriát, ellenséges viszonyt (Szabó 2016).

mások általi támogatásra, azaz egyfajta *endorsment-politikára* kerüljön a hangsúly, ennek a kategóriának a tartalmai között több esetben találhatunk más politikusokkal vagy egyéb közéleti személyiségekkel közös fotókat, amelyekkel az illetők deklarálják támogatásukat a DK-s jelölt irányába. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Dobrev kampányának egyik központi szlogenje („Nemcsak győzni kell tudni, hanem kormányozni is!”) Dobrev rátermettsége és felkészültsége mellett implikálja a vetélytársa inkompetenciáját is.

A negatívabb hangvételű kategóriák felé közeledve a narratíva további központi eleme volt az ellenzéki összefogás védelmének témája („Meg kell védeni az összefogást!”), hol explicite kimondva, hol csak óvatosan implikálva, hogy ez a védelem nem elsősorban külső behatások, hanem a belső bomlasztás ellen kell, hogy érvényesüljön. „Aki szétveri az összefogást, az feladja a 2022-es kormányváltást is. Ezt nem hagyhatjuk! Ha kell, akkor küzdelem árán is meg fogom védeni az ellenzéki összefogást!” (2021. október 12.)

Az ötödik kategóriába sorolható bejegyzések ebben az esetben is az előválasztás végéhez közeledve szaporodtak meg, s noha a hangnem kiéleződése egyértelműen megfigyelhető (például Márki-Zay Donald Trumphoz történő hasonlításában), a narratív kizorítási eljárás kritériumait ezek a tartalmak sem teljesítették. „Márki-Zay Péter Donald Trumpot idéző személyeskedő lejárató kampánya ezekben a napokban éppen szétveri az ellenzéki összefogást [...]” (2021. október 12.)

A narratív kizorítási eljárás megvalósításához talán legközelebb eső bejegyzések Dobrev Klára Márki-Zay Péternek arra az ATV híradójában elhangzott kijelentésére vonatkozó reflexióiból állnak, amelyben Márki-Zay sajnálatát fejezte ki, amiért az előválasztási versenytől visszalépett Karácsony Gergely korábbi támogatói nyíltan Dobrev mögé álltak, mert szerinte ők ezzel a lépésükkel Orbán Viktor hatalomban maradását szolgálják. Márki-Zay mindezt úgy fogalmazta meg, hogy ezek az emberek „Nem csak Karácsony Gergelyt árulják el ezzel, hanem a hazánkat [...]”, amelyet Dobrev Klára a nyilatkozatot követő napokban úgy interpretált, hogy vetélytársa hazaárulónak titulálta az őt támogatókat, hozzátéve, hogy aki ilyen kommunikációra adja a fejét, annak nincs helye az ellenzéki összefogásban. Dobrev azonban még ezzel együtt is csupán Márki-Zaynak az *összefogásba tartozását kérdőjelezi meg*, nem nyilvánítja az egész politikai közösség ellenségének. „Márki-Zay Péter hazaárulónak nevezte azokat, akik az első fordulóban Karácsony Gergelyt támogatták, a második fordulóban viszont már engem. Hazaárulózni a Fidesz szokott. Senki nem hazaárulózott le eddig senkit az ellenzéki összefogásban. Soha. Mert ez tönkretesz

mindent, amiért évek óta közösen dolgozunk. Olyan határt lépett át Márki-Zay Péter, amit mindenki átléphetetlennek tartott. Ez már valódi gyűlöletkampány [...]” (2021. október 11.)

Mindenki Magyarországa Mozgalom

Az összes vizsgált Facebook-oldal közül a Mindenki Magyarországa Mozgalom profilja mutatta a legkisebb aktivitást. Az oldalon megjelenő bejegyzések jellemzően általános kampányüzeneteket fogalmaztak meg, így az 1)-es, az általános mozgósítást megfogalmazó üzenetek kategóriájába sorolhatók, de itt is jelen voltak az 2)-es kategória országjárást népszerűsítő tartalmai is.

Mindemellett kifejezetten alacsony volt a saját gyártású tartalmak száma is, ehelyett az oldal elsősorban Márki-Zay saját, hivatalos Facebook-oldalának (relatív nagy terjedelmű) bejegyzéseit osztotta újra. Ezek többsége a jelölt rátermettségét, pozitív tulajdonságait és támogatottságának mértékét hangsúlyozta – utóbbi esetben szintén többször élve a közvélemény-kutatási adatok újraosztásának technikájával is.

Kiemelkedett az oldal ugyanakkor a tartalmak harcias hangvételének tekintetében, ez a harciasság azonban elsősorban a kormánypártok ellen irányult – ezek közül is gyakran a majdani eszméiket helyezve középpontba.

Az előválasztás végéhez közeledve ezen az oldalon is megjelent a Márki-Zay–Dobrev-összetűzés, de szinte kizárólag Márki-Zay Péter bejegyzésein keresztül, így ezt részletesebben a következő pontban tárgyaljuk. „AZ ÖSSZEFOGÁST JÁRATJÁK LE A LEJÁRATÓKAMPÁNYOK. Az összefogás sikere érdekében Dobrev Klára fejezze be a lejáratókampányát és ne állítson valótlanosságokat – hangsúlyozta Márki-Zay Péter kedden délelőtt. Végtelenül méltatlannak tartom Dobrev Klára eddig sikeresen felépített kampányához azt a hazug gyűlöletkampányt, amelyet most folytat ellenem a sajtó és a közösségi média felületein [...]” (2021. október 12.)

Márki-Zay Péter

Márki-Zay Péter Facebook-kommunikációs narratívájának középpontjában saját jelöltségének *konszenzusos mivolta* állt, a személye körüli megegyezést használva rátermettségének igazolására. Dobrev Klára bejegyzéseire hasonlóan a Márki-Zay oldalon megjelent tartalmak között is gyakoriak voltak az utcafórum jellegű, országjárást népszerűsítő bejegyzések, akárcsak az *endorsment-politika*, azaz saját személyének mások

támogatása révén történő népszerűsítése. „A CIVILEK ÉS PÁRTOK ÖSSZEFOGÁSA LEGYŐZI ORBÁNT. Szerepvállalásommal meg tudjuk győzni a jobb- és baloldali, a bizonytalan, valamint a vidéki szavazókat is. Egy általam vezetett ellenzéki szövetség a civilek és a pártok között valóban esélyes nemcsak az előválasztás megnyerésére, hanem Orbán Viktor legyőzésére is 2022 tavaszán [...]” (2021. október 8.)

Összhangban azzal, amit jelölőszervezetének esetében is megfigyelhettünk, Márki-Zay bejegyzései között is nagy hangsúllyal szerepeltek a kormánypártok hibáit, illetve közelgő leváltását és elszámoltatását középpontba helyező tartalmak. „ISZLAMISTA TERRORISTÁKAT IS BEENGEDETT ORBÁN MAGYARORSZÁGRA Habár Orbán Viktor migráns- és Soros-ellenes kampányokat folytat folyamatosan, ő maga az, aki a legtöbb migránst telepített be Magyarországra. [...]” (2021. szeptember 11.)

Az ötödik kategória, azaz az ellenzéki rivális ellen irányuló tartalmak – immáron megjósolható módon – ebben az esetben is gyakoribbakká váltak az előválasztási folyamat végéhez közeledve, *ellenségképző narratívát azonban ebben az esetben sem azonosíthatunk* – a hangvétel ebben az esetben is elsősorban a kormánypárokkal szemben válik inkább harciassá. „Az ellenzéki összefogás szükséges, de nem elégséges feltétele a kormányváltásnak. Olyan miniszterelnök-jelöltre van szükség, aki széles konszenzust tud teremteni, akire jobb- és baloldaliak, akár még korábban a Fideszt támogatók is szavaznak.” (2021. szeptember 10.)

Meglepő módon az a tartalom, amely talán a legközelebb esik a narratív kizsorítási eljárás enyhébb esetéhez (de még mindig nem éri azt el), még a Márki-Zay–Dobrev-vita kiéleződése előtt látott napvilágot, azonban ez a bejegyzés is relatíve óvatosan implicálja az ellenzéki pártok felelőtlenségét (azaz inkompetenciáját), és ez a megnyilvánulás is körültekintően tartózkodik attól, hogy a politikai közösség ellenségének nyilvánítsa ellenzéki riválisait. „ÍGÉRETCUNAMI HELYETT FELELŐS KORMÁNYZÁST! Az ellenzéki pártok iszonyatos ígéretcunamival kampányolnak, közgazdászként azonban azt mondom, hogy nagyon felelősen kell gazdálkodni a nemzet vagyonával. [...] A 13. vagy 14. havi nyugdíjak ígéretei helyett a megoldás az, ha tisztességes nyugdíjrendszert vezetünk be.” (2021. szeptember 27.)

Következtetések

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a nemzetközi előválasztási tendenciákkal összhangban, az ellenzéki előválasztás második fordulójába jutott miniszterelnök-jelöltek és

jelölőszervezeteik kommunikációjának vizsgálatából megállapítható, hogy a jelöltek, noha fogalmaztak meg keményebb hangvételű kritikákat egymással szemben, alapvetően tartózkodtak az ellenségképző politikai retorika, azon belül is *a narratív kiszorítási eljárás alkalmazásától*: azaz még az egymás közti konfliktusok kiéleződéséhez közeledve sem kérdőjelezték meg a felek egymás legitimitását a politikai-, illetve közéletben (Szabó, 2016). Az előválasztások *demokratizáló funkciója*, különösen az USA-n kívüli régiókban, ahol a folyamatot jellemzően nem jogszabályok, hanem a pártok közötti megállapodások határozzák meg, jól mutatja a különböző nemzetközi szabályozási keretek közötti különbségeket.

A kampányüzenetek döntő többsége a tartalomelemzés alapján felállított első két kategória valamelyikébe sorolható, azaz vagy az általános mozgósítás, vagy az utcaforum jellegű, országhírást népszerűsítő bejegyzések közé tartozik. Ezeket követték a saját jelölt rátermettségét és pozitív tulajdonságait hangsúlyozó (harmadik kategóriás) bejegyzések, míg az utolsó kettő, alapvetően negatívabb hangvételű és harciasabb üzenetekkel operáló kategóriába a vizsgált tartalmaknak csupán kisebb százaléka esett.

Az előválasztások nemzetközi trendjeibe illeszkedő *perszonalizációs*, illetve *önmediatizációs tendenciákkal* (De Luca–Theviot, 2014; Pasquino, 2016) összhangban gyakori bejelentkezéseikkel, szelfijeikkel és élő közvetítéseikkel mindkét jelölt kísérletet tett egyfajta *influenster-szerep* felöltésére (Merkovity, 2022), noha ezek sikere az általuk közzétett bejegyzések terjedelmét, stílusát és tartalmát tekintve felemásnak tekinthető. Dobrev Klára és a DK Facebook-oldala jellemzően rövid, célratörő bejegyzéseket tettek közzé, relatíve nagyszámú és kreatív vizuális tartalommal kiegészítve azokat, az audiovizuális tartalmak azonban gyakran jellemzően a klasszikus kampányfilmek, tévé-spotok formátumát követték, *nem igazodtak a közösségi média platformjaihoz*. Márki-Zay Péter esetében szembetűnő továbbá a hosszas, szakpolitikai fejtegetésekbe bocsátkozó bejegyzések gyakorisága, amelyek – noha az esetek döntő többségében egy-egy figyelemfelkeltő, erősebb hangvételű mondattal indítottak –, nyilvánvalóan nehezen alkalmazkodtak a digitális tér platformjaihoz. Hasonlóan felemás tendencia figyelhető meg a mindkét fél által előszeretettel alkalmazott élő bejelentkezések esetében is, amelyek, noha audiovizuális jellegüknél fogva alapvetően magukon hordoznák a virális online tartalmak potenciálját (Bene, 2020), tartalmukban azonban gyakran teljes sajtótájékoztatók, beszédek, nyilatkozatok közvetítésére szolgáltak, ismételten túllépve ezáltal a terjedelmi korlátok online racionalitását. Helyesen ismerték fel ugyanakkor a szereplők a vizuális tartalmak

fontosságát a bejegyzések viralitásának vonatkozásában, így elhanyagolhatónak bizonyult a képi elem nélkül közzétett, pusztán szöveges tartalmak aránya. gyértelműen kirajzolódó tendencia ugyanakkor, hogy a jelölőszervezetek oldalainak aktivitása, illetve a digitális térhez való alkalmazkodási potenciálja messze elmaradt a jelöltek Facebook-oldalainak aktivitásától és tartalmainak online platformokra való adekvátságától.

Az üzenetek hangnemének vonatkozásában érezhető törekvés figyelhető meg az *érzelempontú kommunikáció* alkalmazásának irányába, ezek az üzenetek azonban gyakran a szakpolitikai álláspontok és célkitűzések ismertetésének kísérőelemeként jelentek meg, gyakran jelentősen csökkentve ezzel a kommunikációban betöltött szerepüket, a kognitív és az emotív mozzanatok (A. Gergely, 1996) tehát az esetek döntő hányadában kéz a kézben jártak. Szembeötlő továbbá a *pozitív tartalmú érzelmek túlnyomó aránya* a kampányüzenetekben: bár a kampányokban a reményt, a kormányváltás realitását, a változás lehetőségét hordozó narratívák domináltak, a politikai kommunikáció digitális térhez való adaptálásában az üzenetek nem érték el a kellő hatékonyságot a közösségi médiában. Ez a tendencia alapvetően illeszkedik az USA-n kívüli előválasztások esetében megfigyelt trendekhez, az egyes narratívák viralitása szempontjából ugyanakkor jóval kevésbé tekinthető hatékonynak, mint a negatív érzelmekre apelláló kampánykommunikáció (Bene, 2020; Burai, 2022). Az összes vizsgált Facebook-oldal esetében megállapítható mindezek fényében, hogy online kampánykommunikációjában nem használta ki maradéktalanul a digitális nyilvánosság nyújtotta lehetőségeket: egyik fél sem törekedett például az online interaktivitás megteremtésére a választókkal, ahogy a kifejezetten a Facebook-oldalra gyártott audiovizuális tartalmak, online közvetítések tekintetében is jelentős mértékű kihasználatlan potenciál figyelhető meg. Ebben a tekintetben egyedül Dobrev Klára oldalán tűnt fel egy-egy olyan bejegyzés, amelynek esetében érezhető volt a megosztó, konfrontatív hangnem alkalmazására tett kísérlet: ezek jellemzően a kormánypártok intézkedéseinek eltörlésére, az általuk kiépített rendszer lebontására vonatkoztak és olyan megkérdőjelezhető kijelentéseket foglaltak magukba, mint például a kétharmados törvények eltörlésének ígérete, akár feles parlamenti többség mellett is, érezhetően provokálva a felhasználókat a kérdés megvitatására – ezeknek a bejegyzéseknek a száma azonban messze alulmaradt a többi kategóriába sorolható tartalmak aránya mellett.

A kampányüzenetek tartalmi elemeit tekintve is felemás képet látunk, amikor a digitális nyilvánosság platformjainak logikai érvényesülését vizsgáljuk: mindkét jelölt esetében a teljes vizsgálati időszak alatt megfigyelhetők voltak egyértelműen szakpolitikai tematikájú

tartalmak, gyakran részletekbe menőleg ismertetve az egyes jelöltek programcéljait, elképzeléseit, majdani kormányzati intézkedéseit, míg az *ellenségkép-alapú kommunikáció* – noha helyenként felütötte a fejét – jellemzően *háttérben maradt*. Az ellenségkép kijelölése ennek megfelelően a politikai gondolkodás irodalmának alaptétele szerint elsősorban annak eredeti funkciójában, *az önmeghatározás eszközeként* volt jelen (Schlett, 2018): megmutatta, kivel szemben határozza meg önmagát az adott jelölt, illetve szervezet és miben különbözik az általa képviselt céloktól és értékektől az adott jelölt orientációja.

A fejezet áttekintése alapján megállapítható, hogy noha a politikai diskurzusban való aktív jelenlét és az önképzés szándéka kulcsszerepet játszott a kommunikációs stratégiákban, de az elérések és az interakciók terén jelentős hiányosságok mutatkoztak. A kampányt jellemző interakciók ritkák voltak, ami csökkentette a közvetlen választói elköteleződést és a digitális nyilvánosság sajátosságaihoz való alkalmazkodást

Az előválasztások szabályozása különböző országokban a pártok döntései és belső szabályai alapján alakul, ellentétben az amerikai jogilag szabályozott modellel. Az előválasztások, különösen a nemzetközi és hazai példák összehasonlító elemzése, lényeges tanulságokat kínál a politikai közösség és a politikai ellenségképzés összetett kérdéseire vonatkozóan. Az előválasztások demokratizáló potenciálját, illetve a politikai közösség határainak kijelölésében játszott szerepét, mint az állampolgári részvételt ösztönző mechanizmust, az elemzés különösen az amerikai és európai példák tükrében tárgyalja, hangsúlyozva, hogy az előválasztások strukturális és jogi keretrendszere jelentős különbségeket mutat régiók szerint.

Összegzés

Jelen értekezés a politikai ellenségképzés komplex jelenségének vizsgálatát, jelentésrétegeinek és társadalmi következményeinek feltárását tűzte célul, különös tekintettel a jelenségnek a modern demokráciákban tapasztalható térnyerésének magyarázatára, valamint azoknak a funkcióknak a beazonosítására, amelyek igazolják tartós jelenlétét, túlmutatva a politikai előnyszerzés mindennapi szempontjain. Célul tűztük továbbá jelen disszertáció keretei között különböző társadalomtudományi diszciplínák keretében keletkezett, a politikai ellenségképzés megérésére vonatkozó elméleti tudásanyag áttekintését és rendszerbe foglalását, ezek közös pontjainak és összefüggéseinek beazonosítását. Ennek érdekében, az egyes fejezetekben is alkalmazott interdiszciplináris

szemlélet mentén haladva jelen értekezés keretében igyekeztük integrálni a konfliktuselméletek szociológiai, illetve politikatudományi megállapításait, társadalmi törésvonalakat feltáró elemzéseit, a politikai antropológia szimbolikus funkciókra fókuszáló megközelítését, valamint a politikai pszichológia azon mechanizmusait, amelyek hozzájárulnak az ellenséggel szembeni fellépés morális igazolásához. Mindemellett hangsúlyoztuk a politikai kommunikáció szerepét is, amely a modern diskurzusok figyelemalapú logikájának hatására alakítja az ellenségképzés dinamikáját. E vizsgálódások során külön figyelmet szenteltünk annak, hogy az ellenségképzés miként jelenik meg a digitális nyilvánosság színterein. Kiemelt célja volt az elemzésnek továbbá, a politikai ellenségképzés tartós jelenlétét és növekvő intenzitását a mai demokratikus politikai rendszerek keretében olyan összefüggésbe helyezni, amely rávilágít a politikai közösségek szerveződése és a demokratikus diskurzusok polarizálódása közötti dinamikákra.

Ennek érdekében a különböző társadalomtudományi diszciplínák szintetizálása nem csupán az egyes elméletek egymásra épülésének áttekintését segítette elő, hanem lehetőséget adott arra is, hogy az ellenségképző diskurzusok és narratívák célzott hatásmechanizmusait a modern politikai kommunikáció területe felől is feltárjuk, mind a közvetlen politikai cselekvésre, mind az egyéni és kollektív identitásformálásra gyakorolt hatásaikat figyelembe véve. Az egyes tudományterületek megközelítésmódjainak integrálása, illetve szempontrendszerük összekapcsolása a politikai ellenségképzésnek az identitásformáló, cselekvést meghatározó szerepét állította a vizsgálódásaink középpontjába, amely egyre nagyobb fontosságot nyert a modern demokratikus politika kontextusában. A vizsgálat integráns részévé tettük az ellenségképzés modern demokráciában megnyilvánuló hosszú távú társadalmi következményeit, beleértve a politikai közösségek belső kohéziójának és a demokratikus diskurzusok polarizálódásának kérdését is.

A fentiek feltérképezését jelen értekezés a Gerő Márton és szerzőtársai által javasolt – a *Bevezetésben* is említett – interdiszciplináris elemzési szempontrendszerre támaszkodva igyekezett megvalósítani, amely három kulcsfontosságú elemzési szempontot: a jelenség értelmezésére vonatkozó elméleti alapvetések, a meglévő empirikus eredmények és a kontextuális tényezők integrálását foglalja magába (Gerő et. al., 2017: 15-17.).

A fentiek tükrében, az elméleti alapvetések közé elsősorban a politikai ellenségképzés *funkcióinak* elemzése tartozott. A társadalomtudományok konfliktuselméleteinek a politikai ellenségképzés jelenségével kapcsolatos összefüggéseinek feltárását célul tűző

vizsgálódásaink tükrében megállapíthattuk, hogy a társadalomban meghúzódó érdekkonfliktusoknak, a politikai polarizációnak és a politikai ellenségképzésnek az egymást mélyen átható összefüggései mindenekelőtt a társadalmi törésvonalak mentén felszínre törő, az egyes politikai közösségek belső kohézióját erősítő, *identitáskülönbségekben* mutatkoznak meg. Ezek azonban nem determinisztikus következményei a társadalomban természetesen meglévő, csoporthovatartozás-alapú megosztottságoknak, aktuális politikai érdek által diktált döntés függvénye ugyanis, hogy a politika aktorainak nyilvános értelemdási tevékenysége melyeket alakítja ezek közül kompromisszumos megoldásokat nem ismerő, a mi-ők lehatárolást magas érzelmi töltettel felruházó kérdésekké – s emeli ezáltal a társadalmi törésvonalak sorába –, illetve melyeket hagyja meg a racionális érdekegyeztetések által rendezhető, alacsony intenzitású, pragmatikus konfliktusok szintjén. Politikai szereplők érzelmetelített ellenségkonstruáló praxisa teremti meg tehát pártok és választóik kapcsolatrendszerének, illetve kölcsönhatásainak azt a közegét, amely egyes érdekalapú megosztottságokat, *nagyintenzitású identitáskonfliktusok, egymást kizáró szembenállásaként* értelmezve barát-ellenség kategóriákba osztja a társadalom teljességét (Schmitt, 1998: 24-25.) – *megteremtve ezáltal a törésvonal konstrukcióját* (vö. Bertolini–Mair, 1990: 15; Knutsen–Scarborough, 1995: 494; Kitschelt et. al., 1999: 63; Whitefield, 2002: 181; Róna, 2008: 130-132; Balogh, 2022c: 62-64.). *Az ellenségképzés tehát nemcsak a politikai polarizáció eszköze, hanem annak katalizátora is*, amely egyes politikai közösségek határainak a lefektetése, átrajzolása, vagy éppen szigorú lehatárolása által képes a társadalom szerkezetének átstrukturálására (Edelman, 1998; Szabó, 2006; Szabó, 2016; Balogh, 2019; Balogh, 2022c). Ezekben a folyamatokban az *érzelmekek szerepe* különösen hangsúlyos, mivel az antagonisztikus megnyilvánulások állandósulásával az érzelmekek válnak az ellenséges viszony fenntartásának és a közösségi identitás erősítésének eszközeivé, hozzájárulva a politikai konfliktusok bebetonozódásához és a politikai közösségek belső határainak megszilárdításához. A pragmatikus érdekkonfliktusok racionalitásra apelláló logikáját háttérbe szorító, világnézeti-identitásbéli kérdésekre fókuszáló, ellenségképző diskurzusok olyan kibékíthetetlen társadalmi kategóriákat alakítanak ki, amelyek a politikai polarizáció szimbolikus rétegein keresztül erősítik meg a közösségek belső kohézióját (Szabó, 2006; Róna, 2008; Szabó, 2016; Schlett, 2018).

A vizsgált tényezők egymás közti dinamikájával, kölcsönhatásaival kapcsolatban megállapíthatjuk tehát, hogy *a politikai ellenségképzés gyakorlatában, diszkurzív eszközeinek és narratív stratégiáinak felfokozott alkalmazásában ragadható meg a*

társadalom identitásalapú megosztására irányuló politikai törekvésnek, az érzelmi polarizáció politikájának sikere, illetve hatékonysága. A politikai ellenségképzés diskurzusainak valóságkonstruáló jellegére vezethető vissza ugyanis – a polarizáció alapját jelentő *ellenségkonstrukciók* megteremtésének diszkurzív politikatudományi alapvetésén túlmenően – a politika konstrukciós valóságának több olyan referenciapontja, lényegképző alapkategóriája, amelyek nélkül a politikai közösségek léte válna kérdésessé. Ezek közé a konstrukciók közé sorolható többek között magának a *politikai identitásnak* a kategóriája – amely nem csak az érzelemalapú politikai polarizáció viszonyítási pontja, de a politikai közösség *cselekvő önmeghatározásának, politikai cselekvőképességének* záloga, szubsztanciális előfeltevése is. Az ellenségkonstruálás diszkurzív praxisának eredményterméke tehát az a *csoportidentitás*, amely elengedhetetlen definíciós kritériuma az érdekalapú megosztottságok *közös politikai cselekvést meghatározó törésvonallá* történő minősítésének (Bertolini–Mair, 1990: 15.) – s amelyekre a polarizáció politikája az eskaláció lehetőségét magában hordozó tényezőként, a konfliktusok elmélyítésének narratív előfeltételeként tekint (Szabó, 2016; Balogh, 2022c).

Ahogy azonban az érzelemalapú polarizáció felhasználja a politikai ellenségképzés technikáinak eszköztárát saját céljai elérésében (ld. akár egyes törésvonalak elmélyítésére, vagy újabbak életre hívására), úgy ő maga is hozzájárul a politikai ellenségképzés antagonizmusokban gondolkodó narratíváinak széleskörű társadalmi terjedéséhez, illetve *intenzitásuk növeléséhez* – azáltal, hogy olyan társadalmi-politikai környezetet teremt, amely nem csupán *támogatja az ellenségkonstruálás logikáját*, de fel is *erősíti annak hatásait*. Érdeemes felidézni ezzel kapcsolatban Pálnak azt a 3. fejezetben tárgyalt megállapítását, amelyben az ellenségképzést a politikai erőszak szükséges, de nem elégséges feltételeként határozza meg (Pál, 2019), s – hasonlóan ahhoz, ahogy Allport folyamatmodelljéből is kiolvashattuk, hogy noha a stigmatizálás nem mindig torkollik népiertásba, a népiertás soha nem következik be stigmatizáció nélkül (Allport, 1945) – úgy ő is megállapítja, hogy noha nem törvényszerű, hogy a politikai ellenségképzés erőszakot vonjon maga után, mégis megteremti annak *legitimációs diskurzusát*, az ellenséggel szembeni alkalmazásának kognitív és emocionális igazolását. Az ellenségképzés diskurzusainak térnyeréssel kombinált intenzitásnövekedése a társadalom ingerküszöbének folyamatos emelkedését eredményezi – s ezzel egyidejűleg addig-addig szűkítve a konfliktus feloldásának lehetőségeit –, mígnem az eljut arra a pontra, amikor az adott társadalom az erőszakra mint az ellenséges csoporttal szembeni konfliktuskezelés legitim eszközére tekint (Edelman,

1998; Edelman, 2004; Szabó, 2006; Szabó, 2016; Pál, 2019: 166.). Mindez ráirányítja a figyelmet a politikai ellenségképzés jelenségének dinamizmusára, s velejáró rugalmasságára is: széleskörű technikai eszköztára, típusai, stratégiái, illetve megnyilvánulási formái lehetővé teszik a jelenség magasfokú adaptációs készségét, hozzájárulva ahhoz, hogy az bármilyen nehézség nélkül le tudja követni az ellenségképzés konfliktusainak intenzitását, eszkalációját, vagy deeszkalációját, hozzájuk igazítva egyes ellenségképeik konstruálását, illetve dekonstruálását.¹¹⁹

A fentiek tanulságaként megállapíthattuk tehát, hogy a politikai ellenségképzés diszkurzív stratégiáinak és az érzelmi polarizáció politikájának összjátéka hosszú távon a társadalmi valóság mi-ők dichotómia mentén történő megosztását, illetve átformálását eredményezi, oly módon, hogy kibékíthetetlen és átjárhatatlan társadalmi csoportokká alakítja az identitásalapon megosztott politikai közösségeket.

A politikai antropológia perspektívájából vizsgálva a politikai ellenségképzés folyamatát, ugyancsak arra a megállapításra jutottunk, hogy az több olyan *szimbolikus és strukturális funkcióval bír*, amelyek túlmutatnak a pillanatnyi politikai csatározásokhoz kapcsolódó haszonszerzés szempontjain. A hatalom szimbolikus eszközeinek – a szimbólumoknak, a politikai mítoszoknak, a politikai rítusoknak és a politikai nyelvnek – a működési mechanizmusait közelebbről megvizsgálva választ kaphattunk arra, hogy ezek az eszközök miként támogatják a politikai ellenségképzés folyamatát, továbbá milyen szerepet töltenek be *a politikai közösségek identitásának és kohéziójának alakításában*. A 4. fejezet megállapításai mindezek tükrében megerősítették és kiegészítették a disszertáció megelőző fejezeteiben lefektetett, ellenségképzéssel kapcsolatos következtetéseket: a politikai antropológia szemléletében a hatalom szimbolikus eszközei nem csupán a hatalmi struktúrák stabilizálását szolgálják, hanem olyan *érzelmi és identitásformáló* erőként is működnek, amelyek szorosan kapcsolódnak a politikai ellenségképzés diszkurzív stratégiáihoz. Láthattuk továbbá, hogy a szimbolikus jelentéstartalmak révén a komplex valóság leegyszerűsített gondolkodási sémái szintén hozzájárulnak a politikai közösség fennmaradásához azáltal, hogy merőben leegyszerűsítő, a befogadóközönség által könnyebben megemészthető választ adnak a közösségben meglévő *identitás- és legitimitásdeficit*ek

¹¹⁹ Például, amikor egymást alapvetően ellenségként meghatározó politikai erők váratlanul egyezséget kötnek, s egyik napról a másikra a közösség tudatos rosszakaróiból, annak veszélyes károkozójából hirtelen megtévelyedett sorstárs, a *valódi* ellenség által megvezetett áldozat lesz; vagy ennek ellenkezője, amikor a korábban súlytalannak tekintett politikai rivális a potenciális ellenségképek köréből az aktuálisak porondjára lépve hirtelen mégis a közösségre leselkedő minden fenyegetés hordozójává válik.

problémájára, ideértve az azokra veszélyt, fenyegetést jelentő tényezők leegyszerűsítő bemutatását is (Böcskei, 2017; Balogh, 2019; Böcskei, 2019; Balogh, 2022c). Kiemelt hangsúllyal jelent meg ebben a perspektívában a politikai nyelv konstitutív jellege, s annak a politikai ellenségképzés narratíváiban betöltött szerepe, mindenekelőtt a „mi” és „ők” kategóriáinak újratermelésével, a közösségek határainak folyamatos átrajzolásával összefüggésben (A. Gergely, 1996; Zentai 1997). Mindez összecseng továbbá a diszkurzív politikatudomány és annak egyes képviselői által megfogalmazott olyan alapvetésekkel, mint amilyen például az ellenségképző politikai diskurzusok valóságkonstruáló jellegének vagy a politikai valóság konstrukciós valóságként történő értelmezésének az elfogadása (Szabó, 2006; Szabó, 2016; Böcskei, 2017; Böcskei, 2019; Horváth, 2019). Utóbbit a politikai antropológia megközelítése ugyancsak tovább árnyalta azzal a kiegészítéssel, hogy ezeket a konstrukciókat *társadalmi-uralki erőhatások és interakciók* keretébe helyezte (Geertz, 1973; Bourdieu, 1991; A. Gergely, 1996; Zentai, 1997). Újfént igazolást nyert tehát mindezek tükrében az a megállapítás is, miszerint a politikai nyelv nemcsak kommunikációs eszköz, hanem egy olyan, a hatalmi viszonyokat strukturáló tényező, amely *a közösségek identitásába mélyen beleépülve képes az ellenségképző diskurzusok érvényének megteremtésére és fenntartására.*

Kiemelkedő jelentőséggel bővítette a politikai ellenségképzés folyamatának megértését annak a politikai mítoszokkal való összefüggéseinek vizsgálata, amelyek mindenekelőtt ugyancsak a korábbi vizsgálódásoknak azokat az aspektusait erősítették meg – különösen Balogh megállapításainak tükrében –, amelyek a politikai ellenségképzés narratíváinak az *identitásteremtő*, illetve *legitimációs* aspektusait emelték ki. Később, a 9. fejezetben konkrét példákon keresztül is láthattuk, hogy *a politikai mítoszok mély kulturális és érzelmi beágyazódásuk révén képesek fokozott érzelmi töltettel ellátni az ellenségképző diskurzusok narratíváit, és erősíteni a közösségen belüli összetartozás, illetve stabilitás érzetét.* Hangsúlyozta továbbá ez a megközelítés a mitikus keretbe ágyazott ellenségképző narratíváknak azt a sajátosságát is, hogy azok a mítoszok szimbolikus jelentéstartalmai által felerősítve kiemelten alkalmasak érzelmek kiváltására, célirányos politikai cselekvések ösztönzésére, a megosztás és a kirekesztés kategóriaivá alakítva a társadalom eredetileg integráló kategóriáit és szimbólumait (Balogh, 2019; Balogh, 2022b). Turner és Geertz megközelítései mentén a politikai rítusok elemzése rávilágított továbbá, hogy válsághelyzetek idején a közösségi identitás újjáélesztése és a stabilitás fenntartása érdekében a politikai közösség képes mozgósítani szimbolikus erőforrásait (Geertz, 1973;

Turner, 1974; Zentai, 1997), többek között azért, hogy *közösségformáló képességüknél fogva krízishelyzetekben is képesek megerősíteni a belső kohéziót és aktiválni a közösség ellenséggel szembeni érzelmi határait*.

A politikai ellenségképzésnek a politikai pszichológia szempontrendszerén keresztül történő áttekintése megerősítette, illetve kiegészítette, hogy az ellenségképzés nem csupán a hatalmi struktúrák stabilizálását szolgálja, hanem *pszichológiai alapokra építve hozzájárul a közösségek belső identitásának fenntartásához*. Mindez tovább árnyalja az 2. fejezetben bemutatott ellenségkonstruáló nyelvi stratégiák működési mechanizmusait, különös tekintettel az aszimmetrikus ellenfogalmaknak az ellenségképzés folyamatában betöltött szerepének megértésére, amelyeknek jelen vizsgálódásaink tükrében az az aspektusa is előtérbe került, hogy azok mellett, hogy morális többletet adnak az önmeghatározó kategóriáknak, hozzájárulnak az ellenséggel szembeni fellépés morális igazolásához, társadalmi elfogadottságának megteremtéséhez is – gyakori, rendszeres, vagy esetleg intézményesült alkalmazásuk esetén. Az aszimmetrikus ellenfogalmak ilyen használata növeli a társadalom fogékonyságát az ellenségképzés iránt, így közvetve hozzájárul az ellenségképzés intenzitásának növekedéséhez is (Koselleck, 1997; Tódor, 2015; Szabó, 2006; Szabó, 2016).

Le Bon (1895) és Bandura (1999) kutatásai rámutattak továbbá, hogy az érzelmekre épülő politikai stratégiák nem csupán a hatalom eszközeként funkcionálnak, hanem a közösség belső egységét is támogathatják. Mindez tovább bővíti a diszkurzív politikatudomány és a konfliktuselmélet által feltárt mechanizmusokat, amelyek *a közösségen belüli morális alapokat erősítik*. A politikai pszichológia képviselői kiemelt figyelmet fordítottak a politikai ellenségképzésnek arra az aspektusára, amely *az ellenségkép permanens újratermelésének igényében* ragadható meg, rávilágítva a jelenség kettős természetére: az ellenségkép folyamatos fenntartása egyrészt morális alapot teremt a közösség önvédelmi fellépéseihez, másrészt megkönnyíti a belső lojalitás fenntartását is, erősítve az egyéni és kollektív identitást. Fromm (1941) az ellenségkép közösségi identitásteremtő szerepét hangsúlyozta, míg Arendt (1951) megfigyelései a társadalmi elfogadtatás mechanizmusaival összefüggésben kiegészítették mindezt az *érzelmek aktiválásának és az ellenség dehumanizálásának* aspektusaival. Láthattuk tehát, hogy politikai pszichológia elméletei kiemelt figyelmet szenteltek a kollektív identitás pszichológiai védelmének és az ellenségképző retorikák által létrejövő *morális igazolás* kialakulásának, amelynek létrejöttével az ellenségkép nem csupán távoli fenyegetésként, hanem a *morális romlottság*

kategóriájaként, annak megszemélyesítőjeként jelenik meg, akivel szemben a közösség tagjai nemcsak jogosan, hanem erkölcsi kötelességüknek eleget téve léphetnek fel. Megfigyelhettük továbbá, hogy ezekre a pszichológiai folyamatokra építkeznek a titkosszolgálatok manipulációs technikái is, amelyek a közösség érzelmi és szimbolikus kereteit felhasználva erősítik a közösség önvédelmi fellépéseihez szükséges morális igazolást, megtámogatva ezáltal az érzelmekre és az ellenséggel szembeni fellépés elfogadtatására irányuló politikai stratégiákat. A politikai pszichológia megközelítésmódja tehát mindenekelőtt azzal egészítette ki a korábbi megállapításokat, hogy feltárta a kollektív identitás pszichológiai védelmének szükségességét és az ellenségképző retorikák morális igazolásra irányuló tendenciáit. Következésképpen kijelenthetjük tehát, hogy az érzelmekre épülő politikai stratégiák és az ellenségeskedést szimbolizáló diskurzusok révén a politikai ellenségképzés nemcsak közvetlen hatalmi eszköz, hanem *a politikai közösség érzelmi és pszichológiai alapjainak tartós stabilizáló tényezője*, amely aktívan hozzájárulhat a konfliktuselméletben tárgyalt polarizációs folyamatok és törésvonalak elmélyítéséhez, illetve fennmaradásához.

A politikai ellenségképzés kommunikációelméleti perspektívából történő vizsgálata mindenekelőtt a félelemkeltés és az identitásképző mechanizmusok szerepét illetően vezetett közelebb a politikai ellenségképzés jelenségének mélyebb megértéséhez, a 6. fejezet rámutatott ugyanis, hogy a politikai kommunikációban *a félelem kollektív identitásformáló erőként jelenik meg*, amely egyszerre alkalmas az ellenségképzés technikáinak erősítésére és a közösségen belüli feszültségek tompítására. Ez a megközelítés tehát az identitásformáláson túlmenően tehát újfent a politikai ellenségképzésnek *a hatalom legitimitásának biztosítására* – a közösség védelmezőjeként való megjelenésre – hívja fel a figyelmünket. Megfigyelhettük továbbá, hogy a digitális nyilvánosság szerepe különös jelentőséggel bír ebben a folyamatban, hiszen a közösségi média és az információs technológiák lehetővé teszik az ellenségképző narratívák gyors és széleskörű terjedését, erősítve ezzel a társadalmi polarizációt. A digitális platformok és a figyelemalapú politika olyan új stratégiák alkalmazása előtt nyitottak utat, amelyek a populáris és érzelemvezérelt kommunikációs stílust támogatják. Ezt az adaptációt tovább fokozza az anonimitás lehetősége és a véleménybuborékok (digitális homofil szigetek) kialakulása, amelyek szabad teret engednek a radikálisabb hangvételű, félelmekre apelláló politikai üzenetek, ellenségképző narratívák számára. Láthattuk továbbá mindezzel összefüggésben, hogyan járulnak hozzá a közösségi média platformjai, illetve azok törvényszerűségei a figyelemalapú politika térnyeréséhez, valamint annak emocionális meghatározva ezáltal a

politikai kommunikáció legújabb trendjeit. Következésképpen, a figyelemmaximalizációs törekvéseknek a félelemmaximalizáló mechanizmusok által nyernek megvalósulást, erősítve ezzel a figyelemnek, a félelemnek és a digitális platformok törvényszerűségeinek egymás általi meghatározottságát. Ahogyan Trump esete rávilágított, a modern politikai kommunikációban a figyelem félelemkeltés általi maximalizálása hatékonyan támogathatja a politikai közösségek kohézióját, ugyanakkor hozzájárulhat a polarizáció elmélyítéséhez és a versengő valóságértelmezések megerősítéséhez is. Mindezzel összhangban több szerző is vizsgálódásainak középpontjába helyezte a figyelemalapú politikának az érzelmek kiváltására irányuló aspektusát a figyelem megragadása és tartós fenntartása érdekében – amelynek leghatékonyabb eszközeinek a félelmekre apelláló üzenetek bizonyulnak. Mindebből természetesen következik a politikai ellenségképzés eszköztárának a mozgósítása, tekintettel arra, hogy *a félelemkeltés nem képzelhető el ellenségképzés nélkül*, hiszen minden esetben tudnunk kell, kitől, vagy mitől kellene félnünk, ki testesíti meg a ránk leselkedő veszélyeket. *A félelemkeltés és a politikai ellenségképzés ilyen módon történő egybeolvadása* révén létrejövő narratívákat, illetve az általuk életre hívott valóságkonstrukciókat tovább erősítik és terjesztik a digitális nyilvánosság platformjai – feljebb tárgyalt jellemzőiknél fogva – felerősítve elérésüket és hatásaikat egyaránt (Altheide–Snow, 1979; Altheide, 2002; Furedi, 2005a; Furedi, 2005b; Couldry–Hepp, 2016; Merkovity 2016; Altheide, 2017; Böcskei, 2017; Merkovity, 2018; Merkovity–Altheide, 2018; Böcskei, 2019; Böcskei–Német, 2019; Altheide–Merkovity, 2021; Balogh, 2022c). A politikai kommunikáció megközelítésmódja tovább árnyalta tehát korábbi megállapításainkat a figyelem- és félelemalapú politikai stratégiák digitális nyilvánosságban betöltött szerepét illetően, újfent rámutatva, hogy noha az ellenségképzés logikájának és az érzelmi manipuláció stratégiájának a kölcsönhatásai a polarizációs folyamatos stabilizáló tényezőiként működnek, az ellenségképző narratívák nemcsak politikai eszközként, hanem a politikai közösségek érzelmi és identitásképző alapjaiként, a hatalom legitimációs eszközeiként is hatnak.

A különböző társadalomtudományi diszciplináknak a politikai ellenségképzés jelenségére vonatkozó tudásanyagának áttekintése során többszörösen is arra a megállapításra, illetve következtetésre jutottunk tehát, hogy az ellenségképzés a politikai alrendszer működésében nélkülözhetetlen szerepet játszik, azáltal, hogy lehetőséget biztosít a politikai közösség létrehozására és fenntartására. A politikai *identitás* meghatározása – *a politikai cselekvőképesség alapfeltételeként* – nem csupán a „mi” körülhatárolását kívánja meg,

hanem megköveteli az „ők”, az ellenség azonosítását is, ami közösségi kohéziót teremt a közös ellenfél kijelölése révén. Az áttekintett elméleti megközelítések alapján meggyőződéssel állíthatjuk, hogy a politikai ellenségképzés narratívái jelentős identitásteremtő és legitimitást erősítő funkcióik révén, a közösségi határok kijelölése által stabilizálják a politikai rendet, s ezáltal lehetővé teszik a politikai rendszer hatékony működését. A politikai ellenségképzés tartós jelenléte mindezzel összhangban nem csupán a politikai előnyszerzés szempontjaival magyarázható, hanem az adott közösségben a társadalmi kohézió és a közösségi identitás megteremtésén és fenntartásában betöltött funkciójával is összefüggésbe hozható – tekintettel arra, hogy az ellenség konstrukciója egyszerre kapcsolódik össze a közösséget fenyegető veszély szimbolizációjával és perszonalizációjával, valamint a politikai identitás megteremtésének kérdésével. Szabó nyomán Pált idézve ezek a kölcsönhatások tovább magyarázhatók a mindenkori politika egyik alaphelyzetével, a szembenállással (Pál, 2019: 161.). Következésképpen, az ellenségnarratívák a politikai közösségek számára olyan identitásképző keretet nyújtanak, amelyben az egyes csoportok önmeghatározásának egyik alapvető elemévé válhat a közös, vélt ellenséggel szembeni állásfoglalás. Erre az aspektusra a jelen értekezés elméleti kereteinek felvázolásakor sokat idézett Schlett István szavai világítanak rá a legszemléletesebben.

„Az önmeghatározás és ellenségkép hiányában aligha létezhet, aligha válthat ki hatást egy politikai közösség. Az identitás megteremtése, fenntartása a politikai létezés egyik alapfeltétele. Amelyik közösség elveszti identitásteremtő képességét, alighanem elveszti létét is. Annak viszont, hogy ezt a feladatot milyen módon, milyen érvekre és előfeltevésekre alapozva oldotta meg, egyszerűen nincs jelentősége, amennyiben sikeres volt. Nem ismerünk példát arra, hogy egy mozgalmat identitásának tudományos kritikája semmisített volna meg. Az érzelmekkel is telített meggyőződés rezisztens a tudományos érveléssel szemben.” (Schlett, 2018: 43.)

Mindezek tükrében, az interdiszciplináris megközelítések összegzésének egyik fő megállapítása, hogy a politikai ellenségképzés nem pusztán instrumentális funkciójánál fogva szerves része a politikai folyamatoknak, hanem a politikai közösségek identitására és belső kohéziójára gyakorolt mély hatásainál fogva szubsztanciális szerepe is azonosítható. A politikai aktorok szerepe itt katalizátorként érvényesül: ellenséges narratíváik a közösségi identitások fenntartásának és élesítésének alapjául szolgálnak, miközben a társadalmi

törésvonalak és konfliktusok szimbolikus és kulturális kereteit stabilizálják (Schmitt, 1998; Bertolini–Mair; Róna, 2008; Schmitt, 2008; Schlett, 2018; Balogh, 2019; Balogh, 2022c).

A fentiek tükrében, az esettanulmányi vizsgálódásaink a politikai ellenségképzésnek az *identitás kialakításával*, valamint a *politikai hatalom legitimálásával* kapcsolatos aspektusainak alátámasztására, illusztrálására, mélyebb összefüggéseinek megértésre fókuszáltak – tekintettel arra, hogy az egyes társadalomtudományi elméletek által a fentiekben lefektetett alapvetések rendre az ezekben a vonatkozásokban betöltött szerepek körül állapodtak meg. A vezetői válságkonstrukciókkal foglalkozó 8. fejezet esettanulmányi vizsgálódása a politikai ellenségképzés folyamatának keretet biztosító politikai rendszer mint *kontextuális tényező* hatásainak feltárására vállalkozott, mindenekelőtt a jelen értekezés 2) kutatási kérdésével, a politikai ellenségképzés napjainkban tapasztalható *intenzitásnövekedésével* összhangban megfogalmazott H3 hipotézissel összefüggésben. Az Orbán Viktor válságnarratíváit vizsgáló esettanulmányok azt mutatták, hogy a *politikai ellenségképzés és a válságkommunikáció hatékony eszközei a politikai mozgástér bővítésének és a vezetői karizma megerősítésének*. Az elemzés is megerősítette, hogy a politikai diskurzusok középpontjában álló „megmentő” szerep, valamint az ellenségképek érzelmi töltete nemcsak a közvélemény mozgósítását szolgálja, hanem a politikai közösség kohézióját is erősíti. Ezzel Orbán Viktor vezetése a plebiszciter vezérdemokrácia modelljébe illeszkedik, amelyben a folyamatos válságkommunikáció fenntartása a politikai hatalom alapvető eszköze. A magyar különleges jogrendi szabályozás elemzése rávilágított arra, hogy a jogi keretek miként válhatnak a *politikai ellenségképzés és a válságnarratívák jogi manifestációivá*. Az elemzés alátámasztotta, hogy a válságok politikai kihasználása nemcsak a közösségi félelem szinten tartásával, hanem a politikai hatalom koncentrációjával is összekapcsolódik. A különleges jogrendek tartós fenntartása és a parlamenti kontroll gyengítése a politikai pszichológia azon megállapítását támasztja alá, hogy a fenyegetettség érzetére építő ellenségképzés racionalizálja az ellenséggel szembeni egyre drasztikusabb fellépést, legitimálva az ilyen irányú politikai intézkedéseket (Edelman, 1998: 90-92.). Ez a dinamika összhangban van Carl Schmitt azon elméletével, amely szerint a rendkívüli állapotok a fenyegetések kezelésére való hivatkozással a szuverén hatalmának érvényesítését szolgálják (Schmitt, 1992: 13.).

Az empirikus elemzések eredményei szerves módon támasztják alá az elméleti megfontolásokat, különösen az ellenségképzés mechanizmusainak dinamikáját, valamint a politikai közösség identitásformáló szerepét illetően. A Slobodan Milošević retorikáját

elemző esettanulmány kimutatta, hogy a történeti és mitikus narratívák miként szolgálhatják a politikai közösség újradefiniálását és az etnikai alapú konfliktusok igazolását. Milošević diskurzusa világosan példázza az elméleti keret azon megállapítását, hogy az ellenségképzés nem csupán félelemkeltésre, hanem az *identitás- és legitimitásdeficit*ek pótlására is szolgált (Balogh, 2022c). A Koszovó-mítosz újjáélesztése és a történeti sérelmek hangsúlyozása egy teleologikus narratívát alkotott, amely a szerb nemzet számára a morális felsőbbrendűség és a történeti küldetés képzetét erősítette. Ez megerősíti a politikai antropológiának azt a tézisé, hogy a politikai mítoszok szimbolikus hatalma kulcsszerepet játszik a közösségi identitás fenntartásában, különösen válsághelyzetekben (Geertz, 1973). A 9. fejezet ezeket az aspektusokat igyekezett Slobodan Milošević retorikáján, illetve történelmi példáján keresztül elemezni. Az esettanulmányi vizsgálódás nem csak beigazolta, de szemléletesen illusztrálta is, miként képes a politikai ellenségképzés folyamata a politikai közösségek identitásának újrafogalmazására azáltal, hogy befogadóközönségének érzelmeire apellálva, mitikus-szimbolikus elemek egész sorának mozgósításával, leegyszerűsített világképet kínált a társadalmi-politikai folyamatok komplexitásának megérésére. Az így létrejövő, érzelmileg túlfűtött, identitáskérdések köré csoportosuló politikai narratívák pedig – Pál (2019) és Allport (1954) feljebb idézett meglátásaival, valamint a politikai pszichológiai vizsgálódások több képviselőjének megállapításaival is összhangban – az ellenséget nemcsak mint a saját közösség belső imaginárius egységének megteremtőjét kezelik, hanem megteremtik a vele szembeni erőszakalkalmazás érzelmi-tudati igazolását is; egy olyan közeget teremtve ezáltal, amelyben az ellenséggel szembeni fellépés már nem csupán elfogadható, *hanem már-már morális kötelezettség, felsőbb erkölcsi parancs* (Le Bon, 1895; Fromm, 1941; Arendt, 1951; Allport, 1954; Bandura, 1999; Szabó, 2006; Szabó, 2016; Pál, 2019). A fentiek természetesen nem függetlenek a politikai ellenségképzés másik beazonosított funkciójától, annak *hatalmi legitimitációs aspektusaitól sem*, hiszen az ellenséggel szembeni erőszakalkalmazás társadalmi elfogadottságának megteremtése szoros összefüggésben áll a hatalom ezirányú intézkedéseinek, döntéseinek legitimitációjával.

Az ellenzéki előválasztás elemzése érdekes kontrasztot mutat a többi esettanulmányhoz képest, hiszen itt az ellenségképzés mechanizmusai visszafogottan jelentek meg. A jelöltek közti konfliktusok retorikai természetűek voltak, nem kérdőjelezték meg egymás politikai legitimitását. Ez megerősíti azt a hipotézist, hogy az ellenségképzés nem kizárólag *a versengés intenzitásától, hanem a politikai kultúra és a polarizáció mértékétől is függ*. Az elemzés rámutatott továbbá arra, hogy az inkluzív politikai közösség fenntartása, valamint a

demokratikus legitimitáció erősítése érdekében a politikai aktorok képesek tartózkodni az ellenségképzés erőteljesebb formáitól. *Az empirikus eredmények egyértelműen alátámasztják az elméleti keret alapvetéseit, különös tekintettel az ellenségképzés identitásformáló, legitimitációs, és politikai mozgástér-bővítő szerepére. Az esettanulmányok variációi ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy az ellenségképzés intenzitása és formája jelentős mértékben függ a politikai kultúrától, a válsághelyzetek kezelésétől, valamint a politikai közösség kohéziós igényeitől.*

A politikai ellenségképzés jelenségének vizsgálatakor elengedhetetlen azoknak a szélesebb társadalmi és politikai folyamatoknak az elemzése, amelyek közvetlenül befolyásolják az ellenségképzés diszkurzív, stratégiai és érzelmi alapú mechanizmusait. Ahogy azt korábban már bemutattuk, Gerő Márton és szerzőtársai interdiszciplináris megközelítésmódjukban hangsúlyozták, hogy *a politikai ellenségképzés jelensége csak a politikai kontextus, a szereplők tevékenysége és a társadalmi-politikai környezet együttes figyelembevételével érthető meg* (Gerő et. al., 2017). Ebből következően a kortárs politikai rendszerekben megfigyelhető trendek, például *a plebiszciter vezérdemokrácia térnyerése, az identitásalapú érzelmi polarizáció mélyülése, valamint a digitális nyilvánosság fragmentációja* különösen kedveznek az ellenségképzés intenzitásának növekedéséhez. Ahogy azt már korábban megállapítottuk, a plebiszciter vezérdemokráciák működése során a politikai vezetés legitimitásának fenntartásában kulcsszerepet játszik a folyamatos válságkommunikáció, amely az ellenségképzés egyik legfontosabb eszköze. Ez a kommunikáció nem csupán a politikai közösség és az ellenség közötti határvonalak meghúzását segíti elő, hanem a politikai vezetők számára lehetőséget kínál arra, hogy megmentőként jelenjenek meg. Ebben a diszkurzív konstrukcióban *a válsághelyzetek narratívái* egyszerre szolgálják *a közösségi identitás megerősítését és a politikai hatalom megszilárdítását*. A digitális nyilvánosság sajátosságai szintén meghatározó szerepet játszanak az ellenségképző narratívák terjedésében. Mint azt korábban láttuk, ezek a platformok a figyelemalapú politika térnyerésével olyan környezetet teremtenek, amelyben az érzelmi manipuláció és a polarizáció tudatos fokozása központi jelentőséggel bír. Az algoritmusok által preferált rövid, vizuális tartalmak előtérbe helyezése új technikai lehetőségeket kínál az ellenségképző diskurzusok számára, amelyek gyorsan és széles körben eléri a célközönséget. A digitális platformok fragmentált kommunikációs terei – ahogy azt Böcskei és Merkovity munkássága is rámutatott – egyre inkább hozzájárulnak a társadalmi polarizáció mélyítéséhez, ami az ellenségképzés működésének egyik legfontosabb

kontextuális tényezőjévé válik (Böcskei, 2017; Merkovity, 2017; Merkovity, 2018; Böcskei, 2019).

Megállapíthattuk tehát, hogy a politikai ellenségképzés tartós fennállásának oka a politikai rendszerekben az azok működésében, konkrétan az önmeghatározásban, *a politikai cselekvőképesség megteremtésében*, s egyszersmind az *identitásteremtésben* betöltött funkciója. Hiba volna azonban felmagasztalni a politikai ellenségképzést, hiszen hasonlóan a politikai polarizációhoz vagy a félelmeknek a politikai folyamatokban betöltött szerepéhez, noha a politikai ellenségképzés léte önmagában pozitív hozadékokkal is jár a politikai közösségre és a politikai alrendszer egészére nézve, a politikai ellenségképzés technikáinak túlzott alkalmazása, az ellenségkép-alapú kommunikációs narratívák dominanciája számos negatív következményt von maga után a politikai rendszer egésze szempontjából. Ezek egyike többek között a korábban is említett identitásalapú politikai polarizáció, amely ellehetetleníti a párbeszéd lehetőségét, a felek közti kompromisszumos problémamegoldást, hosszabb távon erodálva ezzel a demokrácia minőségét (Balogh, 2022: 63-66.).

K1: Mi végre a politikai ellenségképzés?

H1: A politikai ellenségképzés jelensége a pillanatnyi politikai előnyszerzésen túlmutató funkciót lát el a politikában.

A fentiek tükrében beigazolódottnak tekinthető tehát a politikai ellenségképzés mibenlétére választ kereső 1) kutatási kérdésünkkel kapcsolatban megfogalmazott H1 hipotézisünk, amely szerint a politikai ellenségképzés jelensége a pillanatnyi politikai előnyszerzésen túlmutató funkciót lát el a politikában – ezt a funkciót pedig két aspektusban, 1) *az identitásképző funkciója révén a politikai közösségek cselekvőképességének megteremtésében*, illetve 2) *legitimációs funkciójánál fogva a fennálló politikai rend és stabilitás megerősítésében* azonosítottuk be.

A különböző tudományterületeknek politikai ellenségképzéssel foglalkozó megközelítésmódjainak, megállapításainak és következtetéseinek, valamint esettanulmányi vizsgálódásaink eredményeinek tükrében megállapíthatjuk tehát, hogy beigazolódottnak az a feltételezésünk, miszerint a politikai ellenségképzésnek jelenségének létezik egy egyértelműen beazonosítható *létoka*, egy, a politikai alrendszer működésének tekintetében jól körülhatárolható *funkciója* (Malinowski, 1944: 61-63; Merton, 2002: 123.), ez pedig nem más, mint *a politikai közösség létrehozása, cselekvőképességének megteremtése és fenntartása*. A politikai alrendszer működése – bármennyire is autonóm a többi társadalmi

alrendszerrel való viszonyrendszerében – nem képzelhető el cselekvőképes politikai közösségek nélkül, így ezek kialakítása és fenntartása a politikai ellenségképzés jelenségének elsődleges funkciója (ld. Koselleck, 1998; Schlett, 2018). E funkció már a politikai cselekvés szerkezeti elemeként felfogott politikai gondolkodás szintjén is megragadható, hiszen a bármely más politikai tevékenység előfeltételeként, „nulladik lépéseként” végrehajtandó *önmeghatározás*, annak deklarálása, hogy *kik vagyunk, és mit akarunk*, az egyik elsődlegesen megválaszolandó kérdés minden olyan személy vagy csoport számára, aki politizálásra adja a fejét. Amint valaki kilép a politika porondjára, azzal a szándékkal, hogy ott politikusi szerepben tevékenykedjen, óhatatlanul deklarálnia kell helyzetértelmezését és problémaérzékelését (mi a probléma, amit meg akarunk oldani?). Mint azonban ahogy azt Schlett is írta, „a bajok észlelése és a teendők kijelölése között szükségképpen meg kell határozni a bajok mibenlétét, fel kár tárnunk okaikat.” Noha erre a kérdésre számtalan válasz érkezik a politika szereplői felől, ezek a válaszok minden esetben kitérnek a leküzdendő probléma mellett, a probléma okozójának, a leküzdendő ellenfélnek a megnevezésére is – hiszen, ha nem volna az ellenfél, nem is volna probléma, ami a politikába való kilépést indokoltá tenné. Az önmeghatározás általánosan leírható sémája ebből adódóan, hogy a *pozitívumok* (elsősorban a problémák orvoslására vonatkozó tudás és akarat) kerülnek az egyén vagy csoport „mi” oldalának jellemvonásai közé, míg a *negatívumok* (mindenekelőtt a hozzáértés vagy a jóakarat hiánya, szélsőségesebb esetben az ártó szándék és a morális romlottság) az „ők” csoport jellemrajzát gazdagítják. Önmeghatározás nélkül nem képzelhető tehát el politikai identitás, a politikai identitás megteremtése és fenntartása pedig a politikai létezés egyik alapfeltétele (Schlett, 2018). A politikai mítoszok jelentőségének tárgyalása során is láthattuk, hogy azoknak identitásteremtő funkciójuk éppoly – ha nem nagyobb – fontossággal bír, mint legitimitásteremtő funkciójuk. Ahogyan azt Balogh László Levente írta, a modern politikai identitás narratív konstrukciókon alapszik, azok a politikai csoportosulások pedig, amelyek nem rendelkeznek politikai mítoszokkal, nem rendelkeznek megfelelő *identitás- és legitimitásteremtő narratívákkal* sem (Balogh, 2019). Amennyiben pedig egy politikai közösség elveszíti identitásteremtő képességét, úgy elveszíti létét is.

K2: Mivel magyarázható a politikai ellenségképzés napjainkban tapasztalható intenzitásnövekedése?

H2: A politikai ellenségképzés jelenségének intenzitásnövekedése összefüggésben áll a politikai kommunikáció újfajta irányjaival.

A politikai ellenségképzés napjainkba tapasztalható intenzitásnövekedésének okait feltárni kívánó 2) kutatási kérdésünkkel összefüggésben megfogalmazott H2 hipotézisünk ugyancsak beigazolódott, tekintettel arra, hogy a digitális nyilvánosság platformjai által a politikai kommunikáció legújabb irányaira gyakorolt hatások egyértelmű magyarázatával szolgáltak a politikai ellenségképzés technikáinak térnyerésére: a figyelemalapú politika jellemvonásainak az érzelmekre, azon belül is a félelmekre vonatkozó irányultsága, az online platformoknak a politikai üzeneteknek terjedelem-, tartalom-, és stílusbeli változásait ösztönző, illetve jutalmazó törvényszerűségei egyaránt magyarázattal szolgálnak a jelenség térnyerésére – ezt a megértést pedig tovább bővítik az online terek fragmentált nyilvánosságaival kapcsolatos megfigyeléseink is, amelyek a versengő valóságkonstrukciók narratíváinak egyre nagyobb elérését, illetve egyre erőteljesebb hatékonyságát magyarázzák. A közösségi média térnyerése alapjaiban változtatta meg a politikai kommunikáció dinamikáját. Láthattuk, hogy az információs túlterhelés korszakában a politikai üzeneteknek szórakoztatóipari tartalmakkal és más figyelemelterelő tényezőkkel kell versenyezniük (Merkovity, 2017). Ez arra ösztönzi a politikai szereplőket, hogy érzelemvezérelt, gyakran félelemkeltő narratívákat alkalmazzanak, amelyek kiemelkednek az információáradatból. Például Trump kampánystratégiája provokatív üzeneteire és polarizáló retorikájára épített, hatékonyan alkalmazva a figyelemalapú politika eszköztárát (Confessore–Yourish, 2016). A digitális nyilvánosság fragmentált struktúrái tovább fokozzák az ellenségképző diskurzusok elfogadottságát, miközben csökkentik a politikai konszenzus esélyét (Böcskei, 2019).

H3: A politikai ellenségképzés jelenségének intenzitásnövekedése összefüggésben áll a jelenségnek keretet biztosító politikai rendszer egyes típusjegyeivel

Ugyancsak az intenzitásnövekedés okait kutató H3 hipotézisünk is igazolást nyert abban a tekintetben, hogy bebizonyosodott: az ellenségkonstruálás folyamatainak keretet biztosító politikai rendszerek sajátosságai, típusjegyei, ösztönzőleg hathatnak a politikai ellenségképzés narratíváinak terjedésére. Esettanulmányi vizsgálódásainkból kiderült, hogy a plebiszciter vezérdemokrácia rezsimtípusának a permanens válságkommunikációval kapcsolatos meghatározottságai például tipikusan ilyen ösztönző tényezőkként értelmezhetők – ebben az esetben a rendszer ugyanis a politikai ellenségképzésnek a H1 hipotézissel kapcsolatban megállapított legitimációs, következképpen rendszerstabilizáló aspektusait igyekeznek kihasználni. A politikai rendszerek szerkezeti sajátosságai kulcsszerepet játszanak az ellenségképzés intenzitásának növekedésében. Carl Schmitt

elmélete szerint a politikai közösségek definíciója elválaszthatatlan az „önmagunk” és „idegen” közötti megkülönböztetéstől. Válsághelyzetekben ez a megkülönböztetés a különleges jogrendek alkalmazásával fokozódik, ahogy azt Körösenyi és munkatársai bemutatják (Körösenyi et. al, 2017). A magyar jogrendszer példája szerint az ellenségképző narratívák a válságnarratívák legitimitációját is támogatják, miközben a digitális nyilvánosság algoritmusai tovább erősítik azok intenzitását és állandóságát. Az ellenségképzés politikai nyelvi és szimbolikus eszközökön keresztül a közösségi identitás erősítésének eszközévé válik. Zentai rámutat, hogy a politikai szimbólumok és rítusok érzelmi reakciók kiváltásával segítik elő a közösség tagjainak összetartozását, míg Geertz szerint ezek az eszközök a közösségi normák és értékek kommunikációjának alapvető elemei (Geertz, 1973; Zentai, 1997). Az empirikus példák – mint például Milošević belső és külső ellenségeket kijelölő retorikája – azt mutatják, hogy a politikai nyelv a közösségi identitás fenntartásában játszik szerepet, miközben a politikai stabilitást is szolgálja.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az empirikus elemzések eredményei szoros összefüggésben állnak az elméleti megfontolásokkal, és megerősítik az ellenségképzés különböző funkcióit és dinamikáit. Az elméleti keretben szereplő megállapítások, amelyek szerint a politikai ellenségképzés az identitásépítés, a legitimitáció és a politikai mozgáster bővítésének kulcsfontosságú eszköze, a konkrét esettanulmányok tükrében egyértelműen alátámasztást nyertek.

K3: Milyen általános jellemvonásokkal írható le a politikai ellenségképzés jelensége?

Az empirikus eredmények rávilágítanak arra, hogy a politikai ellenségképzés alapvetően strukturális elem a politikai gondolkodásban, és kiemelt szerepe van a politikai közösségek identitásának formálásában. Az empirikus vizsgálatok megerősítik azt a hipotézist (H4), miszerint a politikai ellenségképzés a politikai cselekvés szerkezeti elemének tekinthető. A különleges jogrendek és válságnarratívák alkalmazása, például Magyarországon, azt mutatja, hogy a politikai ellenségképzés nemcsak a legitimitációt szolgálja, hanem a politikai vezetők számára a politikai mozgáster bővítését és az állami hatalom koncentrációját is lehetővé teszi. A válságnarratívák, amelyek külső és belső ellenségeket egyaránt felhasználnak, erősítik a politikai vezető karizmáját, és szimbolikus eszközként működnek a politikai nyelvben (H5).

Az empirikus vizsgálatok, különösen Orbán Viktor válságnarratívái és Slobodan Milošević retorikájának elemzése, világosan illusztrálják, hogy a politikai ellenségképzés nemcsak az

identitás kialakítását szolgálja, hanem a hatalom szimbolikus eszközeként is működik. A Koszovó-mítosz felhasználása és a politikai közösség újradefiniálása Milošević esetében azt mutatja, hogy a politikai ellenségképzés a politikai diskurzusok szerves részeként értelmezhető, ahol a történeti narratívák és a mítoszok egyes jellemvonásai tükröződnek a diskurzusban (H6). Az empirikus eredmények rávilágítanak, hogy a politikai ellenségképzés gyakran nem csupán retorikai eszközként jelenik meg, hanem egy mélyebb diszkurzív összefüggésrendszer részeként, amely a politikai hatalom legitimitását, stabilitását és a közösség identitásának megerősítését szolgálja.

H4: A politikai ellenségképzés rendelkezik a politikai cselekvés szerkezeti elemének tekintett politikai gondolkodás egyes karakterjegyeivel.

Az empirikus esettanulmányok azt mutatják, hogy a politikai ellenségképzés valóban alapvető eleme a politikai gondolkodásnak, mivel strukturálja a politikai diskurzust és biztosítja a politikai cselekvés kereteit. A politikai ellenségképzés gyakran az érzelmi és ideológiai megosztottságok mentén formálódik, mint ahogy azt a magyar és szerb politikai diskurzusok példái is alátámasztják. A válságnarratívák alkalmazása erősíti ezt a struktúrát, hiszen az ellenségképzés nemcsak a politikai közösség identitásának formálására szolgál, hanem a politikai mozgásteret is jelentősen bővíti, megerősítve a vezetők cselekvőképességét. Az ellenségképzés a politikai gondolkodás alapvető szerkezeti elemeként működik tehát, amely a közösségek identitását és határait határozza meg (Schmitt, 1998). Az empirikus példák – például Orbán Viktor válságnarratívái – azt mutatják, hogy az ellenségképző diskurzusok nemcsak az aktuális politikai kihívások kezelésére szolgálnak, hanem a politikai közösségek újradefiniálására is. A politikai nyelv szimbolikus eszközei, például a rítusok és mítoszok, leegyszerűsítik a komplex valóságot, miközben érzelmi reakciókat váltanak ki, így biztosítva az ellenségképző narratívák folyamatos alkalmazkodását és hatékonyságát (Zentai, 1997; Geertz, 1973).

H5: A politikai ellenségképzés rendelkezik a hatalom szimbolikus eszközeként felfogott politikai nyelv egyes tulajdonságaival.

Az empirikus vizsgálatok, mint például Orbán Viktor válságnarratívái, világosan alátámasztják azt a hipotézist, hogy a politikai ellenségképzés szimbolikus eszközként működik a politikai nyelvben. A narratívák, amelyek külső és belső ellenségeket, valamint absztrakt ideológiákat állítanak szembe, segítenek a fenyegetettség érzésének fokozásában és a vezető politikai legitimitációjának megerősítésében. Az ellenségképzés szimbolikus

szerpe különösen fontos a politikai diskurzusokban, mivel lehetőséget biztosít a politikai hatalom koncentrálására és a vezetői karizma növelésére.

H6: A politikai ellenségképzés rendelkezik a diszkurzív beszédaktusok tágabb összefüggésszerekeként értelmezett politikai diskurzusok egyes jellemvonásaival.

A politikai diskurzusok, különösen a válságnarratívák keretében alkalmazott ellenségképzés, az empirikus elemzések alapján egyértelműen tükrözik a diszkurzív beszédaktusok összefüggéseit. Az ellenségképzés nemcsak a közönség érzelmeire hat, hanem a politikai diskurzust struktúrája és formálja, mint azt a Koszovó-mítosz alkalmazása és Orbán Viktor válságnarratívái is jól illusztrálják. A narratívák, amelyek a külső és belső ellenségeket egyaránt beépítik a politikai diskurzusba, lehetőséget adnak a politikai mozgásteret bővítő diszkurzív mechanizmusok alkalmazására.

Összességében az empirikus elemzések világosan megerősítik az elméleti megfontolásokat, különösen a politikai ellenségképzés identitásformáló, legitimációs és politikai mozgásteret bővítő szerepére. A válságnarratívák alkalmazása nemcsak a politikai előnyök gyors elérésére szolgál, hanem hosszú távon is hozzájárul a politikai rendszer átalakításához és a vezetői karizma megerősítéséhez. Az ellenségképzés és a politikai diskurzusok összefüggései alátámasztják, hogy a politikai gondolkodás szerkezeti elemének tekintett ellenségképzés kulcsszerepet játszik a *politikai hatalom legitimizálásában és stabilizálásában*.

Funkcióin túlmenően azonban további megállapításokat tehetünk vizsgálódásaink tükrében a politikai ellenségképzés jellemvonásaira, technikáira, hatásaira, illetve következményeire vonatkozóan is. Ezek a megfigyelések az alábbiak.

1. A politikai ellenségképzés narratíváinak ellenségekpei a politikai nyelv által konstruáltak

A különböző tudományterületek megközelítésmódjainak és eredményeinek összevetéséből egyértelműen megállapíthatjuk, *hogy a különböző ellenségképző diskurzusok ellenségekpeit a politika diszkurzív praxisa hívja életre a politikai nyelv konstitutivitása által*. Ez nem jelenti azt, hogy ne létezhetne az ellenségképzést megelőző, érdekalapú politikai polarizáció, a cselekvő beszéd által életre hívott ellenségekpek ugyanakkor visszahatnak a társadalomban meglévő politikai polarizációra (ld. törésvonalak elmélyítése, identitásalapú polarizáció erősítése stb.). Az elméleti keretek, különösen Carl Schmitt barát-ellenség felosztása,

rávilágítanak arra, hogy az ellenségképzés politikai nyelvi aktusokon alapul, amelyek megteremtik a politikai közösség határait (Schmitt, 1988). A politikai nyelv az identitás és a cselekvés irányát egyaránt meghatározza, miközben szimbolikus kategóriákat és narratívákat teremt. Ahogy A. Gergely András is hangsúlyozza, a politikai nyelv nem csupán kommunikációs eszköz, hanem a hatalmi viszonyokat meghatározó tényező, amely szimbolikus kategóriákat alkot, és folyamatosan újraértelmezi a politikai közösségek határait (A. Gergely, 2023). A politikai nyelv konstitutív szerepe az ellenségképzésben nemcsak elméleti szinten, hanem empirikusan is igazolható. Slobodan Milošević retorikája például kimutathatóan a politikai közösség újradefiniálásának eszközévé vált, miközben a Koszovó-mítosz felhasználásával a belső és külső ellenségek diszkurzív kijelölése zajlott (Balogh, 2022b). *A Koszovó-mítosz Milošević-féle újraértelmezése megmutatta, hogy a politikai nyelv hogyan alakíthatja át a politikai valóságot, identitásokat és hatalmi struktúrákat egyaránt.* Ugyanez a logika figyelhető meg Orbán Viktor válságnarratíváiban, ahol a politikai nyelv segítségével az EU-t és a hazai ellenzéket mint az ország „veszélyeztetőit” jelenítette meg (Gerő et. al., 2017). A politikai nyelv a diskurzuson keresztül nemcsak az ellenség képmását formálja meg, hanem a közösség önképét is, amelyben az ellenség jelenléte a politikai határok szükségszerű kijelölését szolgálja.

2. A politikai ellenségképzés narratívái mindig cselekvésre orientáltak.

A politikai kommunikáció korában az ellenségképző narratívák a figyelemért folytatott versenyben egyre radikálisabb és egyszerűsítőbb formákat öltenek. Böcskei Balázs megállapításai szerint a modern politikai mezőben a valóságkonstrukciók sokfélesége és versengése elkerülhetetlen, amit a politikai nyelv folyamatosan alakít (Böcskei, 2019). Ez az információdömping erősíti a megosztó narratívák térnyerését, mivel az érzelmekre ható, konfrontatív üzenetek könnyebben ragadják meg a választók figyelmét. Merkovity Norbert kutatásai alátámasztják, hogy a digitális platformok, mint a közösségi média, lehetővé teszik az ellenségképek széles körű terjedését, és fokozzák a politikai diskurzus fragmentáltságát (Merkovity, 2018). Az előválasztási kampányok példái pedig megmutatták, hogy a figyelemlapú politika hogyan támaszkodik a polarizációra, valamint a rövid, érzelmekre ható üzenetekre. E sokszínűségből is kitűnik, hogy ahogy maga – a politikai cselekvés szerkezeti elemét alkotó – politikai gondolkodás, úgy *a politikai ellenségképzés is minden esetben valamiféle cselekvés kiváltását tűzi célul a célközönség részéről.* A kiváltani kívánt cselekvések típusai rendkívül sokfélék lehetnek: a hallgatólagos politikai támogatástól (lényegében nem-cselekvés a másik oldal támogatása irányába), az egészen egyszerű

aktusokon (pl. aláírás) a komolyabb politikai szerepvállalásokig (pl. tüntetés, felvonulás, a támogatás nyílt demonstrációja) terjedhet. Az elméleti alapvetések szerint az ellenségképzés célja nem pusztán a diskurzus szintjén marad, hanem cselekvésre ösztönöz, a politikai mozgástér kiszélesítésének érdekében. Ez a Carl Schmitt által hangsúlyozott döntési képességben testesül meg, amely az ellenségképzés révén aktivizálható. Orbán Viktor válságnarratívái ezt empirikusan igazolják, hiszen a migrációs válsághelyzetre és a terrorveszélyre való hivatkozással kerítések építésére, különleges jogrendek bevezetésére, valamint a politikai és jogi keretek újraértelmezésére került sor. Ezek a narratívák egyértelműen igazolják, hogy az ellenségképzés nem pusztán passzív retorikai eszköz, hanem a politikai mozgósítás egyik legfontosabb stratégiai eleme.

3. A politikai ellenségképzés narratívái igazodnak a figyelemlapú politika törényszerűségeihez

Ahogy a politikai kommunikáció üzeneteire általánosságban, úgy a politikai ellenségképzés narratíváira is igaz, hogy a napjaink tömegkommunikációs folyamataira jellemző információsdömpingben, gyakran politikán kívüli szereplőkkel (pl. sportolók, hírességek) is versengeniük kell a választók szűkös erőforrásáért, a figyelemért (Merkovity, 2018). Jellemzője ennek a versenynek azonban, hogy a politikai üzenetek egyre megosztóbb, egyre konfrontatívabb, érzelemtelített formát öltenek. Ez különösen igaz a figyelemlapú politikára, amelyben a figyelem felkeltésének és fenntartásának egyik leghatékonyabb eszköze *az érzelmi reakciók kiváltása, különösen a félelemérzet manipulálása* (Altheide–Merkovity, 2018). Ez a mechanizmus jól illeszkedik a modern emberi természet működéséhez: amitől félünk, arra fokozott figyelemmel reagálunk. A digitális platformok sajátosságai tovább növelik a figyelemlapú politika hatékonyságát, hiszen gyors és széles körű tartalomterjesztést tesznek lehetővé, miközben fragmentált nyilvánosságokat hoznak létre. Ezekben a nyilvánosságokban a polarizáló, érzelmekre ható üzenetek különösen hatékonyak, hiszen Böcskei Balázs elemzése szerint ezek a platformok versengő valóságkonstrukciókat erősítenek fel, amelyek a politikai közösség érzelmi alapú polarizációját tovább mélyítik (Böcskei, 2019). A magyar előválasztás kampányai például empirikusan is bizonyítják, hogy a digitális platformok nemcsak a politikai diskurzus gyors terjedését tették lehetővé, hanem hatékony figyelemirányítást és érzelmi mobilizációt is, különösen a közös ellenség – az inkumbens vezetés – kijelölése által. A kampányok során alkalmazott technológiai eszközök – például vizuális tartalmak és élő közvetítések – tovább fokozzák az ellenségképző narratívák hatékonyságát. Kijelenthetjük tehát, hogy a

figyelemalapú politikai stratégiák nem csupán az információátadást, az egyes üzenetek célba érését szolgálják, hanem érzelmi kötődés kialakítását is célul tűzik, amelyet az ellenségképző narratívák félelemkeltő hatása tovább erősít. Így válhat az ellenségképzés természetesen a figyelemalapú politika központi elemévé, azáltal, hogy a választók érzelmi bevonódását tartósan biztosítani tudja, hozzájárulva ezzel a politikai közösség polarizációjához és a politikai szereplők mozgásterének kiszélesítéséhez.

4. *A politikai ellenségképzés narratívái minden esetben félelmekre apellálnak*

A politikai ellenségképző narratívák központi jellemzője, hogy a félelemre, mint az egyik legerőteljesebb emberi érzelemre építenek. A félelem kettős szerepet játszik ezekben a narratívákban: egyrészt *a figyelem megragadásának és fenntartásának eszköze, másrészt identitásteremtő funkcióval bír.* A modern politikai kommunikáció érzelmi meghatározottsága miatt a félelemkeltés különösen hatékony eszköznek bizonyul a választók figyelmének maximalizálására. Szoros összefüggésben ezzel, a félelemre apelláló narratíváknak szignifikánsan nagyobb az esélyük a választók figyelmének megragadására, mint például a szakpolitikai témáknak (Balogh, 2021). A félelem érzelmi hatása révén az ellenségképző narratívák képesek közvetlen relevanciát biztosítani távoli vagy imaginárius fenyegetéseknek, amelyek így az aktuális és közvetlen veszélyforrás érzetével ruházhatók fel (Balogh, 2021: 126.). Az ellenségképzés érzelmi alapjai az elméleti keretek szerint a fenyegetettség érzésére támaszkodnak, amely az identitás védelmének szükségességét hangsúlyozza. A félelemkeltés hatékonyságát növeli az ellenségképek hálózatos jellege: a különböző típusok és fenyegetések kombinációja szinte valóságossá teszi a fenyegetéseket, még akkor is, ha azok tényszerűen nem léteznek. A magyarországi különleges jogrend példája empirikusan bizonyítja ezt: a migrációs válság és a terrorveszélyhelyzet retorikájában a fenyegetés és a biztonság ígérete egyszerre jelent meg. Ezek a narratívák megrendítették a biztonságérzetet, és egyúttal a kormány cselekvőképességét erősítették meg a társadalom szemében. A közösségi média és a digitális nyilvánosság terei tovább erősítik ezeket a hatásokat azáltal, hogy az érzelmileg túlfűtött narratívák gyorsan és hatékonyan terjednek, fragmentált kommunikációs terek létrejöttéhez vezetve, amelyekben a polarizáló üzenetek különösen hatékonyak (Merkovity, 2018; Böcskei, 2019). Az ellenségképző narratívák tehát nem csupán mobilizáló hatással bírnak, hanem megerősítik a politikai közösségen belüli kohéziót is, miközben a politikai vezetők számára mozgásteret biztosítanak saját hatalmuk legitimációjának folyamatos megerősítésére.

5. *A politikai ellenségképzés narratívái mindig erősen szimbolikus jellegűek, és nagymértékben támaszkodnak a hatalom szimbolikus eszközeire*

A politikai ellenségképzés narratíváinak szimbolikus jellege különösen abból fakad, hogy ezek a narratívák az érzelmi hatások maximalizálása érdekében egyszerű, közérthető és erőteljes jelentésekkel ruházzák fel a komplex társadalmi-politikai jelenségeket. Ahogy Zentai Zoltán megállapítja, a politikai szimbólumok és narratívák leegyszerűsítik a valóságot, megkönnyítve ezzel a választók számára annak értelmezését, miközben erőteljes érzelmi reakciókat váltanak ki (Zentai, 1997: 19-24.). Ez a szimbolikus leegyszerűsítés lehetővé teszi, hogy a politikai aktorok olyan „készen csomagolt” gondolati sémákat kínáljanak, amelyek stabilizálják a közösségi percepciókat és mobilizálják a választókat. A politikai szimbólumok funkciója túlmutat az érzelmi reakciók kiváltásán: strukturális kereteket kínálnak a közösségi identitás és a társadalmi normák közvetítésére. Geertz szerint ezek az eszközök alapvető kapcsolatot teremtenek a politikai hatalom és a társadalmi kohézió között, megkerülhetlenné téve őket a politikai közösség identitásának fenntartásában (Geertz, 1973). Az elméleti keretek szerint a politikai ellenségképzés szimbolikus jelentései nemcsak az identitás, az értékek és a legitimitáció közvetítését szolgálják, hanem normatív keretet is adnak a politikai cselekvés számára. E szimbolikus eszközök használatának egyik központi célja a politikai polarizáció fokozása azáltal, hogy az egyes szimbólumokhoz kizárólagos, morális igazságot rendelnek, és az ellenpólus teljes elutasítását mozdítják elő (Balogh, 2022c: 67.). Ezáltal a politikai szimbólumok nemcsak az érzelmekre hatnak, hanem elősegítik a kívánatos politikai narratívák érvényesítését és az ellenfelek delegitimációját.

Az empirikus példák egyértelműen alátámasztják a politikai ellenségképzés szimbolikus természetét. Milošević Koszovó-mítoszra építő diskurzusa megmutatja, hogy a politikai mítoszok alkalmazása nemcsak az identitást erősítette, hanem a történeti sérelmek felidézésével *a cselekvés legitimitását is alátámasztotta*. Hasonló dinamika figyelhető meg Orbán Viktor válságnarratíváiban is, ahol a migrációs fenyegetést a határvédelem és kerítésépítés szimbólumrendszerére alapozva jelenítette meg. Ezek az elemek egyértelmű üzenetet közvetítettek a társadalom számára: az ellenség jelen van, és a hatalom cselekvőképesége megoldást kínál rá. A politikai ellenségképzés szimbolikus karaktere abban is megmutatkozik, hogy képes szinte bármit egyedi jelentéssel felruházni: képi, nyelvi elemeket, de akár helyszíneket vagy gesztusokat is. Ez a határtalan szimbolikus rugalmasság *a politikai aktorok közötti versenyt az értelmezések ellenőrzésére és a szimbolikus*

jelentéstartalmaink feletti dominancia megszerzésére irányítja. Az így kialakított narratívák központi szerepet játszanak a politikai cselekvőképesség megteremtésében és az uralmi struktúrák stabilizálásában (Zentai, 1997: 23-24.). Ez a szimbolikus dinamizmus és érzelmi beágyazottság teszi a politikai ellenségképzést az egyik leghatékonyabb eszközzé a politikai hatalom fenntartásában, valamint a társadalmi kohézió manipulációjában.

6. A politikai ellenségképzés narratívái folyamatos dinamizmusban vannak

A politikai ellenségképzés jelensége nem statikus, hanem folyamatosan alkalmazkodik a politikai környezet változásaihoz. Az intenzitás és kritérium szempontjai alapján a politikai ellenségképzés konstruált elemei képesek változni: az aktuális politikai helyzet, társadalmi érzelmek vagy éppen a konfliktusok intenzitása határozza meg, hogy milyen ellenségképek kerülnek előtérbe. A schmitti elmélet erre a dinamizmusra különösen érzékeny, hiszen egy adott konfliktus politikai jellege az intenzitásától függ: ha ez csökken, az ellenségkép is elhalványulhat, míg új, addig marginális fenyegetések kerülhetnek fókuszba (Szabó, 2000: 34-35.). Az ellenségképző narratívák a politikai folyamatok változékonyságával és kiszámíthatatlanságával összhangban képesek átalakulni. Ellenségképek keletkezhetnek és múlnak ki a politikai érdekek változásának megfelelően, miközben az ellenségképzés narratívái által konstruált szerepek is folyamatosan formálódnak. Az empirikus példák, például Orbán Viktor válságnarratívái, azt mutatják, hogy az ellenség fogalma rugalmasan alakítható: az Európai Unió, a migrációs hullámok vagy külföldi érdekcsoportok fenyegetése mind különböző kontextusokban jelent meg, az aktuális politikai célokhoz igazítva. Hasonlóképpen, Slobodan Milošević diskurzusai is példázzák, hogy *az ellenségképek narratív szerepei* – külső agresszor, belső áruló vagy elnyomott áldozat – *rugalmasan változathatók, a politikai közösség érdekei és céljai szerint alakítva*. Az adaptációs készség kiemelt szerepet játszik az ellenségképzés technikáiban, hiszen lehetővé teszi, hogy egy-egy narratíva gyorsan igazodjon az aktuális politikai környezethez, a társadalmi konfliktusok eszkalációjához vagy deeszkalációjához. Ez a rugalmasság magában hordozza az ellenségképek újradefiniálásának lehetőségét is: például egy politikai rivális egy adott narratívában hirtelen a közösség minden bajának hordozójává válhat, míg egy másik helyzetben áldozatként tüntethetik fel (Balogh, 2022c). Ez a dinamizmus biztosítja, hogy az ellenségképzés folyamatosan releváns maradjon a politikai közösségek számára, miközben a hatalom számára eszközként szolgál a politikai mozgástér bővítésére és a közösség kohéziójának fenntartására.

7. A politikai ellenségképzés narratívái előszeretettel támaszkodnak a permanens válságkommunikációra

A politikai ellenségképzés egyik alapvető technikája a permanens válságkommunikáció, amely az állandó fenyegetettség érzetét kelti, és a politikai vezetőket a megmentő szerepében pozicionálja. Balogh válságmeghatározása szerint a modern társadalmi folyamatokat a bizonytalanság és a folyamatos változás határozza meg, ami különösen kedvez az ilyen válságnarratívák politikai felhasználásának (Balogh, 2021: 126.). Ezáltal a vezetők a válságot saját előnyükre formálhatják, rendszerszintű problémaként keretezve azt, amelynek megoldását kizárólag ők képesek biztosítani (Körösenyi et. al., 2017). A permanens válságkommunikáció eszközeivel a politikai vezetők egyszerre teremtenek bűnbakot – s ebből adódóan – ellenségképet, valamint saját cselekvőképességük narratív alapját (Körösenyi et. al., 2016). A plebiszciter vezérdemokrácia kontextusában különösen kiemelkedő ez a mechanizmus, hiszen a permanens válságkommunikáció az ilyen típusú rendszerek alapvető karakterjegye (Körösenyi et. al., 2020a; Körösenyi et. al., 2020b). A különleges jogrend példája is világosan mutatja, hogy a permanens válságállapot fenntartása nemcsak a félelem érzetét erősíti, hanem a politikai mozgástér folyamatos bővítését is lehetővé teszi, azáltal, hogy preventív intézkedéseket kíván.

Mindezt további példák is alátámasztják: Orbán Viktor válságnarratíváiban a migrációs fenyegetettség és az ukrán-orosz konfliktus egyaránt a permanens válságkeret fenntartására szolgált, amelyben a kormány mint megmentő jelenik meg. Ez a stratégia egyszerre erősíti a közösség érzelmi kötődését és a hatalom legitimitását. A válságnarratívák azonban nem csupán rövid távú politikai előnyöket biztosítanak, hanem hosszú távon is hozzájárulnak a politikai rendszer átalakításához. Az állandó fenyegetettség retorikája megkönnyíti a politikai vezetők számára a normák és konvenciók átírását, valamint a félelem és a bizonytalanság folyamatos fenntartásával biztosítja a hatalom birtokosainak legitimációját. A félelem fenntartása szorosan kapcsolódik tehát a politikai ellenségképzés narratíváihoz: az imaginárius vagy távoli fenyegetések jelenlegi és közvetlen veszélyként való keretezése a valóságkonstrukció hatékony eszköze, amely a közösség biztonság iránti igényét és a vezetők iránti lojalitását erősíti (Szabó, 2016; Molnár, 2020). Az állampolgárok, akik gyakran előbb mondanak le szabadságukról, mint biztonságuk illúziójáról, maguk is hozzájárulnak a permanens válságkommunikáció fenntartásához, hiszen folyamatos preventív intézkedéseket várnak el a politikai vezetéstől, akik a félelemkezelés eszközeivel tovább növelhetik hatalmukat (Balogh, 2021: 127.).

8. A politikai ellenségképzés módszertana együtt fejlődik a technológia fejlődésével párhuzamosan

A politikai ellenségképzés módszertana szorosan követi a technológia fejlődését, alkalmazkodva az új kommunikációs eszközök és platformok által kínált lehetőségekhez. Megfigyelhettük, hogy a digitális térben a politikai diskurzusok hatásmechanizmusai alapjaiban alakultak át, különösen a közösségi média és a digitális nyilvánosság térnyerésével. Ezek a technológiai újítások nemcsak a politikai narratívák terjesztésének sebességét növelték meg, hanem az üzenetek tartalmát, formáját és érzelmi hatását is jelentősen befolyásolták. A digitális platformok sajátosságai, például az algoritmusok polarizációt elősegítő működése, új kereteket adtak a politikai ellenségképzés narratíváinak. Az online térben a figyelem mint szűkös erőforrás lépett elő a politikai versengés elsődleges tárgyává – amelyből a politikai aktorok az érzelmekre, mindenekelőtt a félelmekre alapozó narratívák révén próbálnak részesülni (Merkovity, 2018; Böcskei, 2019). Ezek az ellenségképző-félelemkeltő narratívák nemcsak a figyelmet ragadják meg, hanem hozzájárulnak a társadalmi feszültségek és törésvonalak elmélyítéséhez is. A közösségi média fragmentált nyilvánosságai – például a Böcskei által említett „digitális homofil szigetek” – olyan izolált kommunikációs tereket teremtenek, amelyek kizárólag saját közösségük percepcióinak megerősítésére szolgálnak, ezzel tovább növelve az ellenségképző diskurzusok hatékonyságát (Böcskei, 2017).

Láthattuk tehát, hogy a technológia fejlődése nemcsak az üzenetek gyorsaságára és elérésére gyakorolt hatást, hanem az üzenetek tartalmát és hangnemét is jelentősen átalakította. A közösségi média által meghatározott rövid formátumok a leegyszerűsített, érzelmekre ható narratívákat részesítik előnyben, amelyek könnyen fogyaszthatók és gyorsan terjednek. Ez a dinamika magában foglalja a provokatív vagy megosztó stílusú kommunikációt, amely nagyobb interakciókat generál, és így további láthatóságot biztosít az adott tartalmaknak (Bene, 2020; Burai, 2022). Ennek egyik tipikus példája Trump kampánystratégiája, amely a figyelemfelkeltés és a médiafigyelem monopolizálása révén érte el céljait. Trump napi szintű, megosztó üzenetei olyan médiakörnyezetet teremtettek, amelyben üzenetei mémekként terjedtek, újraértelmezve a politikai kommunikáció eszközeit és hatásait (Merkovity, 2017). Az online tér ugyanakkor új lehetőségeket teremtett az ellenségképzés módszereinek adaptációjára is. Az algoritmusok és a digitális eszközök lehetővé teszik az ellenségképek célzottabb megjelenítését, amelyek a felhasználói adatok elemzésén alapulva személyre szabott üzeneteket juttatnak el a célközönséghez. Ez a fajta mikrocélzás nemcsak

az érzelmekre gyakorolt hatást növeli, hanem lehetőséget biztosít a politikai diskurzusok még hatékonyabb polarizálására is (Enli, 2017). *A politikai aktorok így nem csupán reagálnak a technológiai fejlődésre, hanem aktívan kihasználják annak lehetőségeit narratíváik terjesztésére és közösségi támogatásuk megerősítésére.*

A technológiai fejlődés tehát nem pusztán eszközt biztosít a politikai ellenségképzés számára, hanem egyúttal új dinamikákat is teremt, amelyek révén a politikai aktorok narratívái folyamatosan alkalmazkodhatnak a változó környezethez. Ez a technológiai alkalmazkodás nemcsak a politikai mozgásteret bővíti, hanem a társadalmi polarizáció mélyítéséhez is hozzájárul, új kihívások elé állítva a politikai közösségek belső kohézióját és a demokratikus diskurzus lehetőségét.

Irodalomjegyzék

- A. Gergely András (1995): Politológia versus politikai antropológia? *Politikatudományi Szemle*, IV. évf. 1995/1. 139-165.
- A. Gergely András (1996): *Politikai antropológia*. MTA TK PTI, Budapest.
- A. Gergely András (2023): Hatalom és cselekvés a politikai antropológia nézőpontjából. In: Povedák István (szerk.): *AGAntropológia. A. Gergely András emlékezete*. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest. 177-187.
- Abélès, Marc (2007): *Az állam antropológiája*. Századvég, Budapest.
- Ackerman, Bruce (2004): The Emergency Constitution, *Yale Law Journal*, 2004/5. 1087-1091.
- Agora Zsuzsanna (2016): Áldozatból agresszor. Náci propagandabeszédek történeti-pszichológiai kontextusban. In: Balogh László Levente – Valastyán Tamás (szerk.): *Az áldozat reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 291-314.
- Ahmed, Sara (2004): *The Cultural Politics of Emotion*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Allardt, Erik – Pesonen, Pertti (1967): Cleavages in Finnish Politics. In: Seymour Martin Lipset – Stein Rokkan (eds.): *Party System and Voter Alignments. Cross National Perspectives*. The Free Press, New York.
- Allport, Gordon W. (1954): *The Nature of Prejudice*. Addison-Wesley, Cambridge.
- Almond, Gabriel A. (1965): A Developmental Approach to Political Systems. *World Politics*, XVII. No. 2. 183-214.
- Almond, Gabriel A. (1970): *Political Development*. Little, Brown and Company, Boston.
- Altheide, David L. – Merkovity Norbert (2021): Hogyan segíti a félelem- és figyelemalapú politika Donald Trumpot és más jobboldali autokratákat? *Médiakutató: Médiaelméleti Folyóirat*, Vol. 22. No. 1. 11-20.
- Altheide, David L. – Snow, Robert P. (1979): *Media Logic*. Beverly Hills. Sage, London.
- Altheide, David L. (2002): *Creating Fear: News and the Construction of Crisis*. Aldine de Gruyter, New York.
- Altheide, David L. (2006): *Terrorism and the Politics of Fear*. AltaMira Press, Lanham.

- Altheide, David L. (2017): *The Media Syndrome: Understanding the Threat to Democracy*. Routledge, New York.
- Althusser, Louis (1971): *Ideology and Ideological State Apparatuses*. Monthly Review Press, New York.
- Amnesty International Magyarország – Eötvös Károly Intézet – Magyar Helsinki Bizottság – Társaság a Szabadságjogokért: Álláspont a szomszédos országban fennálló fegyveres konfliktus, illetve humanitárius katasztrófa magyarországi következményeinek elhárításáról és kezeléséről szóló 2022. évi XLII. törvény módosításáról szóló törvény tervezetéről. https://helsinki.hu/wp-content/uploads/2024/02/AI-EKINT-MHB-TASZ_velemen_y_veszelyhelyzet_20240229.pdf Utolsó hozzáférés: 2024.09.30.
- Amnesty International Magyarország – Eötvös Károly Intézet – Magyar Helsinki Bizottság – Társaság a Szabadságjogokért: Nem a korlátlan hatalom az orvosság. Álláspont a veszélyhelyzet meghosszabbításáról és annak alkotmányos feltételeiről. https://helsinki.hu/wp-content/uploads/Nem_a_korlatlan_hatalom_az_orvossag.pdf Utolsó hozzáférés: 2024.09.30.
- Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London
- Antal Attila (2017): *A populista demokrácia természete. Realizmus és utópia határán*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Arday Lajos (2002): *A jugoszláv utódállamok története*. Aula Kiadó, Budapest.
- Arendt, Hannah (1951): *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, Brace and Company, New York.
- Attride-Stirling, Jennifer (2001): Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research*, Vol. 1, No. 3. 385-405.
- Baker, William D. – Oneal, John R. (2001): Patriotism or Opinion Leadership? The Nature and Origins of the “Rally 'Round the Flag” Effect. *Journal of Conflict Resolution*, 45(5). 661-687.
- Baloge, Martin – Bobba, Giuliano – De Luca, Marino – Seddone, Antonella (2014): *Inside the secret garden of political parties. Transformations and reactions to primary elections in Italy and France*. University of Sussex, Sussex.

- Balogh László Levente (2006): A terror metafizikája. *Magyar Tudomány*, 2006/12. szám. 1432-1437.
- Balogh László Levente (2011a): Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle*, XX. évf. 2011/1. 119-132.
- Balogh László Levente (2011b): *Az erőszak kritikája*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Balogh László Levente (2019): A politikai mítoszok diszkurzív jellegéről. In. Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 105-116.
- Balogh László Levente (2021): A félelem építményei. In. Balogh László Levente – Fazekas Sándor – Valastyán Tamás (szerk.): *A félelem reprezentációi*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 109-153.
- Balogh László Levente (2022a): Megjegyzések a válság elméletéhez. In. Barcsi Tamás – Diósi Szabolcs (szerk.): *A válság elméleti vonatkozásai: Tanulmánykötet*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs. 10-18.
- Balogh László Levente (2022b): A politikai mítoszokról. In. Balogh László Levente (szerk.): *A politika mint kultúra*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 97-106.
- Balogh László Levente (2022c): A politikai polarizáltság hasznáról és káráról. *Pannonhalmi Szemle*, 2022 XXX/3. 61-71.
- Bandura, Albert (1999): Moral Disengagement in the Perpetration of Inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3(3). 193-209.
- Bartolini, Stefano – Mair, Peter (1990): *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of European Electorates, 1885–1985*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bayer József (1999): *A politikatudomány alapjai*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Bencsik Péter (2012): Az európai népi demokratikus és szocialista országok alkotmányainak összehasonlító vizsgálata. *Múltunk – Politikatörténeti Folyóirat*, 57(3). 153-205.
- Bene Andrea (2020): *Political Communication in the Digital Age: A Comparative Perspective*. Routledge, Abingdon.

- Bene Márton (2020): *Virális politika. Politikai kommunikáció a Facebookon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Benson, Leslie (2001): *Yugoslavia: A Concise History*. Palgrave, London.
- Berger, Jonah – Milkman, Katherine L. (2012): What Makes Online Content Viral? *Journal of Marketing Research*, Vol. 49. 192-205. DOI: <https://doi.org/10.1509/jmr.10.0353>
- Bernardi, Luca – Sandri, Giulia – Seddone, Antonella (2017): Challenges of Political Participation and Intra-Party Democracy: Bittersweet Symphony from Party Membership and Primary Elections in Italy. *Acta Politica*, Vol. 52. No. 2. 218-240. DOI: <https://doi.org/10.1057/ap.2016.4>
- Bibó István (2011a): Politikai hisztériák. In. *Bibó István munkái Centenáriumi sorozat 2. köt.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Bibó István (2011b): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In. *Bibó István munkái. Centenáriumi sorozat 5. köt.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Bihari Mihály – Pokol Béla (1992): *Politológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bíró-Nagy András (2018): Politikai lottóötös: a migráció jelentősége a magyar politikában, 2014–2018. In. *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Napvilág Kiadó, MTA TK PTI, Budapest. 269-291.
- Böcskei Balázs (2016): Szabó Márton diskurzusai (könyvismertető). *Múltunk – Politikatörténeti Folyóirat*, 61 (4). 239-246.
- Böcskei Balázs (2019): „Tények utániság” mint a politika normális állapota. In. Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 37-47.
- Böcskei Balázs (2021): Kormányzó populizmus – A Fidesz ellenséges identitáskonstruáló populizmusa. *Politikatudományi Szemle*, 30(4). 61-79.
- Böcskei, Balázs – Német Szilvi (2019): *Toxikus technokultúrák és digitális politika: Érzelmek, mémek, adatpolitika és figyelem az interneten*. Napvilág Kiadó – MTA TK PTI, Budapest.

- Böcskei, Balázs (2017): "Post-truth politics" as the normal state of politics. *Tamara: Journal for Critical Organization Inquiry*, 15(3-4). 257-260.
- Böcskei, Balázs (2022): Governing Populism – The Discursive Populism of Fidesz. In. Frank Decker – Bernd Henningsen – Marcel Lewandowsky – Philipp Adorf (eds.): *Aufstand der Außenseiter: Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*. Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, Baden-Baden. 385-399.
- Bocskor Ákos (2022): Túl tényeken és igazságokon? A „post-truth” jelenség okai és következményei. *Educatio*, 31(2). 313-317. DOI: <https://doi.org/10.1556/2063.31.2022.2.11>
- Boda Zsolt (2012): Homo politicus, avagy egy politikai cselekvés- és motivációelmélet vázlata. *Politikatudományi Szemle*, XXI. évf. 4. szám. 53-77.
- Bogdanor, Vernon (2001): *Politikatudományi enciklopédia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge.
- Boyer, Pascal (2018): *A társadalmat az elme alkotja. Az ember alkotta világ kognitív magyarázata*. Oriold és Társai Kiadó és Szolgáltató Kft., Budapest.
- Braun, Virginia – Clarke, Victoria (2006): Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, Vol. 3. No. 2. 77-101.
- Brody, Richard A. – Shapiro, Catherine R. (1989): Policy Failure and Public Support: The Iran-Contra Affair and Public Assessment of the President. *Political Behavior*, 11(4). 353-369.
- Brooks, Clem – Nieuwbeerta, Paul – Manza, Jeff (2006): Cleavage-Based Voting Behavior in Cross-National Perspective: Evidence from Six Postwar Democracies. *Social Science Research*, 35(1). 88-128.
- Bugarski, Ranko (2004): A háború és a béke diskurzusa. *Fosszília*, 3. szám. 132-145.
- Burai Krisztina – Bene Márton (2021): Érzelmek húrjain. Politikai kommunikáció és állampolgári reaktivitás a közösségi médiában. *Politikatudományi Szemle*, XXX/1; 82–103. DOI: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.1.82>
- Burai Krisztina (2022): Érzelmek és viralitás a közösségi médiában. A pártok legnépszerűbb Facebook-bejegyzéseinek érzelmi töltete a 2018-as választási kampányban.

- Burke, Edmund (1990): *Töprengések a francia forradalomról*. Atlantisz, Budapest.
- Burke, Kenneth (1973): *The Philosophy of Literary Form*. University of California Press, Berkeley.
- Burman, Erica – Parker, Ian (1993): Introduction – discourse analysis: the turn to the text. In: Burman, Erica – Parker, Ian (eds.): *Discourse Analytic Research: Repertoires and Readings of Texts in Action*. Routledge, London. 1-13.
- Cameron, Euan (2012): *The European Reformation*. Oxford University Press, Oxford.
- Carey, John M. – Polga-Hecimovich, John (2006): Primary Elections and Candidate Strength in Latin America. *The Journal of Politics*, Vol. 68. No. 3. 530-543.
- Castells, Manuel (2009): *Communication Power*. Oxford University Press, Oxford.
- Charland, Maurice (1987): Constitutive rhetoric: The case of the people Quebecois. *The Quarterly Journal of Speech*, Vol. 73. No. 2. 133-150.
- Chomsky, Noam – Herman, Edward S. (1988): *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. Pantheon Books, New York.
- Clastres, Pierre (1987): *Society Against the State: Essays in Political Anthropology*. Basil Blackwell, Oxford.
- Cohen, Abner (1969a): *Custom and Politics in Urban Africa: A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. University of California Press, Berkeley.
- Cohen, Abner (1969b): Political Anthropology: the Analysis of the symbolism of Power. *Man*, New Series, Vol. 4. No. 2. 215-235.
- Cohen, Marty – Karol, David – Noel, Hans – Zaller John, (2008): *The Party Decides: Presidential Nominations Before and After Reform*. University of Chicago Press, Chicago.
- Confessore, Nicholas – Yourish, Karen (2016): *\$2 Billion Worth of Free Media for Donald Trump*. The New York Times, New York.
- Conteh-Morgan, Earl (2004): *Collective Political Violence. An Introduction to the Theories and Cases of Violent Conflicts*. Routledge, New York – London.

- Couldry, Nick – Andreas Hepp (2016): *The Mediated Construction of Reality*. Polity Press, Cambridge.
- Csepeli György (2002): Kinek a képe? In. Csepeli György – Örkény Antal (szerk.): *Gyűlölet és politika*. Minoritás Alapítványért Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 192-199.
- Csepeli György (2013): *A hatalom anatómiája*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Csink Lóránt (2017): Mikor legyen a jogrend különleges? *Iustum Aequum Salutare*, 2017/4. szám. 7-16.
- Dahl, Robert A. (1956): *A Preface to Democratic Theory*. University of Chicago Press, Chicago.
- Dahrendorf, Ralf (1994): *A modern társadalmi konfliktus*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- D'Anieri, Paul (2019). *Ukraine and Russia: From Civilized Divorce to Uncivil War*. Cambridge University Press, Cambridge.
- De Luca, Marino – Theviot, Anais (2014): French Primary Elections and the Internet, the Social Network of the Socialist Party, the Coop. *International Journal of E-Politics*, Vol. 5. No. 3. 46-65. DOI: <https://doi.org/10.4018/ijep.2014070104>
- De Luca, Marino – Venturino, Fulvio (2016): Democratising Candidate Selection in Italy and France. In. Giulia Sandri – Antonella Seddone – Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>
- Deegan-Krause, Kevin (2007): New Dimensions of Political Cleavage." In: Dalton, Russell J. – Klingemann, Hans-Dieter (eds.): *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford University Press, Oxford. 538-556.
- Diamond, Larry (1999): *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Djokić, Dejan (2009): Whose Myth? Which Nation? The Serbian Kosovo Myth Revisited. In. Andrew Wachtel (ed.): *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics since 1945*. Palgrave Macmillan, New York.
- Easton, David (1957): An Approach to an Analysis of Political Systems. *World Politics*, IX. No. 3. 81-94.

- Eckstein, Harry (1966): *Division and Cohesion in Democracy: A Study of Norway*. Princeton University Press, Princeton.
- Edelman, Murray (1988): *Constructing the Political Spectacle*. University of Chicago Press, Chicago.
- Edelman, Murray (1998): Politikai ellenségek konstruálása. In. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Eötvös Műhely Kiadó, Budapest. 88-123.
- Edelman, Murray (2004): *A politika szimbolikus valósága*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Edelman, Murray (2009): *The Politics of Misinformation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Engelhardt, Tom (1995): *The End of Victory Culture: Cold War America and the Disillusioning of a Generation*. University of Massachusetts Press, Amherst, Massachusetts.
- Enli, Gunn (2017): Twitter as arena for the authentic outsider: exploring the social media campaigns of Trump and Clinton in the 2016 presidential election. *European Journal of Communication*, 32(1). 50-61.
- Entman, Robert M. (1993): Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*, 43(4). 51-58.
- Enyedi Zsolt (2004a): A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában. *Századvég*, 2004 (3). 3-28.
- Enyedi Zsolt (2004b): Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomán. *Politikatudományi Szemle*, 2004/4. 5-18.
- Enyedi Zsolt (2019): Populist Polarization and Party System Institutionalization: The Role of Party Politics in De-Democratization. *Problems of Post-Communism*, Vol. 66. No. 6. 369-382.
- Eriksen, Thomas Hylland – Nielsen, Finn Sivert (2021): *Az antropológia története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Faragó Laura – Ferenczy – Nyúl Dávid – Kende Anna – Krekó Péter – Gurály Zoltán (2021): Criminalization as a justification for violence against the homeless in Hungary. *The Journal of Social Psychology*. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224545.2021.1874257>

- Ferwagner Péter Ákos – Komár Krisztián – Szélinger Balázs (2003): *Terrorista szervezetek lexikona. Gavriło Principről Oszama bin Ladenig*. Maxim Könyvkiadó, Szeged.
- Fitzpatrick, Sheila (1999): *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, New York.
- Foa, Roberto Stefan – Mounk, Yascha (2016): The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect. *Journal of Democracy*, Vol. 27. No. 3. 5-17.
- Franklin, Mark N. (1992): The Decline of Cleavage Politics. In. Mark N. Franklin – Thomas T. Mackie – Henry Valen (eds.): *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge University Press, Cambridge. 383-405.
- Fromm, Erich (1941): *Escape from Freedom*. Farrar & Rinehart, New York.
- Furedi, Frank (2005a). *Culture of Fear Revisited: Risk-Taking and the Morality of Low Expectation*. Continuum, London.
- Furedi, Frank (2005b): *Politics of Fear*. Continuum, London.
- Gaddis, John Lewis (2006): *The Cold War: A New History*. Penguin Books, London.
- Gallagher, Michael – Marsh, Michael (1988): *Candidate Selection in Comparative Perspective: The Secret Garden of Politics*. Sage, London.
- Gallai Sándor – Török Gábor (2003) (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Aula Kiadó, Budapest.
- Gardner, Howard (2011): *Leading Minds: An Anatomy of Leadership*. Basic Books, New York.
- Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. Basic Books, New York.
- Geertz, Clifford (2001): *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Gentile, Emilio (1996): *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Harvard University Press, Cambridge.
- Gerő Márton – Plucienniczak, Piotr P. – Kluknavská, Alena – Navrátil, Jiří – Kanellopoulos, Kostas (2017): Understanding Enemy Images in Central and Eastern European

Politics. Towards an Interdisciplinary Approach. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, Vol. 3. No. 3. 14-40. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v3i3.365>

Gherghina, Sergiu – Spáč, Peter (2016): Democratising Candidate Selection in Romania and Slovakia. In. Giulia Sandri – Antonella Seddone – Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>

Gill, Peter – Phythian, Mark (2012): *Intelligence in an Insecure World*. Polity Press, Cambridge.

Gillum, Rachel M. (2018): *American Muslims in the Age of New Terrorism: Politics, Religion, and the Public's Fear of the 'Other'*. Oxford University Press, New York.

Glied Viktor – Reményi Péter – Pap Norbert (2022): Good and bad migrants in Hungary. The populist story and the reality in Hungarian migration policy. *Problemy Polityki Społecznej*, Vol. 59. No. 4. 323-344.

Glied Viktor (2020): The Populist phenomena and the reasons for their success in Hungary. *Politics in Central Europe*. 16 (1). 23-45. DOI: <https://doi.org/10.2478/pce-2020-0002>

Gluckman, Max (1963): *Order and Rebellion in Tribal Africa: Collected Essays with an Autobiographical Introduction*. Free Press, New York.

Grint, Keith (2005): Problems, Problems, Problems: The Social Construction of 'Leadership'. *Human Relations*, Vol. 58. No. 11. 1467-1494.

Gripsrud, Jostein – Moe, Hallvard – Molander, Anders – Murdock, Graham (2010): Editor's Introduction. In. Jostein Gripsrud – Hallvard Moe – Anders Molander – Graham Murdock (eds.): *The Idea of the Public Sphere: A Reader*. Lexington Books, Lanham, xiii–xxviii.

Gulyás Gábor – Széplaky Gerda (2011): *Az árnyék helye – Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről*. Kalligram Könyv- és Lapkiadó Kft., Pozsony.

Gyáni Gábor (2011): Lehetséges-e politikatudomány? *Élet és Irodalom*, LV. évf. 37. szám.

Gyulai Attila (2019): A politika diszkurzív fogalma: Szabó Márton Schmitt-értelmezése. In. Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok*

Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 171-184.

Gyurgyák János (2004): *Mi a politika? – Bevezetés a politika világába.* Osiris Kiadó, Budapest.

Habermas, Jürgen (1989): *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society.* MIT Press, Cambridge.

Habermas, Jürgen (1991): *The Structural Transformation of the Public Sphere.* MIT Press, Cambridge.

Habermas, Jürgen (1994): Legitimációs problémák a modern államban. In. *Válogatott tanulmányok.* Atlantisz, Budapest. 183-221.

Habermas, Jürgen (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Translated.* MIT Press, Cambridge.

Hagendoorn, Louk (2002): A Démon takargatása: hogyan fedte fel Hitler a náci ideológia részleteit 1920–1939-es beszédeiben? In. Csepeli György – Örkény Antal (szerk.): *Gyűlölet és politika.* Minoritás Alapítványért Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 12-33.

Hall, Stuart (1996): Introduction: Who Needs Identity? In. Hall, Stuart – Du Gay, Paul (eds.): *Questions of Cultural Identity.* Sage, London. 1-17.

Hampsher-Monk, Iain (2016): Bezsédaktusok, politikai nyelvek vagy fogalomtörténet? In. Molnár Attila Károly – Nagy Ágoston – Pap Milán (szerk.): *Fogalomtörténet Koselleck után. A politikai nyelv kutatásának kortárs módszertana és gyakorlata.* NKE Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest.

Harsányi Iván (2005): Olaszország. In. Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. 1. Európa.* Osiris Kiadó, Budapest. 171-180.

Hazan, Reuven Y. – Rahat, Gideon (2010): *Democracy within Parties: Candidate Selection Methods and their Political Consequences.* Oxford University Press, Oxford. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199572540.001.0001>

Heka László (2008): A nemzeti kisebbségek parlamenti képvisellete Európában, különös tekintettel a jugoszláv utódállamokra. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 66(1). 123-145.

- Heka László (2012): Vallási és politikai konfliktusok a délszláv térségben. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 67(10). 1-59.
- Held, David (1987): *Models of Democracy*. Stanford University Press, Stanford.
- Hepp, Andreas (2011): *Cultures of Mediatization*. Polity Press, Cambridge.
- Herbert, Simon (1971): *Designing Organizations for an Information-Rich World. Computers, Communications, and the Public Interest*. Johns Hopkins University Press, Baltimore. 37-72.
- Hernández, Enrique, et al. (2017): The Role of Social Media in Political Mobilization: A Case Study of the Spanish Indignados Movement. *The Journal of Information Technology & Politics*, 14(2). 123-135.
- Hetherington, Marc J. – Nelson, Michael (2003): Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism. *PS: Political Science and Politics*, 36(1). 37-42.
- Horgan, John (2005): *The Psychology of Terrorism*. Routledge, London – New York.
- Horváth Szilvia (2019): Diskurzus, vita és konfliktus: Szabó Márton politikaelméletének néhány alapfogalmáról. In. Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 131-144.
- Illés Gábor (2016): Válságkonstrukciók. Orbán Viktor és Bajnai Gordon válságértelmezésének összehasonlítása. *Replika*, 98. szám. 47-65.
- Illés Gábor (2017): Felforgatás és megőrzés: Charles De Gaulle három válsága. In. Körösenyi, András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest. 168-194.
- Indriðason, Indridi H. – Kristinsson, Gunnar Helgi (2016): Democratising Candidate Selection in Iceland. In. Giulia Sandri – Antonella Seddone – Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>
- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press.
- Jellinek, Georg (1994): *Általános államtan*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest.

- Jović, Dejan (2009): *Yugoslavia: A State that Withered Away*. Purdue University Press, Indiana.
- Judah, Tim (2009): *The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia*. Yale University Press, New Haven.
- Juhász József – Berényi Dénes – Hegediüs B. András – Tóth Pál Péter (2003): *Jugoszlávia története*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász József – Márkus László – Tálás Péter – Valki László (2000): *Koszovó – egy válság anatómiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász József – Márkus László – Tálás Péter – Valki László (2003): *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugoszláviában*. Zrínyi Kiadó, Budapest.
- Juhász József (1997): *A délszláv háborúk*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Juhász József (1999): *Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története*. Aula Kiadó, Budapest.
- Juhász Krisztina (2020): Securitization of Migration in Hungary and the Case of Endless State of Crisis Due to Mass Migration. *International Journal of Arts, Humanities & Social Science*, Vol. 1, No. 4. 122-139.
- Kállai Ernő. (2014): A nemzetiségi joganyag 2011-es újrakodifikálása. *MTA Law Working Papers*, 53. 1-7.
- Karácsony András (2000): A politika kommunikációelméleti megközelítése Niklas Luhmann munkásságában. In. Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest. 86-112.
- Karácsony András (2004): Megjegyzés Carl Schmitt politikai antropológiájáról. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest. 379-389.
- Karpman, Stephen B. (1968): Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, 7(26); 39-43.
- Karsai László (1997): A zsidótörvények Magyarországon. In. Balogh Sándor (szerk.): *A magyarországi zsidóság története*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest. 155-182.
- Karsai László (2001): *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001.

- Kelemen Roland (2017): A háború esetére szóló kivételes intézkedéseket tartalmazó 1912. évi LXIII. törvény genezise és sajtó-, valamint jogtudományi visszhangja. In. Kelemen Roland (szerk.): *Források a kivételes hatalom szabályozásának magyarországi geneziséről*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest. 12-38.
- Kelemen Roland (2021): Az Alaptörvény szükségállapot szabályozásának kritikai áttekintése az egyes európai uniós tagállamok alkotmányainak figyelembevételével – különös tekintettel a visegrádi államok alkotmányaira. *Jog- és Politikatudományi Szemle*, 89(2). 112-130.
- Kelemen Roland (2022): A kivételes hatalom történeti és elméleti rendszere. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kellner, Douglas (2016): *American nightmare: Donald Trump, media spectacle, and authoritarian populism*. Sense Publishers, Rotterdam.
- Kenig, Ofer – Cross, William – Pruysers, Scott – Rahat, Gideon (2015): Party Primaries: Towards a Definition and Typology. *Representation*, Vol. 51. No. 2. 147-160. DOI: <https://doi.org/10.1080/00344893.2015.1061044>
- Kenig, Ofer – Rahat, Gideon – Hazan, Reuven Y. (2016): Leadership Selection versus Candidate Selection: Similarities and Differences. In. Giulia Sandri – Antonella Seddone –Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>
- Kershaw, Ian (1989): *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*. Arnold, London.
- Kershaw, Ian (2008). *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. Yale University Press, New Haven.
- Kertzer, David I. (1988): *Ritual, Politics, and Power*. Yale University Press, New Haven.
- Kis Kelemen Bence (2016): Önkormányzati választások nemzetiségi szemszögből. *Jura*, 1; 67-84.
- Kiss Lajos András (2015): *Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

- Kitschelt, Herbert – Mansfeldová, Zdenka – Markowski, Radosław – Tóka, Gábor (1999): *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation and Inter-Party Competition*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Klinger, Ulrika, and Svensson, Jakob (2015): The Emergence of a Network Logic in Political Communication. *Journal of Communication*, 65(4). 600-617.
- Knutsen, Oddbjørn – Scarbrough, Elisabeth (1995): Cleavage Politics. In. Jacques. van Deth – Elisabeth Scarbrough (eds): *The Impact of Values*. Oxford University Press, Oxford. 492-523.
- Knutsen, Oddbjørn (1998): The Impact of Structural and Ideological Party Cleavages in Western European Democracies: a Comparative Empirical Analysis. *British Journal of Political Science*. 18(3). 323-352.
- Kolb, Eberhard (2005): *The Weimar Republic*. Routledge, New York.
- Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2018): Broadening the limits of reconstructive leadership: Constructivist elements of Viktor Orbán's regimebuilding politics. *The British Journal of Politics and International Relations*, 2018/20(4). 790-808.
- Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020a): *Az Orbán-rezsim. A plebiszciter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata*. Osiris Kiadó – TK PTI, Budapest.
- Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila (2020b): *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. Oxon, Abingdon; Routledge, New York.
- Körösényi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2016): Contingency and Political Action: The Role of Leadership in Endogenously Created Crises. *Politics and Governance*, 4(2). 91-103. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v4i2.530>
- Körösényi András – Illés Gábor – Metz Rudolf (2017): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In. Körösényi, András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest. 9-45.
- Körösényi András (2004): Carl Schmitt állam- és politikaelméleti alapfogalmai. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Körösenyi András (2005): *Vezér és demokrácia. Politikaelméleti tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Körösenyi András (2018): The Theory and Practice of Plebiscitary Leadership: Weber and the Orbán regime. *East European Politics and Societies and Cultures*, 2018/20(10); 1-17.
- Koselleck, Reinhardt (1997): *Az aszimmetrikus ellenségfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József Műhely Kiadó, Budapest.
- Koselleck, Reinhart (1998): Ellenségfogalmak. In. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 12-23.
- Kovács István (1985): *Az európai népi demokráciák alkotmányai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Krausz Tamás (2005): A Szovjetunió. In. Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. 1. Európa*. Osiris Kiadó, Budapest. 152-168.
- Krekó Péter (2022): Az összeesküvés-elmélet mint rendszerigazolás? In. Faragó Klára – Düll Andrea – Hguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *A társadalmi változások indítékai és fékjei. A 80 éves Hunyadi György tiszteletére*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 143-158.
- Laclau, Ernesto (2005): *On Populist Reason*. Verso, London.
- Lakatos László (2014): A különleges jogrend és a honvédelem szabályozása. *MTA Law Working Papers*, 2014/49. szám. 1-10.
- Laruelle, Marlène (2021): *Is Russia Fascist? Unraveling Propaganda East and West*. Cornell University Press, London.
- Le Bon, Gustave (1895): *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. T. Fisher Unwin, London.
- Legvold, Robert (2016): *Return to Cold War*. Polity Press, Oxford.
- Lévi-Strauss, Claude (1966): *The Savage Mind*. University of Chicago Press, Chicago.
- Levitas, Ruth (1990): *The Concept of Utopia*. Syracuse University Press, New York.
- Lippmann, Walter (1922): *Public Opinion*, Harcourt, Brace and Company, New York.
- Lipset, Seymour M. – Rokkan, Stein (1967): Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction. In. Seymour Martin Lipset – Stein Rokkan (eds.): *Party*

Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives. The Free Press, New York. 1-64.

Lipstadt, Deborah E. (2019): *Antisemitism: Here and Now*. Schocken, New York

Löffler Tibor (2002): Predomináns törésvonal és törésvonal-politika a magyar pártrendszerben: hipotézisek a magyarországi politikai törésvonalak újraértelmezéséhez. *Politikatudományi Szemle*, 11 (1-2). 177-211.

Ludassy Mária (1991): *Téveszméink eredete*. Atlantisz, Budapest.

Luhmann, Niklas (2006): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Luhmann, Niklas (2012): *Theory of Society, Volume 1*. Stanford University Press, Stanford.

Magyar Helsinki Bizottság (2020): [*Flash Report: What happened in the last 48 hours in Hungary and how does it affect the rule of law and human rights?*](#) Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Malcolm, Noel (1998): *Kosovo: A Short History*. Macmillan, London.

Malinowski, Bronislaw (1944): *A Scientific Theory of Culture and Other Essays*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.

Malinowski, Bronislaw (1992): *Argonauts of the Western Pacific*. Routledge & Kegan Paul, London.

Malženicky Katalin (2010): Összeegyeztethető-e egy realista képviselő-elmélet a normatív demokráciafelfogással? *Századvég Folyóirat*, 2010/3. 157-174.

Marx, Karl – Engels, Friedrich (1848): *A Kommunista Kiáltvány*. Németországi Kommunisták Szövetsége, London.

Marx, Karl (1976): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötet*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Mazzoleni, Gianpietro (2006a): *Politikai kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest.

Mazzoleni, Gianpietro (2006b): The Media and Political Communication in the Era of Populism. In. K. M. Williams (ed.): *Populism and the Media*. Routledge, New York. 101-115.

McCombs, Maxwell E. – Shaw, Donald L. (1972): The Agenda-Setting Function of Mass Media. *Public Opinion Quarterly*, 36(2). 176-187.

- McGee, Michael C. (1975): In search of 'the people': A rhetorical alternative. *The Quarterly Journal of Speech*, Vol. 61. No. 3. 235-249.
- McIntyre, Lee (2018): *Post-Truth*. MIT Press, Cambridge.
- Merkovity Norbert (2016a): A figyelemalapú politika és Donald Trump. *Médiakutató*, 16(3–4). 7-16.
- Merkovity Norbert (2016b): Az önmediatizáció jelensége az online politikai kommunikációban. *Politikatudományi Szemle*, XXV/2. 111-132.
- Merkovity Norbert (2017): Introduction to attention-based politics. *Przegląd Politologiczny* Vol. 4. 47-59. DOI: <https://doi.org/10.14746/pp.2017.22.4.5>
- Merkovity Norbert (2018): *A figyelemalapú politika a közösségi média korában*. Médiatudományi Intézet, Budapest.
- Merkovity Norbert (2019): A Possible Framework for Attention-Based Politics: A Field for Research. *International Journal of E-Politics*, Vol. 10. No. 2. 13-23. DOI: <https://doi.org/10.4018/IJEP.2019070102>
- Merkovity Norbert (2020): Posztobjektív média és figyelemalapú politika. *Létünk*, 2020/4. 41-56.
- Merkovity Norbert (2022): Választási kampányok az interneten. Magyar trendek a kilencvenes évek közepétől a 2022-es országgyűlési választási kampányig. *Századvég Folyóirat*, 2022/2. 111-130.
- Merkovity, Norbert, and Altheide, David L. (2018): The Impact of Fear on Political Attention in Contemporary Society. *Political Communication*, 35(4). 528-546.
- Merton, Robert K. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mertus, Julie (1999): *Kosovo: How myths and truths started a war*. University of California Press, Berkeley.
- Mészáros Gábor (2015): Egy „menekültcsomag” veszélyei – Mit is jelent valójában a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzet? *Fundamentum*, 2-3. szám. 107-119.
- Mészáros Gábor (2017): *Különleges helyzetek és beavatkozási lehetőségek az alkotmányos demokráciákban*. Doktori értekezés, Debrecen

hozzáférés: 2024.06.24.

- Mészáros Gábor (2020) A „militáns demokrácia” esete a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzettel. *Állam- és Jogtudomány*, 60 (4). 43-55.
- Metz Rudolf (2017a): Határok nélkül? Orbán Viktor és a migrációs válság. In. Körösenyi András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest. 240-264.
- Metz Rudolf (2017b): A kis-nagy ember: G. W. Bush és a 9/11-es terrortámadás. In. Körösenyi András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. MTA TK PTI, Budapest. 218-239.
- Miklósi Zoltán (2006): A politikai közösség határai. *Fundamentum*, 2006/2. szám. 33-43.
- Moffit, Benjamin – Tormey, Simon (2014): Rethinking Populism: Politics, Mediatization and Political Style. *Political Studies*, Vol. 62. No. 2. 381-397.
- Mogoş, Andreea (2020): The self-representations of the Romanian politicians on Facebook. Roles, frames and social media engagement. In. Hajzer Gergő – Mátyus Imre – Merkovity Norbert – Molnár Judit – Stumpf Péter Bence – Szabó Palócz Orsolya (eds.): *Communicative Space – Political Space: 11th Central and Eastern European Communication and Media Conference, 2018*. Iurisperitus, Szeged. 131-139.
- Molnár Ivett (2020): Válságértelmezés és ellenségeképzés a politikai vezetői narratívában. *Politikatudomány Online*, 2020/1. szám. 39-67.
- Morus, Christina M. (2007a): Slobodan the Redeemer: The Rhetoric of Slobodan Milosevic and the Construction of the Serbian „People”. *Southern Communication Journal*, Vol. 72. No.1. 1-19.
- Morus, Christina M. (2007b): The SANU Memorandum: Intellectual Authority and the Constitution of an Exclusive Serbian „People”. *Communication and Critical/Cultural Studies*, Vol. 4. No. 2. 142-165.
- Mouffe, Chantal (2000): *The Democratic Paradox*. Verso, London.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. Routledge, London – New York.
- Mudde, Cas – Kaltwasser, Cristóbal Rovira (2017): *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press: Oxford.

- Mueller, John E. (1970): Presidential Popularity from Truman to Johnson. *American Political Science Review*, 64(1). 18-34.
- Murray, Charles (1984): *The Emerging Underclass*. IEA Health and Welfare Unit, London.
- Németh István (2005): Németország. In. Németh István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. 1. Európa*. Osiris Kiadó, Budapest. 91-108.
- Neto, Oscar A. – Cox, Gary W. (1997): Electoral Institutions, Cleavage Structures, and the Number of Parties. *American Journal of Political Science*. Vol. 41. No. 1. 149-174.
- Nietzsche, Friedrich (2006): *Thus Spoke Zarathustra*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nikunen, Kaarina (2019): *Media Solidarities: Emotions, Power and Justice in the Digital Age*. Sage, London.
- Nohlen, Dieter (1984): Meaning and Functions of Elections. In. Nohlen, Dieter (ed.): *Elections and Electoral Systems*. Friedrich Ebert Stiftung, Bonn.
- Nussbaum, Martha C. (2001): *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Nussbaum, Martha C. (2018.): *The Monarchy of Fear: A Philosopher Looks at Our Political Crisis*. Simon & Schuster, New York.
- Oross Dániel – Szabó Andrea (2017a): Trendek a magyar egyetemisták és főiskolások politikai részvételében, 2011–2015. In. Szabó Andrea (szerk.): *Csendesek vagy lázadók? A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011–2015)*. Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, Szeged–Budapest. 100-122.
- Oross Dániel – Szabó Andrea (2017b): Changing Tendencies of Youth Political Participation in Europe: Evidence from Four Different Cases. In. Breen, Michael J. (ed.): *Values and Identities in Europe: Evidence from the European Social Survey*. Routledge, Abingdon. 160-183.
- Ott, Brian L. (2017): The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement. *Critical Studies in Media Communication*, 34(1). 59-68.
- Pál Eszter (2007): Talcott Parsons: rendszerelmélet és organicizmus. *Társadalomkutatás*, 2007. X. 22. 96-118.

- Pál Gábor (2014): Politikai közösség, politikai felelősség, politikai stratégia. A külhoni magyarok szavazójogával kapcsolatos közéleti vitát keretbe foglaló politikai diskurzus elemzése. In. Csernyi Ákos (szerk.): *Határtalan választások*. NKE Választási Rendszerek Kutatóműhely, Budapest. 171-195.
- Pál Gábor (2015): *A vitathatóság keretei: A gyűlöletbeszéd fogalmának jelentésmezői és a kérdéskör metaforizációja a magyar politikai diskurzusban*. MTA TK PTI, Budapest.
- Pál Gábor (2021): A politikai erőszak problematikája: a tudományos vizsgálódás kiindulópontjai. In. Peres Zsuzsanna – Pál Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Tamás András tiszteletére. Semper ad perfectum*, Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. 523-531.
- Pál Gábor (2019): A politikai ellenségképzés és a politikai erőszak kérdésköre Szabó Márton írásaiban. In. Horváth Szilvia – Gyulai Attila (szerk.): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. MTA TK PTI – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 159-169.
- Papházi Viktor (2018): „Kádári” minták a magyar fiatalok körében. A szocializmus öröksége a magyar fiatalok politikai magatartásában és attitűdjeiben. *Politikatudományi Szemle*, XXVII. évf. 2018/3. szám. 133-151. DOI: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2018.3.133.151>.
- Pariser, Eli (2011): *The Filter Bubble: What the Internet Is Hiding from You*. Penguin Press, New York.
- Parmelee, John H. – Bichard, Shannon L. (2011): *Politics and the Twitter Revolution: How Tweets Influence the Relationship between Political Leaders and the Public*. Lexington Books, Lanham.
- Parsons, Talcott – Bales, Robert F. – Shils, Edward A. (1953): *Working Papers in the Theory of Action*. Free Press, Glencoe.
- Parsons, Talcott (1951): *The Social System*. The Free Press, Glencoe.
- Parsons, Talcott (1964): *The Social System*. Free Press, New York.
- Pasquino, Gianfranco – Valbruzzi, Marco (2016): Primary elections between fortuna and virtù. *Contemporary Italian Politics*, Vol. 8. No. 1. 3-11. DOI: <https://doi.org/10.1080/23248823.2016.1147157>

- Pasquino, Gianfranco (2011): Primary elections in Italy. An episode in institutional imitation. *Journal of Modern Italian Studies*, Vol. 16. No. 5. 667-684. DOI: <https://doi.org/10.1080/1354571X.2011.622473>
- Pasquino, Gianfranco (2016): Primaries, parties, people. *Contemporary Italian Politics*. Vol. 8. No. 1. 1-9. DOI: <https://doi.org/10.1080/23248823.2016.1147217>
- Pavlaković, Vjeran (2005a): Serbia as a Dysfunctional State. In. Sabrina P. Ramet – Vjeran Pavlaković (eds.): *Serbia since 1989: Politics and Society Under Milosevic and After*. University of Washington Press, Seattle. 3-10.
- Pavlaković, Vjeran (2005b): Serbia Transformed? Political Dynamics in the Milosevic Era and After, In. Sabrina P. Ramet – Vjeran Pavlaković (eds.): *Serbia since 1989: Politics and Society Under Milosevic and After*. University of Washington Press, Seattle. 13-55.
- Pethő Sándor (1993): *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. MTA Filozófiai Intézete, Budapest.
- Pokol Béla (1991): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest.
- Pokol Béla (2002): Adalékok Bourdieu és Luhmann elméletének összehasonlításához. In. Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.): *Luhmann-könyv*. Rejtjel Kiadó, Budapest. 199-212.
- Pokol Béla (2004a): A politika logikája Niklas Luhmann és Carl Schmitt megközelítésében. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest. 211-222.
- Pokol Béla (2004b): A társadalom kettős szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 2004/3. 36-51.
- Pokol Béla (2008): A többbrétegű jog elmélete. Válasz a kritikára. *Magyar Jogi Szemle*, 2008/1. 141-147.
- Potter, Jonathan – Wetherell, Margaret (1987): *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. Sage, London.
- Rae, David W. – Taylor, Michael (1970): *The Analysis of Political Cleavages*. Yale University Press, New Haven.

- Ramet, Sabrina P. (2002): *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Westview Press, Boulder.
- Ramet, Sabrina P. (2006): *The Three Yugoslavias: State-Building and Legitimation, 1918-2005*. Indiana University Press, Bloomington.
- Ranney, Austin (1981): Candidate selection. In. David Butler – Howard R. Penniman – Austin Ranney (eds.): *Democracy at the Polls*. American Enterprise Institute, Washington. 75-106.
- Renan, Ernest (1994): *"What is a Nation?"* Oxford University Press, Oxford.
- Révész Béla (2001): *Források a politikai pszichológia tanulmányozásához*. JATE-Press, Szeged.
- Révész Béla (2004): *A titkosszolgálatok és a politikai ellenségképzés*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Révész Béla (2008): *Az ellenségképzés pszichológiája: A titkosszolgálatok szerepe a politikai propaganda rendszerében*. József Műhely, Budapest.
- Révész Béla (2011): *Az ellenségkép mint hatalmi eszköz a politikai pszichológiában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Ricœur, Paul (1998): Erőszak és nyelv. In. Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 124-136.
- Ricœur, Paul (2002): A szöveg mint modell: a hermeneutikai megértés. *Szociológiai Figyelő*, 1-2. 60-76.
- Róbert Péter – Oross Dániel – Szabó Andrea (2017): Youth, Precarious Employment and Political Participation in Hungary. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 3(1). 120-146. DOI: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v3i1.299>
- Róbert Péter – Szabó Andrea (2016): „Magad uram, mert szolgád alig van!” A politikai részvétel tendenciái Magyarországon. In. Boda Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Trendek a magyar politikában – 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. MTA TK PTI – Napvilág Kiadó, Budapest. 199-227.
- Robin, Corey (2004): *Fear. The History of a Political Idea*. Oxford University Press, Oxford.

- Romsics Ignác (2022): Az újabb kori magyar történelem „életciklusáról”. In. Faragó Klára – Dúll Andrea – Hguyen Luu Lan Ahn (szerk.): *A társadalmi változások indítékai és féléksei. A 80 éves Hunyadi György tiszteletére*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207-211.
- Róna Dániel (2008): A törésvonal fogalma a politikatudományban: Magyarország. *Politikatudományi Szemle*, 17 (4). 121-144.
- Roy, Abhik – Rowland, Robert C. (2003): The Rhetoric of Hindu nationalism: A Narrative of mythic redefinition. *Western Journal of Communication*, Vol. 67. No. 3. 225-248.
- Sajó András (2015): From Militant Democracy to the Preventive State? In. Bárd Petra (szerk.): *The Rule of Law and Terrorism*. HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft, Budapest. 65-109.
- Salvatore, Armando – Schmidtke, Oliver – Trenz, Hans-Jörg (2013): Introduction: Rethinking the Public Sphere through Transnationalizing Processes: Europe and Beyond. In. Armando Salvatore – Oliver Schmidtke – Hans-Jörg Trenz (eds.): *Rethinking the Public Sphere through Transnationalizing Processes: Europe and Beyond*. Palgrave Macmillan, Basingstoke. 1-24.
- Sandri, Giulia – Seddone, Antonella (2016): Introduction: Primary Elections across the World. In. Giulia Sandri – Antonella Seddone – Fulvio Venturino (eds): *Party Primaries in Comparative Perspective*. Routledge, New York. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315599595>
- Sargent, Lyman Tower (2010): *Utopianism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Sartori, Giovanni (1969): From the Sociology of Politics to Political Sociology. In Seymour Martin Lipset (ed.): *Politics and the Social Sciences*. New York, Oxford University Press. 65-100.
- Schlett István (2018): *A politikai gondolkodás története Magyarországon – Appendix*. Századvég, Budapest.
- Schmidt, Vivien A. (2010): Taking Ideas and Discourse Seriously: Explaining Change Through Discursive Institutionalism as the Fourth ‘New Institutionalism’. *European Political Science Review*, 2(1). 1-25. DOI: <https://doi.org/10.1017/S175577390999021X>
- Schmitt, Carl (1992): *Politikai Teológia*. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest.

- Schmitt, Carl (1998): A háború és az ellenség fogalmak értelmezése. In. Szabó, Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. József Műhely Kiadó, Budapest. 24-35.
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Osiris Kiadó – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Schmitt, Carl (2007): *The Concept of the Political. Expanded Edition*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Seddone, Antonella – Venturino, Fulvio (2013): Bringing voters back in leader selection: the open primaries of the Italian Democratic Party. *Modern Italy*, Vol. 18. No. 3. 303-318. DOI: <https://doi.org/10.1080/13532944.2013.801675>
- Síklaky István (1996a): A demagógia működésmódja – a szociálpszichológia szemével. *Rubicon*, 7. évf. 3. sz. 12-13.
- Síklaky, István (1996b). *A propaganda pszichológiája*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- Silber, Laura – Little, Allan (1996): *The death of Yugoslavia. BBC Series*. Penguin Books, London.
- Skowronek, Stephen (1997): *The Politics Presidents Make: Leadership from John Adams to Bill Clinton*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge.
- Slaby, Jan – Christian von Scheve (2019): Introduction: Affective Societies – Key Concepts. In. Jan Slaby – Christian von Scheve (eds.): *Affective Societies: Key Concepts*. Routledge, London. 1-26.
- Smith, Anthony D. (1991): *National Identity*. University of Nevada Press, Reno.
- Snyder, Timothy (2018): *The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America*. Tim Duggan Books, New York.
- Splichal, Slavko (2012): *Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public*. Hampton Press, New York.
- Staar, Richard Felix (1982): *Communist Regimes in Eastern Europe*. Hoover Institution Press, Stanford.
- Stone, Walter J. (1986): The carryover effect in presidential elections. *American Political Science Review*, Vol. 80. No. 2. 71-79.
- Strömbäck, Jesper. (2008): Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics. *The International Journal of Press/Politics*, 13(3). 228-246.

- Stumpf Péter Bence – Szabó Palócz Orsolya – Merkovity Norbert (2022): Campaigns Without Frontiers? The Europeanisation of the 2019 Elections Based on the Appearance of Foreign Public Figures in National Campaigns. In. Dominic Wring – Bengt Johansson – Edoardo Novelli (eds.): *The 2019 European Electoral Campaign: In the Time of Populism and Social Media*. Springer International Publishing, Cham. 199-217.
- Sunstein, Cass R. (2001): *Republic.com*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2014): Ott és akkor egészen mások vagy mindig mindenütt ugyanazok? Aktív és passzív hallgatók Magyarországon. In. Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók II.: Apátia – radikalizmus – posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Belvedere Meridionale – MTA TK PTI, Szeged–Budapest. 99-110.
- Szabó Andrea – Oross Dániel (2018): A politikai érdeklődésre ható tényezők európai perspektívában – a magyar eset. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 8. évf. 2. szám. 72-94. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2018.2.72>
- Szabó Márton (1998): Mitologika. A politikai tudás mitikus alapjai. In. Szabó Márton: *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. Budapest, Scientia Humana, 223-279.
- Szabó Márton (2000): Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In. Szabó Márton (szerk.): *Beszélő politika. A diszkurzív politikatudomány teoretikus környezete*. József Műhely Kiadó, Budapest. 24-50.
- Szabó Márton (2003): *A diszkurzív politikatudomány alapjai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szabó Márton (2004): A politikai fogalmának elmélyítése. In. Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittől*. Gondolat Kiadó, Budapest. 181-196.
- Szabó Márton (2006): *Politikai idegen: a politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Szabó Márton (2007): Ellenfél és ellenség a politikában. *Politikatudományi Szemle*, 16. évf. 2007/4. szám. 9-20.
- Szabó Márton (2010): Intézmény és diskurzus a politikában. *Századvég Folyóirat*, 15. évf. 57. szám. 3-34.

- Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretív szemléletébe és kutatásába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szabó Miklós (2023): A. Gergely András és politikai antropológia: A cselekvőképes ember hatalma. In. Povedák István (szerk.): *AGAntropológia. A. Gergely András emlékezete*. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest. 175-176.
- Szabó Palócz Orsolya (2019): A Magyarország területén élő nemzetiségek politikai képviselete a nemzeti önkormányzati választásokon és az országgyűlési választásokon való részvétel tükrében. *Metszetek Társadalomtudományi Folyóirat*, Vol. 8. No. 4. 25-39. DOI: <https://doi.org/10.18392/metsz/2019/4/3>
- Szabó Palócz Orsolya (2020): Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben. *Politikatudomány Online*, 2020/1. 1-24.
- Szabó Palócz Orsolya (2021): Politikai ellenségképzés a COVID-19 járvány tükrében. *Pólusok Folyóirat*, II. évf. 2. szám. 50-65. DOI: <https://doi.org/10.15170/PSK.2021.02.02.03>
- Szabó Palócz Orsolya (2022): Political Enemy-Construction through the 2020 COVID-19 crisis-narrative and the 2022 Russian-Ukrainian conflict narrative. *FORVM Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, XII. évf. 111-126.
- Szabó Palócz Orsolya (2023): Narratives of Political Enemy-Construction Within the Digital Public Sphere. In. *ÉVKÖNYV. Újvidéki Egyetem Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar*. 138-149. DOI: https://doi.org/10.18485/uns_evkonyv.2023.12
- Szabó Palócz Orsolya (2024): Előválasztási kampány a digitális térben. Esettanulmány a 2021-es ellenzéki előválasztás és a politikai ellenségképzés aspektusairól. *Politikatudományi Szemle*, XXXIII/1. 37-60. DOI: <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2024.1.37>
- Szalai András (2011): Ideák, politika és intézmények: a politikatudomány három „új institucionalizmusa”. *Replika* (74). 35-62.
- Székely Levente – Domokos Tamás – Kántor Zoltán – Pillók Péter (2021): *A Magyar Fiatalok 2020. Kérdések és válaszok – Fiatalokról, fiataloktól*. Erzsébet Ifjúsági Alap, Budapest.

- Székely Levente – Szabó Andrea (2016) (szerk.): *Magyar Ifjúság Kutatás 2016. Az ifjúságkutatás első eredményei. Ezek a mai magyar fiatalok!* Új Nemzedék Központ, Budapest.
- Szekeres Tamás – Boldizsár Dóra – Németh Kornél – Petrovszki László (2020): Facebook Activity of Individual Representative Candidates During the 2018 Hungarian General Elections In. Hajzer Gergő – Mátyus Imre – Merkovity Norbert – Molnár Judit – Stumpf Péter Bence – Szabó Palócz Orsolya (eds.): *Communicative Space – Political Space: 11th Central and Eastern European Communication and Media Conference, 2018*. Iurisperitus, Szeged. 45-58.
- Taggart, Paul (2000): *Populism*. Open University Press, Buckingham.
- Taylor, Charles (1994): The Politics of Recognition. In. Amy Gutmann (ed.): *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton University Press, Princeton. 25-73.
- Thompson, John B. (1995): *The Media and Modernity: A Social Theory of the Media*. Polity Press, Cambridge.
- Thompson, Leonard Monteath (2001): *A History of South Africa*, Yale University Press, New Haven.
- Tódor Imre (2015): Ellenségkonstruálás. Carl Schmitt és Reinhart Koselleck. *Erdélyi Múzeum*, 2015/4. 50-60.
- Tóka Gábor (1998): A pártpreferenciák stabilitásának meghatározói. *Századvég*, 3 (9). 3-26.
- Tóth Judit (2020): Különleges jogrend egy jogállamban és Magyarországon. *Jogtudományi Közlöny*, 75(4). 325-340.
- Turner, Jonathan H. (2003): *The Structure of Sociological Theory*. Wadsworth Publishing, Belmont.
- Turner, Victor (1969): *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Aldine Publishing, Chicago.
- Venice Commission (2011): *Opinion on the Fundamental Law of Hungary, as Amended*. [Opinion No. CDL-AD(2011)016]. European Commission for Democracy through Law, Council of Europe, Strasbourg.

- Venice Commission (2021): *Opinion on the Ninth Amendment of the Fundamental Law of Hungary* [Opinion No. CDL-AD(2021)036]. European Commission for Democracy through Law, Council of Europe, Strasbourg.
- Vicentini, Giulia (2013): Selecting the leader in Italy and Spain. *Revista Española de Ciencia Política*, Vol. 33. 11-30.
- Vincent, Joan (2002): *The Anthropology of Politics: A Reader in Ethnography, Theory, and Critique*. Blackwell, Oxford.
- Volpp, Leti (2002): The Citizen and the Terrorist. *UCLA Law Review*, Vol. 49. No. 5. 2002. 1575-1600.
- Walzer, Michael (1983): *Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality*. Basic Books, New York.
- Ware, Alan (2002): *The American Direct Primary: Party Institutionalization and Transformation in the North*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Weber, Max (1998): A politika mint hivatás. In. *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wendt, Alexander (1999): *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Whitefield, Stephen (2002): Political Cleavages and Post- Communist Politics. *Annual Review of Political Science*. Vol. 5. 181-200.
- Wodak, Ruth (2015): *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. Sage, London.
- Zentai Violetta (1997): Politikai antropológia: a politika antropológiája. In. Zentai Violetta (szerk.): *Politikai Antropológia*. Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium, Budapest. 9-36.

Függelék

*Milošević beszéde Kosovo Polje, 1987. április 24.*¹²⁰

Ne smemo dozvoliti da nevolje ljudi zloupotrebljavaju nacionalisti kojima svaki pošten čovek mora da se suprotstaviti. Mi moramo čuvati bratstvo i jedinstvo kao zenicu oka. Jer samo na tome, i danas, kada je bratstvo i jedinstvo ugroženo, mi moramo i možemo da pobedimo. Niti hoćemo, niti možemo da ljude delimo na Srbe i Albance, već moramo da pravimo razgraničenje na poštene i progresivne koji se bore za bratstvo i jedinstvo i nacionalnu ravnopravnost i na kontrarevoluciju i nacionaliste s druge strane. Ako taj front, drugarice i drugovi, ne stvorimo i ne ojačamo ga, nema ni Kosova, nema ni Srbije, nema ni Jugoslavije.

(...)

Vi treba da ostanete ovde. Ovo je vaša zemlja, ovdje su vaše kuće, vaše njive i bašte, vaše uspomene. Nećete valjda napustiti svoju zemlju jer se u njoj teško živi, jer su vas pritisli nepravda i poniženje. Nije nikad bilo svojstveno duhu srpskog i crnogorskog naroda da ustukne pred preprekama, da se demobilise kad treba da se bori, da se demoralise kad mu je teško. Treba da ostanete ovdje i zbog predaka i zbog potomaka. Pretke biste obrukali, potomke razočarali. Ali, ja vam ne predlažem da ostajući trpite, izdržavate i podnosite stanje kojim niste zadovoljni. Naprotiv! Treba da ga mijenjate, zajedno sa svim progresivnim ljudima ovde, u Srbiji i Jugoslaviji.

*Milošević beszéde, belgrádi naggyűlés [Miting na Ušću], 1988. november 19.*¹²¹

Drugarice i drugovi,

mnogi ovde danas pamte, kako u tim danima ništa nije bilo teško i kako se ljudima činilo da je sve lako i moguće u slobodi. I u toj slobodi građani Beograda, kao i čitave naše zemlje uspeli su mnogo da urade. Danas gnevni zbog krize u kojoj se nalazimo, skloni smo da zaboravimo sve dobro i vredno što smo u dugim i teškim godinama sami i sa radošću stvorili.

Istina je da smo stali na putu za društvo koje smo u Revoluciji želeli, ali nije istina da to društvo ne možemo da ostvarimo, da od puta treba da odustanemo.

¹²⁰ Forrás: Slobodan Milošević beszéde; Kosovo Polje, 1987. április 25: <http://www.slobodan-milosevic.org/news/milosevic-1987-3-eng.htm> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

¹²¹ Forrás: Slobodan Milošević beszéde a belgrádi nagygyűlésen [Miting na Ušću]; 1988. november 19. <https://www.youtube.com/watch?v=GH-3aaHRNYU> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

Ono što treba da uradimo jeste da promenimo mnoga shvatanja i mnoge ljude u politici da bi nam život bio bolji i to ćemo uraditi kroz veliku društvenu reformu koju treba da izvršimo. U ovom trenutku najvažnija stvar koju treba da rešimo je uspostavljanje mira i reda na Kosovu. Za Srbiju nema prečeg zadatka, a ne bi trebalo da ima prečeg ni za Jugoslaviju, jer solidarnost jugoslovenskih naroda, a naročito jugoslovenskih radnika, bila je uvek njihova najlepša i najsnažnija osobina. Ona je ispoljena u pomoći koju smo pružali ugnjetenim narodima, radničkoj klasi, pa čak i pojedincima širom sveta. Zato je teško da se objasni zašto je kasnila solidarnost veća, hitnija i sa više ljubavi ispoljena kada su u pitanju građani naše sopstvene zemlje. Dugo odsustvo te solidarnosti za beskrajnu patnju Srba i Crnogoraca na Kosovu nezalečiva je rana na njihovom srcu, kao i na srcu cele Srbije, ali nije vreme za tugu već za borbu. Ta svest je osvajala Srbiju ovog leta i ta svest je postala materijalna snaga koja će zaustaviti teror na Kosovu i koja će ujediniti Srbiju. To je proces koji ne može da zaustavi više nikakva sila pred kojom je slab svaki strah. Ljudi će pristati da žive i sa siromaštvom, ali neće pristati da žive bez slobode. Bar ovi ljudi ovde okupljeni i ljudi u Srbiji, kojima i sam pripadam i zato znam da mogu da žive samo u slobodi i nikako drugačije, a da bitku za slobodu ovaj narod dobija to znaju i turski i nemački osvajači. U oba svetska rata smo ušli goli i bosi sa uverenjem da se borimo za pravdu i oba rata smo dobili.

Sada imamo i jedinstvene stavove Saveza komunista Jugoslavije o Kosovu i energično i do kraja ćemo ih sprovesti. Bitku za Kosovo mi ćemo dobiti bez obzira na prepreke koje nam se postavljaju u zemlji i van zemlje. U njih ubrajam i zbrkane zaključke, tajne sastanke, konfuzna saopštenja, kafanske pregovore, beslovenska tumačenja jugoslovenske stvarnosti po svetu, navodno dvosmislene, a u stvari neprijateljske izjave za štampu, pregršt malih i prljavih lukavstava da se barem umiri, ako ne može da uplaši jedan u srcu veliki narod. Pobedićemo dakle, bez obzira što se i danas, kao i nekad protiv Srbije udružuju njeni neprijatelji van zemlje sa onima u zemlji. Njima poručujemo da uopšte nismo plašljivi, da u svaku bitku ulazimo sa namerom da je dobijemo, da nepravedne i nepoštene bitke na štetu drugih naroda nikada nismo vodili. Ovu bitku za Kosovo poveo je narod, svi građani bez obzira na nacionalnost i profesiju, a nema bitke na svetu koju je narod izgubio. Tu rukovodstvo nema mnogo izbora ili će se staviti na čelo naroda i poslušati njegov glas ili će ga odneti vreme, a u istoriji će ostati kratko zabeleženo i samo po zlu.

Neka nikoga ne čudi što se Srbija letos digla cela na noge zbog Kosova. Kosovo je sam centar njene istorije, njene kulture, njenog pamćenja. Svaki narod ima onu ljubav koja večno greje njegovo srce, a za Srbiju je to Kosovo. Zato će Kosovo ostati u Srbiji i to neće biti na

štetu Albanaca. Albancima na Kosovu mogu da poručim da u Srbiji nikome nije bilo teško da živi zato što nije Srbin. Srbija je oduvek bila otvorena za sve i one koji nisu imali kud i one koji su imali kud, za siromašne i bogate, za srećne i očajne, za one koji su samo u prolazu i za one koji žele da ostanu. Nije htela Srbija samo zle i rđave ljude pa makar i da su Srbi. Svi Albanci na Kosovu koji veruju drugim ljudima i poštuju druge ljude na Kosovu i u Srbiji u svojoj su zemlji. Njih molim da se udruže protiv zla i mržnje svojih šovinista, jer oni ne nanose samo zlo Srbima i Crnogorcima, već i sopstvenom albanskom narodu. Brukaju ga pred svetom, sramote ga pred svojom decom, vređaju mu sopstveno dostojanstvo. U to ime pozivam Albance širom Kosova da o mirnom snu, spokojnom školovanju i bezbrižnoj igri srpskih i crnogorskih devojčica i dečaka brinu albanske majke i očevi umesto odreda milicije i vojske, ne samo zato što je takva podela brige efikasnija, već zato što je ljudskija, poštenija, što priliči socijalizmu i idealima za koje se svi u Jugoslaviji borimo, a jugoslovenske narode, radničku klasu, omladinu, komuniste podsećamo da pre pola veka Španija nije bila daleko. Mnogi su tada pošli na njene barikade u borbu protiv terora i mržnje. Na Kosovu danas haraju teror i mržnja, a Kosovo je u našoj jugoslovenskoj zemlji. Za borbu protiv kosovskog zla nije potrebno da bude položen život kao nekad u Španiji treba samo da bude održana zakletva koju smo mi Jugosloveni položili jedni drugima 1941. godine da ćemo u jedinstvu i bratstvu deliti sve i dobro i zlo, pobedu i nepravdu i siromaštvo, graditi novi bolji svet.

Drugarice i drugovi, prekosutra u ponedeljak ovde počinje Konferencija Saveza komunista Srbije koja je posvećena reformi. Reforma koju treba da izvedemo tiče se velikih društvenih promena koje moraju dogode što pre. Najvažnije promene treba da se dogode u oblasti privrede i ekonomije. Njima treba da se poveća standard čitavog društva, ali i svakog pojedinca. U oblasti političkog sistema promene treba da uspostave jedinstvo Srbije kao republike i njenu ravnopravnost sa drugim republikama u Jugoslaviji. Reformom treba da postignemo da se poboljša i popravi sve što je značajno za čovekov život: cene, lečenje, obrazovanje, informisanje, da se omogući uspešniji i slobodniji razvoj nauke i umetnosti, da naša kultura dopre do drugih zemalja i ljudi i doprinese progresivnim promenama u svetu i da se sve u društvu, a naročito u politici radi javno, a za rezultate rada odgovara obavezno i redovno. To je veliki program i mi ćemo ga ostvariti ako ostanemo odlučni i jedinstveni, kao što smo bili ovih meseci i kao što smo danas ovde. Takva reforma je izraz potreba radnih ljudi i građana Srbije i rukovodstvo Republike je shvata kao svoju obavezu pred onima koji su ga izabrali. Tom reformom idemo u susret promenama koje treba da se dogode u čitavoj Jugoslaviji. Ja sam uveren da će svi jugoslovenski narodi, svi građani Jugoslavije, naći u

narednim mesecima snage da savladaju razlike, netrpeljivost i sukobe, da će zajednički, bratski uspeti da sačuvaju, obnove i razviju svoju zemlju. Titova Jugoslavija je tekovina borbe, rada i ljubavi svih jugoslovenskih naroda i narodnosti. Danas kada su nevolje pritisle Jugoslaviju svi zajedno treba da podignemo glas, da probudimo srce, upotrebimo pamet i ujedinimo snage da sačuvamo svoju zemlju. Jugoslaviju su stvarali u jednoj veličanstvenoj revoluciji jugoslovenski komunisti, jugoslovenska radnička klasa i jugoslovenski narodi. Ona neće izdahnuti za konferencijskim stolom kako se njeni neprijatelji nadaju. Jugoslavija stečena velikom borbom velikom će se borbom braniti.

Neka živi socijalistička Jugoslavija, naša domovina.

Neka živi slobodna i jedinstvena Socijalistička Republika Srbija.

Neka živi Beograd, glavni grad naše domovine večno otvoren za sve dobre ljude i za sve progresivne ideje.

Neka živi hrabrost sa kojom smo se uvek borili za slobodu i pravdu.

Živeli drugarice i drugovi svi ovde okupljeni na mitingu za bratstvo i jedinstvo, za Jugoslaviju i za nove lepše dane.

Pobedićemo dakle, bez obzira što se i danas, kao i nekad protiv Srbije udružuju njeni neprijatelji van zemlje sa onima u zemlji. Njima poručujemo da uopšte nismo plašljivi, da u svaku bitku ulazimo sa namerom da je dobijemo, da nepravedne i nepoštene bitke na štetu drugih naroda nikada nismo vodili.

*Milošević beszéde az 1989. évi rigómezei (koszovói) csata 600. évfordulóján, Gazimestan, 1989. június 28.*¹²²

Drugovi i drugarice! Na ovom mestu u srcu Srbije, na Kosovu Polju, pre šest vekova, pre punih 600 godina dogodila se jedna od najvećih bitaka onoga doba. Kao i sve velike događaje i taj prate mnoga pitanja i tajne, on je predmet neprekidnog naučnog istraživanja i obične narodne radoznalosti.

Sticajem društvenih okolnosti, ovaj veliki šestostogodišnji jubilej Kosovske bitke dogodio se u godini u kojoj je Srbija, posle mnogo godina, posle mnogo decenija, povratila svoj

¹²² Forrás: Slobodan Milošević beszéde a rigómezei csata 600. évfordulóján; Gazimestan, 1989. június 28: <https://www.youtube.com/watch?v=vdU6ngDhrAA> Utolsó hozzáférés: 2024.06.17.

državni, nacionalni i duhovni integritet. Nije nam, prema tome, danas teško da odgovorimo na ono staro pitanje: sa čim ćemo pred Miloša.

Igrom istorije i života izgleda kao da je Srbija baš ove 1989. godine povratila svoju državu i svoje dostojanstvo da bi tako proslavila istorijski događaj iz daleke prošlosti koji je imao veliki istorijski i simbolički značaj za njenu budućnost.

Danas je teško reći šta je u Kosovskoj bici istorijska istina, a šta legenda. Danas to više nije ni važno. Narod je pamtio i zaboravljao pritisnut bolom i ispunjen nadom. Kao uostalom i svaki narod na svetu. Stideo se izdajstva, veličao junaštvo.

Zato je danas teško reći da li je kosovska bitka poraz ili pobeda srpskog naroda, da li smo zahvaljujući njoj pali u ropstvo, ili smo zahvaljujući njoj u tom ropstvu preživeli. Odgovore na ta pitanja tražiće nauka i narod neprekidno.

Ono što je izvesno, kroz sve ove vekove iza nas, jeste da nas je na Kosovu pre 600 godina zadesila nesloga. Ako smo izgubili bitku, onda to nije bio samo rezultat društvene superiornosti i oružane prednosti osmanlijskog carstva, već i tragične nesloge u vrhu srpske države. Tada, te daleke 1389. osmanlijsko carstvo nije samo bilo jače od srpskog, ono je bilo i srećnije od srpskog carstva.

Nesloga i izdaja na Kosovu pratiće dalje srpski narod kao zla kob kroz čitavu njegovu istoriju. I u poslednjem ratu ta nesloga i ta izdaja uvele su srpski narod i Srbiju u agoniju čije su posledice u istorijskom i moralnom smislu prevazilazile fašističku agresiju.

Pa i kasnije, kada je formirana socijalistička Jugoslavija, srpski vrh je u toj novoj zemlji ostao podeljen, sklon kompromisima na štetu sopstvenog naroda. Ustupke koje su mnogi srpski rukovodioci pravili na račun svog naroda, ni istorijski, ni etički, ne bi mogao da prihvati nijedan narod na svetu.

Pogotovo što Srbi kroz čitavu svoju istoriju nisu nikada osvajali i eksploitalisali druge. Njihovo nacionalno i istorijsko biće kroz čitavu istoriju i kroz dva svetska rata kao i danas je – oslobodilačko. Oslobađali su većito sebe i, kad su bili u prilici, pomagali su drugima da se oslobode.

A to što su u ovim prostorima veliki narod, nije nikakav srpski greh, ni sramota. To je prednost, koju oni nisu koristili protiv drugih. Ali moram da kažem ovde, na ovom velikom, legendarnom polju Kosovu, da Srbi tu prednost što su veliki nisu nikada koristili ni za sebe.

Zaslugom svojih vođa i političara i njihovog vazalnog mentaliteta čak su se zbog toga osećali krivim pred drugima, pa i pred sobom. Tako je bilo decenijama, godinama. Evo nas danas na polju Kosovu da kažemo – da više nije tako.

Nesloga srpskih političara unazađivala je Srbiju, a njihova inferiornost ponižavala je Srbiju. Nema zato u Srbiji pogodnijeg mesta od polja Kosova da se to kaže. I nema zato u Srbiji pogodnijeg mesta, od polja Kosova, da se kaže da će sloga u Srbiji omogućiti prosperitet i srpskom narodu i Srbiji i svakom njenom građaninu, bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost.

Srbija je danas jedinstvena, ravnopravna sa drugim republikama i spremna da učini sve da poboljša materijalni i društveni život svih svojih građana. Ako bude sloge, saradnje i ozbiljnosti, ona će u tome i uspeti. Zato je optimizam koji je danas u priličnoj meri prisutan u Srbiji u pogledu budućih dana, realan utoliko što se zasniva na slobodi koja omogućava svim ljudima da izraze svoje pozitivne, stvaralačke, humane sposobnosti za unapređenje društvenog i sopstvenog života.

U Srbiji nikada nisu živeli samo Srbi. Danas u njoj, više nego pre, žive i građani drugih naroda i narodnosti. To nije hendikep za Srbiju. Iskreno sam uveren da je to njena prednost. U tom smislu se menja nacionalni sastav gotovo svih, a naročito razvijenih zemalja savremenog sveta. Sve više i sve uspešnije zajedno žive građani raznih nacionalnosti, raznih vera i rasa.

Socijalizam kao progresivno i pravedno demokratsko društvo pogotovo ne bi smelo da dopusti da se ljudi dele nacionalno i verski. Jedine razlike koje se u socijalizmu mogu da dopuste i treba da dopuste su između radnih i neradnih, između poštenih i nepoštenih. Zato su svi koji u Srbiji žive od svog rada, pošteno, poštujući druge ljude i druge narode – u svojoj Republici.

Uostalom, na tim osnovama treba da bude uređena čitava naša zemlja. Jugoslavija je višenacionalna zajednica i ona može da opstane samo u uslovima potpune ravnopravnosti svih nacija koje u njoj žive.

Kriza koja je pogodila Jugoslaviju dovela je do nacionalnih, ali i do socijalnih, kulturnih, verskih i mnogih drugih manje važnih podela. Među svim tim podelama, kao najdramatičnije su se pokazale nacionalne podele. Njihovo otklanjanje olakšaće otklanjanje drugih podela i ublažiti posledice koje su te druge podele izazvale.

Otkad postoje višenacionalne zajednice, njihova slaba tačka su odnosi koji se između različitih nacija uspostavljaju. Kao mač nad njihovim glavama, prisutna je neprekidna pretnja da se jednog dana pokrene pitanje ugroženosti jedne nacije od drugih i time pokrene talas sumnji, optužbi i netrpeljivosti koji po pravilu raste i teško se zaustavlja.

To unutrašnji i spoljni neprijatelji takvih zajednica znaju i zato svoju aktivnost protiv višenacionalnih društava uglavnom organizuju na podsticanje nacionalnih sukoba.

U ovom trenutku mi u Jugoslaviji se ponašamo kao da nam to iskustvo uopšte nije poznato. I kao da u sopstvenoj, i daljoj i bližoj prošlosti nismo iskusili svu tragičnost nacionalnih sukoba, koje jedno društvo može da doživi, a da ipak opstane.

Ravnopravni i složeni odnosi među jugoslovenskim narodima su neophodan uslov za opstanak Jugoslavije, za njen izlazak iz krize, i pogotovo neophodan uslov za njen ekonomski i društveni prosperitet. Time se Jugoslavija ne izdvaja iz socijalnog ambijenta savremenog, pogotovo razvijenog sveta. Taj svet sve više obeležava nacionalna trpeljivost, nacionalna saradnja, pa čak i nacionalna ravnopravnost.

Savremeni ekonomski i tehnološki, ali i politički i kulturni razvoj upućuje razne narode jedne na druge, čini ih međusobno zavisnim i sve više i međusobno ravnopravnim. U civilizaciju ka kojoj se kreće čovečanstvo, mogu zakoračiti pre svega ravnopravni i ujedinjeni ljudi. Ako ne možemo da budemo na čelu puta u takvu civilizaciju, ne treba sigurno da budemo ni na njegovom začelju.

U vreme kada se odigrala ova znamenita istorijska bitka na Kosovu, ljudi su bili zagledani u zvezde čekajući od njih pomoć. Danas, šest vekova kasnije, ponovo su zagledani u zvezde, čekajući da ih osvoje. Prvi put su mogli da dopuste sebi razjedinjenost, mržnju, izdaju, jer su živeli u manjim, međusobno slabo povezanim svetovima.

Danas, kao stanovnici planete, razjedinjeni, ne mogu osvojiti ni svoju planetu, a kamoli druge planete, ukoliko ne budu međusobno složni i solidarni.

Zato možda nigde na tlu naše domovine nemaju toliko smisla reči posvećene slozi, solidarnosti i saradnji među ljudima koliko imaju ovde, na polju Kosovu, koje je simbol nesloge i izdaje.

U pamćenju srpskog naroda ta nesloga je bila presudna za gubitak bitke i za zlu sudbinu koju je Srbija podnela punih pet vekova.

Pa čak i ako sa istorijske tačke gledišta ne bi bilo tako, ostaje izvesno da je narod svoju neslogu doživeo kao svoju najveću nesreću. I obaveza naroda je zato da je sam otkloni da bi sebe ubuduće zaštitio od poraza, neuspeha i stagnacije.

Srpski narod je ove godine postao svestan nužnosti svoje međusobne sloge kao neophodnog uslova za svoj sadašnji život i dalji razvoj.

Uveren sam da će ta svest o slozi i jedinstvu omogućiti Srbiji ne samo da funkcioniše kao država, već da funkcioniše kao uspešna država. Zato i mislim da to ima smisla reći baš ovde na Kosovu gde je nesloga jednom tragično i za vekove unazadila i ugrozila Srbiju i gde obnovljena sloga može da je unapredi i da joj vrati dostojanstvo. A takva svest o međusobnim odnosima predstavlja elementarnu nužnost i za Jugoslaviju – jer se njena sudbina nalazi u združenim rukama svih njenih naroda.

Kosovska bitka sadrži u sebi još jedan veliki simbol. To je simbol junaštva. Njemu su posvećene pesme, igre, literatura i istorija. Kosovsko junaštvo već šest vekova inspiriše naše stvaralaštvo, hrani naš ponos, ne da nam da zaboravimo da smo jednom bili vojska velika, hrabra i ponosita, jedna od retkih koja je u gubitku ostala neporažena.

Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama, i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene. Ali bez obzira kakve da su, bitke se ne mogu dobiti bez odlučnosti, hrabrosti i požrtvovanosti. Bez tih dobrih osobina koje su onda davno bile prisutne na polju Kosovu.

Naša glavna bitka danas odnosi se na ostvarenje ekonomskog, političkog, kulturnog i uopšte društvenog prosperiteta. Za brže i uspešnije približavanje civilizaciji u kojoj će živeti ljudi u 21. veku. Za tu nam je bitku pogotovo potrebno junaštvo. Razume se nešto drugačije. Ali ona srčanost bez koje ništa na svetu, ozbiljno i veliko, ne može da se postigne, ostaje nepromenjena, ostaje večno potrebna.

Pre šest vekova Srbija je ovde, na polju Kosovu, branila sebe. Ali je branila i Evropu. Ona se tada nalazila na njenom bedemu koji je štitio evropsku kulturu, religiju, evropsko društvo u celini. Zato danas izgleda ne samo nepravедno već i neistorijski i sasvim apsurdno razgovarati o pripadnosti Srbije Evropi.

Ona je u njoj neprekidno, danas kao i pre. Razume se, na svoj način. Ali takav koji je u istorijskom smislu nije nikad lišio dostojanstva. U tom duhu mi danas nastojimo da gradimo društvo – bogato i demokratsko. I da tako doprinesemo prosperitetu svoje lepe, i u ovom

trenutku nepravedno napaćene zemlje. Ali i da tako doprinesemo naporima svih progresivnih ljudi našeg doba, koje oni čine za jedan novi, lepši svet.

Neka večno živi uspomena na kosovsko junaštvo!

Neka živi Srbija!

Neka živi Jugoslavija!

Neka živi mir i bratstvo među narodima!

Változtatások jegyzéke

A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Doktori Iskola Tanácsának 6/24.11.29. sz. határozata alapján A politikai ellenségképzés jelenségének egyes aspektusairól című doktori értekezésben az alábbi jegyzékben jelzett változtatásokat hajtottam végre.

.....

123. o. 87. lj. eredeti szövege:

Jelen fejezet a Pólusok Folyóiratban *Politikai ellenségképzés a COVID-19 járvány tükrében* címmel megjelent tanulmány, illetve a FORVM Publicationes Doctorandorum Juridicorumban *Political Enemy-Construction through the 2020 COVID-19 crisis-narrative and the 2022 Russian-Ukrainian conflict narrative* címmel megjelent angol nyelvű tanulmányok át-, illetve összedolgozására épül (Szabó Palócz, 2021; Szabó Palócz, 2022).

123. o. 87. lj. javított szövege:

Jelen fejezet a Pólusok Folyóiratban *Politikai ellenségképzés a COVID-19 járvány tükrében* címmel megjelent tanulmány, illetve a FORVM Publicationes Doctorandorum Juridicorumban *Political Enemy-Construction through the 2020 COVID-19 crisis-narrative and the 2022 Russian-Ukrainian conflict narrative* címmel megjelent angol nyelvű tanulmányok át-, illetve összedolgozására épül (=Szabó Palócz, 2021; Szabó Palócz, 2022). Jelen fejezet a nevezett magyar nyelvű tanulmány szövegéből változtatás nélkül átvett szövegrészeket tartalmaz (vö. Szabó Palócz, 2021: 51-63.).

144. o. 94. lj. eredeti szövege:

Jelen fejezet a Politikatudomány Online folyóiratban *Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben* című tanulmány átdolgozása (Szabó Palócz, 2020).

144. o. 94. lj. javított szövege:

Jelen fejezet a Politikatudomány Online folyóiratban *Ellenségképző retorika Slobodan Milošević beszédeiben* című tanulmány átdolgozása (=Szabó Palócz, 2020). Jelen fejezet nevezett tanulmány szövegéből változtatás nélkül átvett szövegrészeket tartalmaz (vö. Szabó Palócz, 2020: 2-22.).

176. o. 109. lj. eredeti szövege:

Jelen alfejezet a Politikatudományi Szemlében *Előválasztási kampány a digitális térben. Esettanulmány a 2021-es ellenzéki előválasztás és a politikai ellenségképzés aspektusairól* címmel megjelent tanulmány átdolgozása (Szabó Palócz, 2024).

176. o. 109. lj. javított szövege:

Jelen fejezet 10.1.1. és 10.1.2. alfejezetei, illetve azok *Következtetései* a Politikatudományi Szemlében *Előválasztási kampány a digitális térben. Esettanulmány a 2021-es ellenzéki előválasztás és a politikai ellenségképzés aspektusairól* címmel megjelent tanulmány átdolgozásai (=Szabó Palócz, 2024). Jelen fejezet nevezett tanulmány szövegéből változtatás nélkül átvett szövegrészeket tartalmaz (vö. Szabó Palócz, 2024: 43-55.).

Illetőleg a 176. oldalon szereplő 109. lábjegyzet a 10.1.1. *Az eset kontextuális tényezői: előválasztások nemzetközi kitekintésben* alcím helyett a 10.1. **Esettanulmány: kampánykommunikáció a közösségi médiában** cím után került.

A fentiekben jelzett változtatásokkal sem az értekezés oldalszámai, sem a lábjegyzetek számozása nem változott.

Szabó Palócz Orsolya